

Одеська державна наукова бібліотека
ім. М.Горького

Скарбниця культури

1829-2004

Одеса

2004

Міністерство культури і мистецтв України
Одеська державна наукова бібліотека ім. М.Горького

Скарбниця культури
Збірник статей до 175-річчя
Одеської державної наукової бібліотеки
ім. М.Горького

Одеса
2004

ББК 78.34 (4 Укр) 751.21
С 424
УДК 027.021 (477.74-21)

Скарбниця культури: Зб. ст. Вип. 3 / ОДНБ ім. М.Горького;
Редкол.: О.Ф.Ботушанська (відп. ред.) та ін.; Ред. І.С.Шелестович. – О., 2004. – с.

Ця книга є третім випуском збірника статей (1-й вип. – 1955 р.; 2-й – 1958 р.), присвячених історії та сьогоденню однієї з найбільших книгозбірень України – Одеській державній науковій бібліотеці імені М.Горького. Автори статей – фахівці Бібліотеки та її читачі-науковці.

Видання збірника приурочене до 175-річчя Бібліотеки.

Редакційна колегія: О.М.Бельницька, О.Ф.Ботушанська
(відп. ред.), Л.М.Бур'ян, С.Г.Гриценко,
Е.С.Жимолостнова, Л.О.Жирнова,
Т.Л.Подкупко.

Редактор: І.С.Шелестович

© ОДНБ ім. М.Горького, 2004
© Автори статей, 2004

О.Ф.БОТУШАНСЬКА,
*директор ОДНБ ім. М.Горького,
заслужений працівник культури України*

Скарбниці культури України – 175

Історія Одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького розпочалася 1829 року, коли молоде перспективне місто Одеса відзначало своє 35-річчя. Саме тоді, 11 березня 1829 р., генерал-губернатор Новоросійського та Бессарабського краю граф М.С.Воронцов звернувся до міністра внутрішніх справ А.А.Закревського з проханням дозволити відкрити в Одесі публічну бібліотеку. І вже 13 (25) вересня 1829 року з'явився рескрипт імператора Миколи I про заснування бібліотеки, в якому, зокрема, відзначено, що на утримання бібліотеки та поповнення фондів новими надходженнями книг, карт та інших документів дозволено виділяти з бюджету міста щороку по дві тисячі рублів, а також по 1500 рублів - на оплату праці бібліотекаря. 5 жовтня 1829 року ініціатор створення публічної бібліотеки в Одесі газета "Одесский вестник", редактором якої був О.І.Льовшин, повідомила про цю подію одеситам і подарувала 15 тис. рублів на її розвиток. Для бібліотеки було виділено 2 кімнати в приміщенні присутствених місць на Приморському бульварі.

Оскільки в Одесі наприкінці 1829 р. спалахнула епідемія чуми, відкриття бібліотеки відбулося лише 15 (27) квітня 1830 р. Це стало важливою подією в культурному житті міста, всього Новоросійського краю, зрештою, всієї величезної держави. Це була друга в Російській імперії після імператорської в Санкт-Петербурзі і перша в Україні публічна бібліотека.

Книжкові зібрання швидко зростали, головним чином, за рахунок дарунків впливових громадян міста. Так, граф

М.С.Воронцов подарував бібліотеці зібрання дорогих і рідкісних видань – 600 томів французьких класиків. Приклад генерал-губернатора наслідували й інші заможні та освічені одесити. На час відкриття фонди бібліотеки вже налічували 5 тисяч книг.

Серед книжкових зібрань, які в різні роки були подаровані бібліотеці благодійниками міста, особливу цінність становили колекції графа М.М.Толстого (понад 40 000 видань), міського голови, мецената Г.Г.Маразлі (10 000 видань), технічні видання з колекції професора В.Є.Тимонова (1085 книг і брошур), економічні та юридичні – О.О.Борзенка (851 видання), бібліотека археолога П.О.Бурачкова (3176 видань) та інші.

Багато подарунків бібліотека отримувала з-за кордону, зокрема з Паризького, Празького, Пекінського, Гарвардського університетів, з бібліотеки Британського музею, Бібліотеки Конгресу США.

На 1 січня 1842 р. бібліотека вже мала 8758 примірників, на 1 січня 1852 р. - 12022 примірники. На цей час бібліотеку щорічно відвідувало 3520 читачів. Бібліотека докладала значних зусиль, щоб стати і науковим книгосховищем.

1880 року фонд бібліотеки вже налічував 42484 примірники. Кілька разів бібліотеці доводилося змінювати свою адресу. Тому постало питання про розширення її приміщень. У 1883 році для бібліотеки і музею Товариства історії і старожитностей було зведено, в основному коштом міського голови Одеси Г.Г.Маразлі, чудову будівлю (арх. Ф.Гонсіоровський), в якій нині працює Одеський Національний археологічний музей НАН України.

1907 року бібліотека отримала спеціально збудовану для неї споруду, витвір відомого українського архітектора Ф.П.Нестурха, головного архітектора Одеси (до речі, вихідця з козацького роду). Згідно з Постановою Ради Міністрів України від 06.09.79 № 422 цей краший візорець бібліотечної архітектури країни перебуває під охороною держави за охоронним номером 1464. У ньому, по вулиці Пастера, 13, бібліотека знаходиться й понині.

За 175 років існування бібліотека багато разів опинялась у скрутних обставинах. Так, у 1980-і роки за відсутністю примі-

щень фонди бібліотеки були розпорошені у сховищах по всьому місту. Та 1985 року на землі, яку колись подарував попечитель бібліотеки граф М.М.Толстой, було закінчено будівництво нового книгосховища. Активна діяльність адміністрації бібліотеки стосовно залучення фінансування на реставрацію, а, вірніше, на порятунок унікальної будівлі, дістала позитивне розв'язання. Згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР № 18-322 15.9 від 3.07.87 та рішенням виконкому Одеської міської ради народних депутатів № 318 від 6.08.87 під керівництвом українського інституту “Укрпроектреставрація” розпочалася реставрація внутрішніх приміщень цієї пам’ятки архітектури, яка закінчилася в 1993 році. Другий етап – капітальний ремонт та реставрацію зовнішнього інтер’єру – бібліотека розпочала в 2003 році після надання відповідного фінансування. Того року Міністерством з бюджету було виділено 3 млн гривень, що дозволило розпочати реставраційні роботи в основній будівлі бібліотеки, яка є архітектурною пам’яткою держави.

В різні часи бібліотеку очолювали визначні особи, які залишили помітний слід в її біографії. Це, зокрема, історик та археолог, професор М.Н.Мурзакевич (1843-1852), літератор і перекладач М.Ф.Дерібас (1868-1882), професор-славист В.О.Яковлев (1882-1896), професор-літературознавець М.Г.Попруженко (1896-1919) та інші достойники.

Значну роль у житті бібліотеки відіграв інститут попечительства. Попечитель - такою була офіційна посада у міській думі. Попечитель бібліотеки опікувався усіма її справами й проблемами. В різний час з 1874 по 1919 рр. попечителями були: барон О.Ф.Стюарт (у 1874-1879 рр.); гласний Одеської міської думи К.К.Сікард (1879-1880); мировий суддя м. Одеси Є.В.Тимонов (1880-1881); почесний громадянин Одеси Я.О.Новиков (з 1881 по 1909 рр. – на посаді товариша (заступника) попечителя), професор О.І.Кирпичников (1888-1897). Особливо важливу роль у розвитку бібліотеки відіграли її директор у 1896-1920 рр., професор Новоросійського університету М.Г.Попруженко, автор історичного нарису “Одесская городская публичная библиотека. 1830-1910”, та попечитель бібліотеки у 1897-1919 роках, почесний

громадянин Одеси граф М.М.Толстой. Завдяки їхній діяльності бібліотека перетворилася на провідний культурний центр Одеси: було налагоджено найтісніші контакти з багатьма бібліотеками світу, випущено друковані каталоги, організовано палітурну майстерню.

1922 р. Одеська публічна бібліотека була зарахована до державних книгозбірень і почала отримувати безкоштовний (до 1940 р.), а потім платний обов'язковий примірник. Централізоване планомірне комплектування забезпечило систематичне поповнення її літературою з усіх галузей знань, що сприяло значному зростанню книжкового фонду: якщо 1913 року фонд налічував 177 тис. примірників, 1924 року – 542 тис. примірників, то 1930 року фонд зріс до 1 млн одиниць зберігання. 1934 р. Українська книжкова палата виділила для Одеської державної публічної бібліотеки два безплатних обов'язкових примірники всіх видань України. З 1949 р. бібліотека одержувала обов'язковий платний російськомовний примірник усіх видань, що виходили на теренах СРСР. З 1994 р. за розпорядженням Одеської міської ради бібліотека комплектується безплатним примірником усіх видань, що друкуються в Одесі. І це стало гідним доказом відродження традиції, основи якої започатковано в 1834 р. розпорядженням градоначальника О.І.Льовшина.

На жаль, у 1990-і роки і на початку 2000-х бібліотека недостатньо фінансувалася. Так, наприклад, в 2001 році з затверджених на придбання 865 тис. грн надійшло тільки 237,5 тис. грн; у 2002 році з запланованих надходжень для виконання бюджетної програми в 3076,9 тис. грн було одержано 1162,5 тис. грн. Як наслідок, на друге півріччя 2002 року бібліотека не змогла передплатити близько 200 назв періодичних видань, які одержувала раніше. Окрім того, недофінансування гальмувало початок вкрай необхідного капітального ремонту та реставрації основної будівлі бібліотеки.

Оскільки наріжним каменем в організації діяльності будь-якої бібліотеки є якісне комплектування її документального фонду, ОДНБ всі останні роки не мирилася з недостатнім бюджетним фінансуванням і невирішеністю на державному рівні питання з

одержанням бібліотекою обов'язкового примірника творів друку. В офіційних документах, в своїх щорічних звітах і планах Бібліотека підкреслювала негативний вплив цих явищ на формування фонду і на її діяльність в цілому. Кожного року бібліотека планувала низку заходів, що мали метою частково виправити таке становище: на благодійних засадах максимально залучалися меценати, заходи Бібліотеки проводилися за матеріальної підтримки зацікавлених установ, розширювалося коло платних послуг і т. ін. Лише в 2002 році Кабінет Міністрів України затвердив Постанову (№608 від 10 травня 2002р.), якою відновив право бібліотеки на одержання безплатного обов'язкового примірника документів України, що кардинально вирішило проблему комплектування фондів бібліотеки вітчизняною літературою.

У січні 1924 р. Одеську публічну бібліотеку включено до числа наукових установ. 1930 року її було об'єднано з Науковою бібліотекою Одеського державного університету і Українською бібліотекою ім. Т.Г.Шевченка. Після злиття нова бібліотека дістала назву "Одеська державна наукова бібліотека". Ця назва збереглася за нею і після 1934 року, коли університетську бібліотеку було повернено університетові після його поновлення. 10 лютого 1941 р. указом Президії Верховної Ради УРСР їй було надано ім'я Максима Горького.

У 1920–1930-ті рр. у бібліотеці плідно працювали майбутній видатний літературознавець, академік Михайло Алексєєв, історик Саул Боровий, україніст Богдан Комаров та інші. О.М. Тюнєсвій ми завдячуємо організації в 1922 р. одного з перших у колишньому СРСР музеїв книги та збереженням бібліотеки в скрутні роки Великої Вітчизняної війни.

Колектив бібліотеки жив одним життям зі своєю країною, поділяв з нею радість і горе, переживав щасливі й сумні часи. У страшні 1930-і роки хвиля репресій не обминула і бібліотеку. Серед репресованих її працівників – директори І.К.Дьячишин, Ф.А.Козубовський, Г.М.Трачевський, М.Х.Фарбер, співробітники М.Й.Винник, О.О.Годлевська, О.М.Горецький, Є.О.Загоровський, Б.М.Комаров, В.І.Селінов. На жаль, більшість з них загинули і були реабілітовані лише посмертно. На початку Великої Вітчиз-

няної війни, незважаючи на те, що працівників бібліотеки було звільнено від військової повинності, багато хто з них пішов на фронт добровільно. Серед тих, хто загинув, - завідувач відділу книговикористання С.А.Купенов, заступник директора П.О.Лісничий. З бібліотеки прямо на фронт, що був уже під Одесою, пішла снайпером Людмила Михайлівна Павличенко. Відважна жінка знищила під Одесою і Севастополем більше трьохсот фашистських вояків. На запрошення Елеонори Рузвельт, дружини президента США, Л.М.Павличенко виступала в Америці з розповідями про мужню боротьбу радянського народу проти фашистської Німеччини. Бронзовий бюст Героя Радянського Союзу Л.М.Павличенко нині прикрашає фасад бібліотеки.

Не можна не згадати добрим словом тих працівників бібліотеки, які в роки воєнного лихоліття, долаючи неймовірні труднощі, змогли врятувати і зберегти бібліотечні скарби. Важкими були роки евакуації. Та велика любов до книги, до людей, а найголовніше - неабияка відповідальність тих, кому була доручена ця справа, здолали всі труднощі. Ми про це завжди пам'ятаємо і щиро вдячні людям, які змогли зберегти для нащадків безцінні бібліотечні фонди. Подвигом можна назвати евакуацію під час війни співробітницями бібліотеки – Г.Б.Юрик, А.С.Деревинською, Е.С.Левіною – рідкісних музейних видань до Ташкента, в Середньоазіатський університет, нагляд за їх збереженням, а потім і повернення до Одеси.

1964 року, за рішенням Колегії Міністерства культури УРСР, бібліотеку було визначено як інформаційний та методичний центр для бібліотек України за природничонауковим та атеїстичним профілем. Крім того, вона була визначена зональним центром організаційно-методичної допомоги бібліотекам 6 областей півдня України (Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Кримської, Кіровоградської, Одеської).

ОДНБ ім. М.Горького бере участь у створенні широкої бібліотечної мережі на Півдні України. Крім того, вона формується як дослідницький методичний центр України з впровадження експерименту зі створення централізованих бібліотечних систем, які організовуються в Севастополі, у Кримській обласній та Біл-

город-Дністровській районній мережах. Наші працівники Л.П.Котова, І.М.Кирилов, О.І.Мельникова, Л.О.Жирнова, У.П.Кравченко, Е.С.Жимолостнова систематично виїздили у відповідні зони з консультаціями, в складі комісій Міністерства культури неодноразово брали участь у перевітках бібліотек України, готували питання на розгляд Колегії або Главку Міністерства культури України.

1975 року постановою Ради Міністрів УРСР на бібліотеку покладено функції універсального депозитарію Півдня України. На виконання цієї постанови в структурі бібліотеки було створено самостійний підрозділ, в організації якого брала участь Т.К.Базилевська і тривалий час очолювала його, потім ним керували О.С.Колишкіна, Т.О.Гоголіна.

За значний внесок у розвиток культури багатонаціонального народу країни та з нагоди 150-річчя від дня заснування в 1979 році указом Президії Верховної Ради СРСР бібліотеку нагороджено орденом Дружби народів.

Унікальний фонд найдавнішої бібліотеки України нині налічує близько 5 мільйонів книг майже 120 мовами світу. Найбільша частина їх міститься у книгосховищах, розташованих у головній будівлі та в новому приміщенні.

Завдяки наявності значної кількості рідкісних видань (понад 200 тисяч) та рукописів до світового каталогу “Музеи книги и книжного дела” (Museums of Book and Bookmaging. International Directory – М., 1987) увійшли постійно діючі експозиції відділу рідкісних видань і рукописів. У фонді ОДНБ ім. М. Горького – 52 інкунабули, понад 100 палеотипів, різномовні раритети й стародруки, зокрема пам'ятки слов'янської писемності. Тут зберігаються славетні „Хіландарські аркуші” та “Охридські аркуші” з Євангелія XI ст., а також рукописи XII-XIX століть (понад 2 тисячі) слов'янськими, латинською, грецькою, італійською та іншими мовами.

На базі вивчення власної колекції рідкісних видань бібліотека до 1000-річчя літописання та книжкової справи в Україні у 1998 році за сприяння та фінансової підтримки Одеської обласної державної адміністрації і особисто губернатора

С.Р.Гриневецького видала каталог “Старопечатные издания кирилловского шрифта: XV – первая половина XVI ст.”

Гордістю бібліотеки є книжкова колекція «Україніка», до складу якої входять, зокрема, перші видання кирилівського шрифту, серед яких є видання вітчизняного першодрукаря Івана Федорова. У цьому фонді багато видань XIX століття, що пробивалися свого часу крізь рогатки Валуєвського і Емського царських указів, це, наприклад, номери славетного журналу “Основа”, з яким співпрацювали Т.Г.Шевченко, Марко Вовчок, М.О.Максимович, С.В.Руданський, Л.І.Глібов, М.І.Костомаров та інші фундатори української духовності. Тисячі перлин українського слова були дбайливо зібрані засновниками одеської “Просвіти” Л.Смоленським, С.Шелухіним та іншими. Ця освітянська бібліотека, а також приватна книгозбірня знаного бібліографа, критика і фольклориста Михайла Комарова стали основою фонду “Україники” в бібліотеці. Після 1922 року, з одержанням бібліотекою обов’язкового примірника, “Україніка” поповнювалася вичерпно. Після здобуття Україною незалежності фонд “Україніка” значно поповнився книгами українських письменників, істориків і літературознавців діаспори. Розширення зв’язків з бібліотеками, видавництвами, зміцнення контактів з окремими громадськими діячами, науковцями, митцями, представниками дежавних установ, наукових інституцій, громадських об’єднань українців за кордоном значно сприяло поповненню фонду. Десятки тисяч книжок та журналів з історії України, мовознавства, літературознавства, політології, релігієзнавства, медицини та ринкової економіки надіслані нам з Канади Товариством приятелів України, з Австралії – Фундацією українознавчих студій, зі Сполучених Штатів Америки – Централем шкіл українознавства США, а також з організацій діаспор Франції, Румунії, Польщі та інших країн. Фонди бібліотеки збагатилися “Енциклопедією українознавства” (Канада), енциклопедією “Ukraine” (Австралія) та багатьма іншими довідковими виданнями. Вагу історичних документів мають 28 томів “Літопису Української повстанської армії”, спогади учасників визвольних змагань 1917-1920 рр., Другої світової війни.

Значний інтерес становить добірка автографів О.С.Пушкіна, М.І.Гнедича, В.А.Жуковського, О.О.Блока, А.П.Чехова, П.П.Гулака-Артемовського, О.М.Боденського, Д.Л.Мордовія, Дніпрової Чайки та багатьох інших славетних діячів української, російської та інших культур.

Багато які з рідкісних видань виділені у спеціальні колекції. Особливе місце у фонді бібліотеки посідає колекція мініатюрних книг (понад 1,5 тисячі примірників).

Бібліотека має рідкісні краєзнавчі матеріали, що відображають історію Причорноморської України, її природні ресурси, економіку та культуру. Серед них “Новороссийский календарь” (1834-1893), “Устав Ришельевского лицея” (1818), праці А.О.Скальковського “Хронологическое обозрение Новороссийского края” (1836), “Любопытная история славного города Одессы” (1844) та багато інших видань російською, французькою, німецькою, грецькою мовами, що розкривають життя молодого міста. В бібліотеці зберігаються перші одеські альманахи, комплекти газет “Одесский вестник” (1827-1893), “Одесские новости”, “Новороссийский телеграф”, багато книжок з автографами одеських письменників і вчених, а також гравюри й фотографії.

Бібліотека має престижну колекцію мистецтвознавчої літератури. В ній представлено рідкісні видання з історії матеріальної культури, декоративно-прикладного мистецтва, живопису, графіки, музики, театру, кіно. У фондах бібліотеки зберігається також література з усіх видів та жанрів мистецтва, видана в Україні та в країнах СНД.

Колекція літератури іноземними мовами має універсальний за складом фонд книг і періодичних видань. Основна мета роботи з цією літературою – популяризація світової культури, досягнень зарубіжної науки, розвиток міжнародних культурних зв'язків. Сьогодні ці традиційні стосунки значно зросли й зміцніли. Діловими партнерами ОДНБ ім. М. Горького є 17 бібліотек світу, серед яких: Бібліотека Конгресу США (Вашингтон), Національна бібліотека Франції (Париж), Державна бібліотека штату Новий Південний Уельс (Сідней, Австралія), Муніципальна губернська

бібліотека (Оулу, Фінляндія), Варненська міська бібліотека (Болгарія), бібліотека Академії наук Болгарії.

1998 року на базі ОДНБ ім. М. Горького разом з Посольством Франції в Україні було відкрито “Французький центр документації і освіти”.

При співробітництві з Гете-інститутом (Німеччина) та організацією “Баварський дім” (Одеса) в 2000 році було відкрито німецький читальний зал ОДНБ. За підтримки Посольства США в Україні бібліотека в 2002 році відкрила спеціальний інформаційно-ресурсний центр “Вікно в Америку”, що сприятиме поширенню знань про Сполучені Штати Америки. Бібліотека однією з перших в Україні одержала федеральний грант Департаменту США на підтримку освітніх і культурних програм.

Плідна співпраця розвивається з українськими діаспорами Канади, США, Франції, Румунії, Австралії. Співпраця з українською спільнотою Австралії закріплена, зокрема, угодою 1994 року між Державною бібліотекою штату Новий Південний Уельс, Фундацією українознавчих студій Австралії (ФУСА) та ОДНБ ім. М. Горького про упорядкування архівів діаспори цієї країни та обмін фахівцями. Створення залу “Українці в світі” (1996), який став світлицею, де збираються українці світу і куди вже надійшло понад 3 тисячі книг, - свідчення результативності цієї роботи. Для її розвитку в 2004 році за підтримки облдержадміністрації на базі цього залу було створено інформаційно-культурний центр “Закордонне українство”. З новими можливостями центр відтепер краще сприятиме зміцненню зв'язків з українцями, що мешкають за межами України. За угодою з канадським Товариством приятелів України в ОДНБ з 1997 року діє Канадсько-Український бібліотечний центр з фондом понад 20 тисяч примірників, серед яких чимало книжок, що розкривають маловідомі для нас сторінки української історії. Завдяки цим зв'язкам ОДНБ ім. М. Горького одержала в останні роки чимало цінних довідкових видань. Серед них: “Бібліотека тисячоліття” (100 томів) – подарунок Британської ради в Україні; “Encyclopedia of Australia” – подарунок від ФУСА; колекція австралійської художньої літератури “Літературна премія Майлз Франклін” (1000 кращих творів

австралійських авторів з 1956 р.); з Канади надійшла до нас “Encyclopedia Britannica”.

Понад 30 років поспіль приїжджає до бібліотеки зі своїми дарунками французька художниця Сюзанна Саварі. Зі своїм чоловіком А.Полідорі вона розшукує не тільки у Франції, але і в Бельгії, Швейцарії потрібні для бібліотеки книги, купує їх і дарує бібліотеці. Фонд Сюзанни Саварі нараховує сьогодні 1700 видань, більшості з яких немає в інших бібліотеках України. Серед них багатотомна енциклопедія текстильних мистецтв, мініатюрні французькі книги, альбоми мод, чудові альбоми з сучасного мистецтва, багатотомні енциклопедії “Як захистити ваші інтереси” та “Як поліпшити ваше фінансове становище”, книги з історії костюму та ін. Уже цього року вона подарувала унікальні малотиражні видання “Жінки-художниці” і “Природа, пейзажі, сади”. Враховуючи її безпрецедентну меценатську діяльність, Одеська міська рада присвоїла С.Саварі звання почесного громадянина Одеси, а бібліотека помістила її портрет в Галереї “Люди щедрих сердець”, а її “Автопортрет” в одному із залів.

1998 року Рада Європи (Страсбург) передала до ОДНБ бібліотеку публікацій документів з прав людини, яка продовжує поповнюватись. У найближчих планах бібліотеки – створення регіонального центру з питань захисту основних прав і свобод людини.

Щорічно ОДНБ ім. М.Горького відвідують понад триста тисяч читачів, яким видається до 2 млн документів. У різні часи читачами нашої бібліотеки були відомі вчені М.І.Пірогов, Д.І.Менделєєв, І.І.Мечников, І.М.Сеченов, Д.К.Заболотний, М.Ф.Гамалія, В.П.Філатов, засновник практичної космонавтики і вітчизняного ракетобудування академік В.П.Глушко, директор Фізико-хімічного інституту НАН України академік С.А.Андронаті, академік архітектури В.А.Лісенко та інші. Бібліотеку відвідували письменники Я.П.Полонський, А.М.Майков, І.К.Тобілевич (Карпенко-Карий), О.І.Купрін, І.О.Бунін, О.М.Толстой, О.С.Грін, К.Г.Паустовський, К.І.Чуковський, Е.Г.Багрицький та багато інших. Відомі одеські літературознавці

А.В.Недзвідський, Г.А.В'язовський, І.М.Дузь, В.В.Фащенко, Є.М.Прісовський постійно зверталися до наших фондів.

Бібліографічна та видавнича діяльність бібліотеки поставила її в ряд визначних бібліотечних центрів країни. За 175 років існування бібліотека випустила близько півтори тисячі різноманітних видань загальним накладом понад півмільйона примірників.

В останні роки на виконання державної програми відтворення документальної пам'яті України надруковано каталоги: “Українська книга 1574-1923рр. у фондах ОДНБ ім. М.Горького” (5 вип.), “Українська періодична преса у фондах ОДНБ ім. М.Горького”, “Російськомовна преса України в фондах ОДНБ ім. М.Горького (журнали, газети, бюлетені)”. Добре відомі спеціалістам бібліографічні покажчики “Одещина на сторінках центральної і республіканської преси” (виходила впродовж 1973-1993 рр., увібравши понад 60 тисяч джерел), “Літературна Одеса” (9 вип.), “Письменники Одеси” (15 вип.), “Вчені Одеси” (28 вип.), “Вчені вузів Одеси” (8 ч.), “Український музично-драматичний театр імені Революції” (5 вип.), “Проблеми. Гіпотези. Відкриття” (43 вип.), “Природа і природні ресурси Північного Причорномор'я” (виходить з 1936 р.), фундаментальні покажчики “Виноградарство Молдавии и Украины” (9858 джерел), “Биология Черного и Азовского морей. 1917-1987 рр.” (22025 тисяч джерел), “Памятники истории и культуры Одесской области” (2116 джерел) та багато інших. Однією із найважливіших праць бібліотеки останніх років став фундаментальний покажчик “Голодомор в Україні 1932-1933 рр.”, який, охоплюючи понад шість тисяч публікацій за 1932-2000 рр., всебічно висвітлює одну з найтрагічніших сторінок історії України. Ця робота була визнана кращою в номінації “Бібліографічний посібник року” (2002) і нагороджена почесною відзнакою Української бібліотечної асоціації.

Останнім часом інформаційна робота з питань екології, яку бібліотека вела впродовж багатьох років як головна в Україні з питань пропаганди природничих наук, стала ще більш актуальною. Справа в тому, що екологічне становище на Чорноморському узбережжі України, де в море скидають свої води головні “забруднювачі” – Дунай, Дніпро, Дністер і Південний Буг, стало ще

більш небезпечним, що викликає глибоку занепокоєність як в Україні, так і в державах Чорноморського басейну. При тому, що екологічним станом займаються десятки наукових, виробничих і громадських організацій, жодна з них не мала повної інформації з широкого спектру екологічних проблем. А найбільш потужний інформаційний ресурс, яким володіє ОДНБ ім. М.Горького, не використовувався. Органи влади, не володіючи повною, оперативною і неупередженою інформацією, не мали змоги готувати ефективні управлінські рішення. Саме тому бібліотека виступила з ініціативою створення спеціалізованого структурного інформаційного підрозділу на власній базі. Вчена рада бібліотеки та інші наукові організації підтримали проект, розроблений її фахівцями; місцева влада затвердила його. Так в бібліотеці запрацював регіональний інформаційно – аналітичний центр “Екологічне відродження Чорноморського узбережжя України”(2001).

Визначивши роботу з літературою з екології як пріоритетний напрям, бібліотека підсилила це рішення заснуванням університету екологічних знань ОДНБ ім. М.Горького, залучивши до його роботи компетентних фахівців-еко-логів: академіка Ю.П.Зайцева з Інституту біології південних морів ім. О.О.Ковалевського НАН України, д-ра геогр. н. В.І.Михайлова, директора Українського наукового центру екології моря, В.О.Созінова, начальника управління екологічної безпеки виконкому Одеської міської ради, О.І.Лобановського, президента Української асоціації екологів, д-ра геогр. н., проф. І.Д.Лосєву, зав. каф. екологічного права Одеського державного екологічного університету, д-ра екон. н., проф. В.Б.Осипова, д-ра с.-г. н., проф. М.О.Шалімова, д-ра геогр. н., проф. Г.І.Швебса та багатьох інших. На його засіданнях, читаннях і “круглих столах” обговорюються найбільш актуальні екологічні проблеми регіону та шляхи їх вирішення.

Поряд з цим бібліотека посилила увагу до розповсюдження екологічної інформації. Фахівці-екологи схвально зустріли підготовлений і виданий бібліотекою довідник “Державні і громадські екологічні організації міста Одеси та Одеської області”, що містить докладні відомості про кожну організацію і заклад, що пра-

цяють у галузі екології і охорони довкілля. Вийшли друком наукові видання бібліотеки “Екологія і суспільство”, “Экологические проблемы Причерноморья”, “Одесса сегодня: экология города”. Показово, що підвищений попит на ці видання вичерпав видрукований тираж і бібліотека змушена була перевидати останній науково-довідковий посібник.

Наявність у фондах бібліотеки цінних матеріалів з історії України дала змогу розпочати створення наукових збірників републікацій. Надруковано вже три томи з серії “Невичерпні джерела пам’яті: Намогильні хрести запорозьких козаків”, “Задунайська Січ” та “Хаджибей - Одеса та українське козацтво (1415-1797 роки)” – спільна робота з Інститутом археології Національної Академії наук України та історичним факультетом Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова під патронатом голови Одеської облдержадміністрації С.Р.Гриневецького. Привертають увагу читачів бібліографічний довідник “Товарищество южнорусских художников”, мініатюрні видання “Г.Г.Маразли: меценат и коллекционер”, “Одесский журнал “Крокодил” и его авторы”, Л.Утьосов “Моя Одесса”, репринт книги відомого одеського історика А.Скальковського “Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1795-1825”, репринти старовинних одеських альбомів, видані за спонсорською допомогою друзів і меценатів бібліотеки: АТ “Полярна зірка”, ВАТ “Стальканат”, Фонду грецької культури.

Численні тематичні виставки дають можливість показати найбільш цікаві колекції з фондів ОДНБ ім. М.Горького. Значними подіями для міста й регіону стали свята грецької книги, Тиждень французької книги, презентації видань одеських письменників, щорічні виставки-форуми “Українська книга на Одещині”. З перших років незалежності почала відчуватися гостра нестача вітчизняної літератури, особливо книг, не зашорених колишніми політичними догмами. З роками становище не поліпшилося. Через короткозорість вітчизняних законодавців українська книга опинилась у скрутному стані, більш несприятливому, ніж книга з Росії, де видавці одержали значні пільги. На прилавках магазинів Одеси, на книжкових вуличних викладках домінували книги з

Росії. Тому закономірно виникла ідея створення для мешканців Одеси таких умов, за яких вони могли б постійно знайомитися з усіма книжковими вітчизняними новинками, зокрема з тими, які через надзвичайно малі тиражі не доходили до Одеси. Так бібліотека в 2000 році започаткувала Всеукраїнську виставку-форум, до участі в якій були запрошені всі видавництва країни. Перші два роки вона проходила під назвою “Українська книга в Одесі”, а з 2002 року за підтримки облдержадміністрації вирішено було проводити її як “Українську книгу на Одещині”, влаштовуючи свято книги, крім обласного центру, в одному з міст Одещини (у Білгороді-Дністровському, Овідіополі). Така новація збагатила можливості виставки-форуму: залучила більше відвідувачів, ними стали не тільки одесити, але й мешканці інших міст; книжкові дарунки від видавництв та ОДНБ ім. М. Горького змогли одержати бібліотеки шкіл-інтернатів і дитячих будинків в районах області, інші бібліотеки.

Ця ініціатива бібліотеки, основною метою якої була широка популяризація української книги у південному регіоні України, відродження національної духовності й культури, поповнення бібліотек новими виданнями, привернення уваги владних структур до книговидавничих та бібліотечних проблем, від самого початку дістала широке схвалення громадськості, видавців, засобів масової інформації, органів місцевого самоврядування. Рішенням Одеської обласної ради “Про затвердження регіональної програми розвитку і функціонування української мови на 2004-2010 роки” обумовлено фінансування виставки-форуму “Українська книга на Одещині” в обсязі 10 000 грн щорічно по 2010 рік включно.

Кількість учасників виставки-форуму зростає з року в рік (від 29 в перший рік до 63 у 2004 році). Учасників форуму приваблює і можливість винести на суд читача свої останні здобутки (в цьому їх заохочували численні публікації в газетах, щоденне висвітлення їхньої праці на кількох каналах телебачення, конкурси “Краща книга виставки-форуму” та ін.), і можливість поспілкуватися зі своїми колегами, і висока організація його проведення, і пільговий мізерний внесок за участь, який був введений лише в останні роки.

Програми виставок-форумів включають презентації кращих книжок, на яких виступають як їх автори, так і видавці, а також ділові зустрічі і “круглі столи” з найбільш наболілих проблем. Щорічно звітують на виставці-форумі своїми новими творами одеські письменники і поети.

Хочеться зазначити, що до підвищення іміджу виставки-форуму серед видавців України багато зусиль доклали такі авторитетні і шановані діячі книжкової справи, як президент Української асоціації видавців і книготорговців О.В.Афонін, директор Книжкової палати України М.І.Сенченко, начальник управління у справах преси та інформації Одеської облдержадміністрації В.В.Карлюк, які щорічно брали участь у підготовці і проведенні книжкових форумів в Одесі.

Такі масштабні заходи, як виставки-форуми, потребували не тільки максимального напруження сил всього колективу бібліотеки, але й значних матеріальних витрат. Не маючи на їх проведення бюджетних коштів, бібліотека ніколи не змогла б їх здійснити, якби не постійна підтримка Одеської облдержадміністрації, ВАТ “Ексімнафтопродукт”, Одеської обласної громадської організації “Відродження регіону”, ВАТ “Одеський коровай”, ТОВ “Судоходство Медіа-Центр” та інших установ і організацій, що підтримали шляхетну традицію благодійницького меценатського патронату над головною бібліотекою регіону.

Колективу бібліотеки було приємно, що його праця була схвально відзначена широким загалом. Міністр культури і мистецтв України Ю.П.Богущий в своєму вітанні організаторам, учасникам і гостям виставки-форуму 2003 року, присвяченому Року культури в Україні, зокрема зазначив, що “у місті Одесі склалася чудова традиція: вже чотири роки поспіль у Державній науковій бібліотеці імені М.Горького збираються книговидавці, автори, шанувальники й розповсюджувачі книги з усіх регіонів України. Збираються, аби не лише поспілкуватися, обмінятися досвідом і творчими задумками, але й обговорити нові можливості в справі розвитку національної культури, сприяти популяризації книжкової продукції в Південному регіоні, поповненню бібліотечних фондів виданнями з історії, науки, економіки, культури

України... Приємно, що відповідальну місію – проведення щорічних виставок-форумів української книги на Одещині взяла на себе znana в Україні бібліотека, яка за останні роки стала своєрідним культурним центром популяризації національної книги, берегинею історії, звичаїв, високих ідеалів нашого народу”.

Новою перспективною тенденцією в роботі бібліотеки стало видання каталогів і матеріалів до виставок, які за науковим значенням та образотворчим рядом наближаються до музейних. Їх підготовлено на основі фундаментальних експозицій “Михайло Жук” (1993), “Книги старой Одессы” (1994), “Г.Г.Маразли и его библиотека” (1994), “Старая Одесса в произведениях графики” (1995), “Король франків Хлодвіг і християнізація Франції” (1996), “Авторская книга Одессы” (1997), “Вся Одесса в шаржах М.Линского” (1998), “Греція далека та близька” (1999), “Книги грецькою мовою, видані в Одесі” (1999), “Коли книга стає мистецтвом: Сто взірців книжкових ілюстрацій” та ін.

1995 року бібліотека взяла участь у важливій міжнародній справі, пов’язаній з поверненням культурних цінностей, втрачених у роки Другої світової війни. На базі бібліотеки відбулося засідання “круглого столу” на тему: “Культура і війна. Погляд через півстоліття”. Матеріали “круглого столу” – доповіді, повідомлення, зокрема з питань реституції фондів - були надруковані в окремому збірнику.

Високу оцінку дістали наукові регіональні та міжнародні конференції, які висвітлювали проблеми духовності і культури в Україні: “Конституція України та відродження культури національних меншин Одещини” (1997); “Рідна мова – заповідь безсмертя нації” (1999); “Духовність і культура у формуванні особистості та відродженні національної самосвідомості” (1999), “Християнство в історії і культурі України” (2000), “10 років разом: здобутки і проблеми культурного розвитку багатонаціональної Одещини” (2001), “Українська діаспора і становлення України як суверенної держави” (2001) та ін.

Важко було б орієнтуватися в книжковому морі, якби не розгалужений довідковий апарат, основою якого є каталоги. Протягом усієї історії існування бібліотека не полишала роботи над

поліпшенням та подальшим розвитком своїх каталогів. Перший друкований каталог бібліотеки вийшов 1883 року і увібрав її стару колекцію. Згодом, за рішенням Одеської міської думи, з 1901 по 1911 р. було видано друковані каталоги у п'яти випусках, куди увійшло 82 тисячі назв. У 1926 році В.В.Стратен створив унікальний предметний каталог, який став найкращим на теренах Радянського Союзу. Над його розвитком протягом 1960-1980-х рр. плідно працювала А.Ю.Ткач. З 1951 р. читачі вже мали змогу працювати з систематичним каталогом. У 1960-і рр. під керівництвом Т.І.Карпінської бібліотека взяла участь у всесоюзному експерименті з рекласифікації систематичного каталогу на нову бібліотечно-бібліографічну класифікацію (ББК). Нині в ОДНБ ім. М.Горького існують: службовий генеральний каталог на весь фонд бібліотеки і читачькі – алфавітний та систематичний. Створено також систематичні картотеки спеціалізованих і допоміжних фондів.

Протягом усього часу безперервно вдосконалюється технічна база бібліотеки, запроваджуються нові технології інформаційного забезпечення. Як провідна у південному регіоні в ролі інформаційного центру бібліотека однією з перших розпочала активну діяльність у напрямі створення системи впровадження у бібліотечні процеси нових інформаційних технологій. В основу цієї системи закладено принцип структуризації інформації, що забезпечує мінімальні витрати часу читачів на пошук необхідної інформації, зниження навантаження на періодичні видання, а також надання користувачам віддаленого доступу до інформаційних ресурсів. Важливою є розпочата (у 1995 році) і творчо реалізована завідувачкою відділу “Одесика” Г.Г.Герашенко робота над створенням фактографічних баз даних, побудованих на основі реферативної та повнотекстової інформації за темами: “Хронологічний літопис Одеси”, “Стара Одеса: Пам'ятки архітектури, історії та культури міста”, “Видатні люди Одеси”, створення адресно-довідкової бази “Одеський торговельно-промисловий регіон” та ін. У роботі з наповнення баз даних використовуються обробка електронних варіантів одеської преси, обробка електронних варіантів періодичних видань, представлених в Інтернеті; сканування

з наступним розпізнаванням і переведенням в текстові файли, а також клавіатурний набір текстів. Обробці в повнотекстовому режимі підлягають 48 провідних видань, що спеціалізуються на публікаціях аналітичних матеріалів у сфері суспільно-політичної, соціально-економічної, науково-технічної інформації. На даний момент бази даних “Одеські ЗМГ” містять понад 86 тис. статей, бази даних “Українські ЗМГ” – понад 152 тис. Ця інформація відображає історію міста від 1794 року до сьогодення, природно-кліматичні особливості, а також сучасний суспільно-політичний, соціально-економічний, науковий і культурний розвиток регіону.

З 1992 р. бібліотека розпочала активну роботу над впровадженням комп’ютерних технологій в бібліотечну справу. У 1994 р. розпочалося формування електронного каталогу бібліотеки. У 1999 році при підтримці фонду “Відродження” та фонду Сороса (Інститут “Відкрите суспільство”) було отримано грант, коштом якого придбано новий сервер та нову ліцензійну автоматизовану бібліотечну систему (АБС) Liber Media. З цього часу почалася робота над впровадженням згаданої АБС у роботу бібліотеки, головне завдання – створити електронний каталог нових надходжень. Планується робота з редагування відконвертованих записів старої бібліотечної системи. Робочі місця АБС Liber Media встановлені у відділі комплектування, відділі обробки фондів та організації каталогів, відділі обслуговування читачів (адже АБС Liber Media дозволяє вести також базу даних читачів), відділі рідкісних видань і рукописів, відділі мистецтв, відділі “Одесика”. Плануються роботи з організації доступу до електронного каталогу бібліотеки через Інтернет. Більшість комп’ютерів бібліотеки з’єднані у локальну обчислювальну мережу (ЛОМ), відділи мають доступ до Інтернету й електронної пошти.

У 2000 році бібліотека за сприяння Ради міжнародних наукових досліджень і обмінів (IREX) організувала Центр доступу та навчання Інтернет (ІАТР) на 7 робочих місць. Його користувачами стали як читачі, так і працівники бібліотеки, які за спеціальними програмами пройшли навчальний курс в мережі Інтернет. Закономірно, що наступним кроком у послідовній політиці, що проводить бібліотека стосовно входження у всесвітню інформа-

ційну мережу, стала організація Інтернет-центру для широкого кола читачів. У вересні 2003 року відбулося відкриття центру, профінансоване відділом преси, освіти і культури Посольства США в Україні (бібліотека виграла грант “LEAP -III”). Сьогодні читачам бібліотеки надається можливість щоденно безкоштовно користуватися послугами Інтернет.

Вже впродовж кількох років бібліотека активно займається вирішенням проблеми збереженості першоджерел. А це - оцифрування документів, переведення інформації на електронні носії, створення електронної бібліотеки. Довготривала програма “Рідкісні видання та рукописи як національне надбання України: збереження та організація інформаційного доступу”, розроблена у 1998 р. відділом рідкісних видань і рукописів ОДНБ, була підтримана грантом Міжнародного фонду “Відродження”. Завдяки створенню електронних копій на компакт-дисках з'явилася можливість зберегти унікальні фонди, не обмежуючи доступу до них читачів. Так, створено електронну версію книг Ф.Скорини “Екклезіаст” (1518), “Книги притч Соломонових” (1517), створено електронний варіант листів видатного українського бібліографа, книгознавця, літературознавця, лексикографа і громадського діяча М.Ф.Комарова обсягом 902 аркуші. Зібрання М.Ф.Комарова – це унікальне явище української бібліографічної культури другої половини XIX – початку XX століття. Воно складалося відповідно до наукових інтересів його власника і є важливим документальним джерелом для дослідників історії книговидання, бібліографії і бібліофілії України означеного періоду.

За державною програмою збереження бібліотечних і архівних фондів на базі ОДНБ створюється центр репрографії і реставрації, послугами якого зможуть користуватися й інші бібліотеки. Обладнання для цього центру нещодавно надійшло до бібліотеки.

Працівники бібліотеки, які обслуговують її величезний фонд, проводять значну дослідницьку роботу, готують до видання й видають унікальні посібники, роблять усе можливе, а часом і неможливе, аби перетворити ОДНБ на справді національний інформаційний центр. Тому не випадково на засіданні вченої ради ОДНБ ім. М.Горького, у складі якої відомі вчені, діячі науки і

культури міста, літератори й журналісти, учасники цього авторитетного форуму були одностайні в тому, що за своїм історичним минулим, багатими фондами, рівнем інформаційного забезпечення читачів і значенням її у житті не лише регіону, а й України, вона гідна статусу Національної бібліотеки країни.

1998 року в бібліотеці спільно з Одеською обласною радою миру організовано галерею м. Одеси “Люди щедрих сердець”. Вона стала своєрідним містком від меценатів минулого до благодійників наших днів. За допомогою таких людей наша бібліотека вирішує багато своїх нагальних проблем. Благодійними внесками вони постійно допомагають бібліотеці поповнювати фонди періодичними виданнями та новою літературою, купувати сучасне комп’ютерне обладнання, проводити ремонт приміщень і реставрацію будівлі, вирішувати соціальні питання. Без їхньої допомоги було б неможливо проводити такі важливі загальнодержавні заходи, як всеукраїнські виставки-форуми “Українська книга на Одещині”.

Нині за значний внесок у славу справу доброчинності й милосердя, збереження духовної та культурної спадщини України до Галереї почесних благодійників Одещини занесено імена і представлено портрети відомих у місті та області людей. Це: С.Р.Гриневецький - голова Одеської облдержадміністрації, Р.Б.Боделан – одеський міський голова, Агафангел – митрополит Одеський та Ізмаїльський УПЦ Московського патріархату, Е.С.Белих - підприємець, Є.М.Брилько - генеральний директор ВАТ “Полярна зірка”, В.Г.Денисов – генеральний директор ТОВ “Судоходство Медіа-центр”, М.М.Жасан - підприємець, В.В.Жигель - генеральний директор ВАТ “Кисеньмаш”, В.Г.Іванов - начальник морського торговельного порту “Южний”, В.Я.Коржов – генеральний директор фірми “СМА Україна”, Є.О.Лукашов - директор народного музею “Самоцвіти СНД”, В.М.Мазурін - начальник Одеського регіонального управління Промінвестбанку України (пішов з життя 1999), М.П.Павлюк – народний депутат, Герой України, О.І.Платонов – президент ЗАТ “Пласке”, С.Саварі-Полідорі – почесна громадянка Одеси, французька художниця, В.С.Філіпчук – голова правління ВАТ “Ексім-

нафтопродукт”, Л.П.Шемякін – генеральний директор дочірнього підприємства “Одесаголовпостач”. Всі відомості про них закладено в електронній базі даних ОДНБ ім. М.Горького.

Славні традиції нашої бібліотеки та її колективу підтримують і зберігають нинішні її працівники. У 18 відділах бібліотеки сьогодні працюють понад двісті фахівців. Історія зберегла багато славних імен бібліотечних спеціалістів, які віддали багато років свого життя благородній і завжди шанованій людьми праці з книгою. Вони завжди були віддані їй, про що свідчить чималий стаж їхньої роботи. Близько 50 років віддали бібліотеці Г.С.Абалкіна, Л.С.Скржипчак, М.М.Дерібас, М.М.Пчелінцева, Е.С.Жимолостнова, Л.М.Дерібас, Т.З.Бачуріна. У бібліотечному світі відомі імена наших бібліотекарів, бібліографів і бібліотекознавців: М.В.Рапопорт, С.Я.Вортман, М.М.Пчелінцевої, І.М.Кирилова, Г.А.Каширіна, В.М.Конського, О.М.Вовчок, Л.В.Лялікової, О.М.Кордаша, Л.М.Смичок та інших. Званням “Заслужений працівник культури України” уряд відзначив її фахівців – І.Д.Мазуренка, Т.І.Карпінську, Н.Й.Касько, нинішнього директора ОДНБ О.Ф.Ботушанську. Звання “Заслужений діяч мистецтв України” удостоєний Г.Д.Зленко. Урядові нагороди отримали І.Д.Мазуренко (орден “Знак Пошани”, 1976), О.Ф.Ботушанська (орден Княгині Ольги III ступеня, 1999). 15 квітня 2004 року директор ОДНБ ім. М.Горького О.Ф.Ботушанська була нагороджена Срібною медаллю кавалера ордена Мистецтва і Слоvesності (Французька Республіка). Як пише газета “Урядовий кур’єр” (2004. – 8 трав.), “вона стала першою громадянкою України, удостоєною цієї високої нагороди”. Ці відзнаки й урядові нагороди – свідчення високого професіоналізму працівників Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького, їхньої самовідданої праці на благо духовності і культури нашого народу.

Сьогодні ОДНБ ім. М. Горького є провідною науковою бібліотекою держави, загальнодержавним сховищем повного репертуару національного друку, придбаних документів українських авторів та матеріалів про Україну, виданих за її межами, а також зарубіжних документів; регіональним універсальним депозитарієм; науково-інформаційним закладом; центром міжнародного

книгообміну і міжбібліотечного абонементу; галузевим органом наукової інформації з питань культури і мистецтва; координаційним центром науково-дослідної і науково-методичної роботи у галузі бібліотекознавства, бібліографознавства і загальних проблем книгознавства; культурним центром державного значення.

СЕРАФИМА,
*ігумена Свято-Архангело-
Михайлівського монастиря*

“Горьківка” в моєму житті

“Горьківці” я завдячую всім. Всі ті праці, які вийшли з нашої обителі, роботи, які були напрацьовані за більше ніж десять років, створювалися в надрах нашої ушлявленої бібліотеки. Свої дослідження я почала у відділі краєзнавства, використовувала рідкісні фонди, напрацювання наукової секції “Одесика”. З працівниками бібліотеки я постійно спілкуюся під час громадських акцій, найчастіше - зі співробітниками Українсько-канадського бібліотечного центру та центру “Закордонне українство”. Я б сказала, що наша бібліотека - то є скарбниця, в якій зберігаються унікальні коштовності, і вони довго й довго будуть слугувати людству. Тому я так пишаюся тим, що належу до читацького корпусу “Горьківки”. Бібліотека допомогла мені в роботі над богословсько-історичним дослідженням “История Киево-Печерской лавры» (книга перша), присвяченим 2000-річчю християнства та 950-річчю Свято-Успенської Києво-Печерської лаври – великої святині, яка має православне, всесвітнє значення. В книзі відтворено максимально повну картину одного з найвідоміших центрів духовності і культури східних слов'ян. При роботі над нею було використано велику кількість письмових джерел (літописи, життєва мудрість, церковні оповідання), а також чисельні дослідження попередників, як церковного, так і світського характеру. Внаслідок кропіткої роботи дослідження набуло не тільки богословсько-агіографічної повноти, але й наукової глибини. В ході дослідження потрібно було вивчити період з X по XII століття, який

майже не зберіг автентичних рукописів, пам'яток. І тільки завдяки фондам нашої бібліотеки на базі дореволюційної, радянської і водночас сучасної літератури можна було створити цю наукову працю. Пошуки були дуже копіткі, тому що “Лавра” в радянський час майже не досліджувалася, тож доводилося шукати праці церковних ієрархів, викладачів духовних академій та семінарій. Все це було знайдено в “Горьківці”. Доводилося також звертатися до книг XVI–XVII ст., стародруків Києво-Печерської лаври, Львівського ставропігійського братства, острозьких книжок. Я не перестаю дивуватися тим, що немає для нашої бібліотеки нічого неможливого, що немає такого напрямку в дослідженнях, який не був би відбитий в її фондах. Я наголошую: це і Острог часів свого розквіту, це славетна Острозька Біблія, це Патерики Печерські.

Було дуже приємно працювати в цих стінах, і хочу вклонитися низько працівникам бібліотеки. Там чудовий колектив, якась неповторна духовна атмосфера, де і людяність, і повага до читача, і намагання максимально допомогти. Це стосується відділу мистецтв, “Одесики”, відділу рідкісних видань і рукописів. Мені доводиться часто відвідувати бібліотеку, спілкуватися з колективом. Тож багатьох працівників цього закладу знаю, завжди відчуваю тепло сердець, повагу до творця, до читача. У відповідь віддаю теплоту свого серця. Імпонує те, що бібліотека стала осередком величезної культурологічної діяльності: це ювілейні дати, дати громадських свят: День Конституції, День незалежності України, відзначення річниці голодомору 1932-1933 рр. Щоразу в стінах бібліотеки проводиться акція, яка гуртує не тільки науковців, не лише тих, хто займається книжковою справою, але й політиків, громадських діячів, яка розбурхує, якщо можна так сказати, наше населення, цього обивателя, якому треба постійно якось нагадувати про трагічні сторінки нашої вітчизняної історії. Бо якщо це не будемо робити ми, то хто ж? Апостол Павло писав: “Якщо я не несу людям благовістя, то це злочин. Я повинен це робити, це духовний імператив. Це наш святий обов’язок”.

Я спостерігаю і бачу, що місто вже звикло до таких дуже й дуже визначних акцій, як “Українська книга на Одещині”. Я б сказала, що не тільки Одеса знає й любить, скажімо так, ці свята

нашої української культури, які проводяться в стінах бібліотеки. Я б сказала, що вся Україна причинна до цього – це і Тернопіль, і Донецьк, і Львів, і Крим. Географія широка, охоплює майже всю Україну. Тут представлено понад 60 видавництв України, у т.ч. “Наукова думка”, “Кальварія”, “Мистецтво” та ін. Спектр різнобарвний. Це книжки історичні, філософські, наукові, дитячі. Щоразу, коли буваю на цій акції, купую стоси книжок. Потім протягом року працюю над ними. Спасибі “Горьківці” за те, що вона збирає біля себе всю Україну, спасибі за те, що вона дає змогу нам прилучатися до найновітніших здобутків концептуальної культури нашої. Коли буваєш на такій виставці – серце радіє. Звичайно, в цьому є велика праця директора бібліотеки Ольги Федорівни Ботушанської. Я надзвичайно пишаюся тим, що маю честь товаришувати з Ольгою Федорівною. Таких жінок мало в Україні. Вона подвижниця. Тож завдяки цьому чудовому колективу на чолі з директором, завдяки тим традиціям, які склалися протягом 175 років в цьому храмі культури, завдяки неповторній духовній атмосфері, яка тут панує, завдяки цьому твориться, на перший погляд, непомітно важлива справа духовності, культури, науки, добра, божої правди. Нехай Господь допомагає щиро трудівникам цього величного храму, і я вірю в те, що ті зерна, які сіються на нашій ниві, принесуть багатий добірний урожай. Жнива придуть ще за нашого покоління.

В.А.ЛИСЕНКО,
*академик Строительной Академии Украины,
доктор технических наук*

Одесская городская имени императора Николая II публичная библиотека

*Без книги – в мире ночь,
и ум людской убог...
Без книги, как стада,
бессмысленны народы.*

В.Гюго

По представлению новороссийского генерал-губернатора графа М.С.Воронцова император Николай II 13 (25) сентября 1829 г. издал рескрипт о создании в Одессе городской публичной библиотеки – первой в Украине и второй в Российской империи (после Санкт-Петербурга). Этому событию предшествовало обращение действительного статского советника Алексея Ираклиевича Левшина, тогда редактора газеты «Одесский вестник», к М.С.Воронцову: «Я употребил бы во зло снисходительное внимание Вашего Сиятельства и даже оскорбил бы особу Вашу, если б стал бы доказывать перед Вами пользу учреждения публичной библиотеки... Если мысль сия заслуживает одобрения Вашего Сиятельства, то позвольте употребить составленный газетой капитал в сумме 15 тыс. рублей на покупку книг, кои составят основание здешней городской библиотеки. Полагать должно, что частные приношения деньгами и книгами доставят значительные средства к достижению желанной цели. Щедрость и любовь к

просвещению Ваши послужат первым примером. Подражая оно-му, и я буду покорнейше просить общество городское принять от меня приношение книгами».

Таким образом, на основании этого указа Одесская городская публичная библиотека была открыта 15 апреля 1830 г. Она долго не имела своего постоянного помещения, и только в 1883 г. её разместили в здании музея Одесского общества истории и древностей, построенном на средства городского головы Григория Григорьевича Маразли (ныне это здание Археологического музея). В связи со значительным увеличением числа книг и читателей городская дума ассигновала средства на строительство специального здания библиотеки, и в конце 1903 г. был отведен участок на ул. Херсонской (ныне угол ул. Пастера и пер. Ляпунова); место избрали неподалеку от университетского комплекса (имеется в виду медицинский факультет Новороссийского университета). «Для постройки нового здания указывались места и около вокзала, и на углу Греческой и Карантинной, и на Гаванной, и на углу Преображенской и Дерибасовской и т.д. Но все они, к счастью, были отвергнуты. Архитектором Ф.П.Нестурхом было удачно указано на участок по Херсонской ул., где помещалось подлежащее сносу 2-е отделение городской больницы» («Постановлением Городской Думы от 28 апреля 1903 г. для постройки здания новой Городской Публичной Библиотеки отведено в размере 967,37 кв. саж. по Херсонской улице, где помещалось второе отделение Городской больницы» - предложение гор. головы П.А.Зеленаго. № 55, 1904 г.). Близость университета и других высших учебных заведений вместе со сравнительной тишиной улицы и обширностью территории, на которой можно было развернуть крупное строение, убедили градоправителей в правильности сделанного выбора, и Ф.П.Нестурху было поручено разработать архитектурный проект будущей библиотеки. Такое решение состоялось в 1903 году. Ф.П.Нестурх составил «Несколько проектов постройки и эскизов фасада здания». И то и другое обсуждалось специальной комиссией, в которую, кроме её председателя, городского головы П.А.Зеленого, вошли следующие видные лица: попечители библиотеки граф М.М.Толстой и Я.А.Новиков, из

среды гласных - А.А.Швенднер и особо приглашенные специалисты – инженеры Н.А.Депп и И.А.Лишин, а также архитекторы А.О.Бернардацци и Ю.Н.Дмитренко вместе с библиотекарем университетской библиотеки Л.Ф.Бруном. При рассмотрении проектов и шести эскизов фасадов здания, представленных Ф.П.Нестурхом, А.А.Швенднер предложил спроектировать эскиз фасада в стиле публичного музея Hennig'a в Лейпциге. На это Ф.П.Нестурх ответил, что «особенной разницы между рассматриваемым проектом и предлагаемым А.А.Швенднером нет, в особенности, когда эскиз этот будет окончательно разработан». Это заседание комиссии имело место 22 февраля 1904 г., после чего Ф.П.Нестурх получил командировку в Харьков, в Москву, Петербург и Варшаву «для ознакомления устройства русских библиотек, которые сооружены в недавнее время по заграничным образцам». «Субкомиссия (архитекторы А.О.Бернардацци, Ю.М.Дмитренко, председатель граф М.М.Толстой), детально рассмотрев эскизные проекты постройки, а также несколько эскизов фасадов и, приняв в соображение подобного рода сооружения в других городах Европы и Америки и местные условия, остановилась на одном из них. Идея проектируемого сооружения, как видно из прилагаемого проектного эскиза такова: читальный зал, расположенный внутри двора, с тою целью, чтобы избежать уличного шума и пыли. Он помещен в центре здания, вблизи книгохранилищ и служебных комнат. Освещение проектировано с двух сторон. Вход в него из аванзалы с верхним светом. При проектировании книгохранилища принята система магазинов. Корпус его изолирован от других библиотечных помещений глухой брандмауэрной стеной и выходит на Софиевский переулок. Книгохранилище предполагается устроить из отдельных невысоких (3¼ - 3½ арш.) этажей, разделенных между собой сплошными огнестойкими потолками. Предполагается также устройство подъемников. Освещение – боковыми окнами» (Изв. Одес. гор. думы. – 1904. - № 55. - С. 960 - 961).

«В июне месяце 1904 г. Исполнительная Комиссия приняла решение строить Библиотеку не хозяйственным, а подрядным способом, сдав одному подрядчику оптом каменные и штукатур-

ные работы, а специальные устройства как то: конструктивные части, книгохранилище, отопление, освещение и вентиляция выделить в отдельные подряды. Затем Комиссией были составлены кондиции подряда для постройки здания и сделан вызов лиц, желающих принять на себя собственно здание, без специальных устройств, стоимость какового по смете исчислена в сумме 156187 рублей 48 коп. На соревнования подали заявление следующие лица: 1. Швейцарский гражданин Э.Б.Вей, изъявивший согласие произвести это сооружение за 160000 рублей. 2. Купец Л.С.Ожинский за 168000 рублей. 3. Архитектор Х.Я.Скведер за 182000 рублей. 4. Подрядчик Н.З.Никитин за 178000 рублей. 5. Архитектор М.Г.Рейнгерц за 179500 рублей. 6. Архитектор А.О.Бернардацци за 145000. Последний предложил наименьшую цену и на 7% менее исчисленной по смете. Глубоко доверяя высокой опытности и безупречному имени А.О.Бернардацци, Комиссия, сдав ему подряд, считала, что дело постройки Городской Публичной Библиотеки попало в надежные руки. 16 сентября 1904 г. с ним заключен был договор, в обеспечение которого тогда же им был внесен в кассу Городской управы залог, предусмотренный 16 п. Договора в размере 10000 рублей. По договору, А.О.Бернардацци обязан был закончить и сдать все сооружение к 1 августа 1906 года, но благодаря исключительным условиям 1905 и 1906 годов, частым забастовкам и народным волнениям, окончание работ Комиссией было отсрочено – сначала до 15 октября, а затем до 1 декабря 1906 г.; окончательная же сдача сооружения последовала 20 февраля 1907 г. На устройство отопления и вентиляции в строящемся здании Библиотеки также был сделан вызов предпринимателей, на который поступили предложения от фирм: 1. «Санитас». 2. «С.-Петербургского Металлического завода». 3. Завода Аркушевского в г. Лодзи... Комиссия признала проект «С.-Петербургского Металлического завода» наиболее полно разработанным и рациональным, почему и приняла его... К соревнованию на устройство книгохранилища и металлической конструкции крыш явилось шесть фирм: 1. Новороссийский машиностроительный завод в Одессе совместно с фирмой «Панцирь» в Берлине. 2. Механическо-

строительный завод Э.Г.Гарриса. 3. Общество судостроительных литейных и механических заводов в г. Николаеве. 4. Акционерное общество железных изделий В.Гостынского и К^о в Варшаве. 5. Фирма в Штутгарте. 6. Акционерное общество котельных и металлических заводов В.Фицкер и К.Гампер «В Сосновице». Комиссия признала наиболее соответствующим по конструкции и цене предложение Э.Г.Гарриса. Устройство электрического освещения (токопроводы, изоляторы, тросы и пр.), по конкуренции, было сдано фирме: «Всеобщая компания электричества». Кроме того, за добавочные бра и лампочки накаливания для освещения зала Библиотеки уплачено фирме «Сименс и Гальске» и инженеру И.Маргулису – за трансформаторы и столбы с проводами. Постройку мебели и хозяйственные принадлежности Комиссия сдала тоже с подряда мебельному заведению К.Л.Бюхтгера, фирме Бр.Тонет и мебельному мастеру Екеменскому... Технический надзор за постройкой библиотеки был поручен городскому архитектору Ф.П.Нестурху» (Отчет по постройке нового здания Городской Публичной Библиотеки // Изв. Одес. гор. думы. – 1908. - № 85).

Технические условия к проекту на постройку здания Одесской городской публичной библиотеки предусматривали: «1. Земляные работы. Выемка земли для подвала и под фундаменты должны быть доведена до твердого и прочного грунта (материка), но не менее 0,60 м глубины от поверхности земли... Весь снятый на месте чернозем должен быть сохранен для насыпей и подсыпок под насаждения. Ширина и соответственное углубление подошвы фундаментов определяются в каждом отдельном случае, в зависимости от состояния раскрытой почвы – по указанию технического надзора. 2. Каменные работы. Бутовая плита для кладки фундаментов должны быть твердой породы, звонкая, однородного строения, без мягких прослоек или больших пустот. Излом камня должен иметь совершенно плотное и кристаллическое сложение... Дикарь должен быть свободен от глинистых частей и представлять кристаллический излом. Бетон. состав бетона должен быть следующим: 6 частей графия или гранитного щебня, 3 части песка и 1 часть цемента. Штучный камень, если таковой

потребуется в добавление к годному камню от разборки существующих построек, должен быть первого сорта, твердый, однородный без прослоек, густой, сухой и выдерживающий давление не менее 1 пуда на кв.дюйм. Кирпич. Употребляемый кирпич должен быть хорошо выжжен, давать плотный однородный, мелкозернистый излом, должен быть почти одноцветен. Хорошо тестаться и при ударе издавать чистый металлический звук; формы он должен быть правильной, не покоробленной, без трещин, известковых и мергелевых частиц и больших углублений, постоянный на воздухе, не размокающий и не разлагающийся в воде. Временное сопротивление кирпича на раздробление должно быть не менее 30 пуд.на 1 кв.дюйм. В местах, где нагрузка на кв. дюйм превышает 3 пуда, должен быть употребляем итальянский, марсельский или феодосийский кирпич высшей прочности. Известь должна быть жирная, кодымская, оргеевская или греческая. Цемент должен быть портландский, новороссийских заводов, или другой, соответствующего качества. Песок допускается только чистый, без всяких примесей ила... До употребления в дело песок должен быть тщательно просеян. Кладка стен. На случай применения в каких-либо частях здания кладки из штучного пиленого камня, забутка производится целыми камнями на густом растворе под лопатку с небольшой заливкой. Заполнение середины стены обломками камня, кирпича, или мусором и жидкой заливкой безусловно не допускается. Для горизонтальных перекрытий должны быть применены горизонтально-потолочные на тавровых балках с заполнениями в зависимости от размеров и назначения помещений: а) – кирпичными сводиками, б) - конструкциями Клейна, или в) – Шюрмана с железными планками (по Клейну плоскими в каждом ряду, по Шюрману пузырчатыми через три ряда), не исключая возможности устройства и обыкновенных сводов без тавровых балок, кирпичных. кроме сказанного могут быть применены также потолочные перекрытия системы Кракоана или Гюртлера. 3. Столярные и плотничные работы. Употребляемый в деревянных строительных работах лесной материал, сосновый и дубовый, должен быть здоровый, сухой, прямослойный, без сучьев, синева и червоточин... Весь столярный лес до употребления в

дело должен быть искусственным путем высушен. Переплеты делаются в шпунт и с наплавом и вяжутся двойным шипом. Двери делаются также наплавом. Вообще все столярные работы исполняются по детальным чертежам и рисункам и должны отличаться тщательностью, чистотой и отчетливостью в исполнении... При выборе дубового леса должно быть обращено особое внимание на его сложение по рисунку фибр, слишком крупное сложение фибр не пригодно... Замазывание мастикой неправильностей в пригонке не допускается. Полы. Во всех помещениях, где на деле понадобятся дубовые и паркетные полы, таковые должны быть сделаны во фриз. Для дубового паркета клепки употребляются мелкого калибра. Плинтуса при паркетах должны прибиваться к пробкам в стене, а не к полу. 4. Крыши. Кровельное железо должно быть русское, первого сорта, завода Демидовых или Яковлевых. Водосточные трубы доводятся до земли; под концы труб должны быть устроены лотки по указанию. 5. Штукатурные работы. Наружная штукатурка здания обрабатывается по тонам в виду поверхности под характер натурального камня, - во всем остальном штукатурная работа исполняется по общим существующим правилам искусства, обязательно по маякам. Все скульптурные работы должны быть исполнены по рисункам, тщательно установлены и укреплены должным образом железными скреплениями. Скульптурные работы фасадов должны быть лучшей цементной отливки. Они должны и по форме, и по исполнению отличаться чистотой отделки и изяществом, что в равной мере относится и к внутренним и лепным работам. 6. Оконные и дверные приборы. Приборы к окнам и дверям поставляются подрядчиком не иначе, как по представленным и одобренным Исполнительной Комиссией образцам. Все наружные двери и окна снабжаются железными угольниками. 7. Стекольные работы. Все вообще стекла в окнах и дверях поставляются согласно сметного назначения и должны быть совершенно чисты, не иметь ни волосков, ни пузырей, ни волн и вообще должны соответствовать качеству первого сорта. 8. Водопроводные работы. Водопроводные трубы укладываются, где только возможно, открытыми или заслоненными с полной возможностью осмотра...

Все проводы должны быть испытаны в присутствии технического надзора надлежащим давлением и принимаются только по совершенно удовлетворительному исходу испытания. Все трубы должны быть защищены от мороза, т.е. соответствующим образом покрыты. 9. Водосточные работы. Водостоки должны быть продолжены до городского и присоединены к нему теми же гончарными трубами. Водосточные трубы в пределах здания и на 2 сажени от фасадной линии проложить в трех футовых доступных тоннелях с дозорными колодцами.» («Кондиции подряда постройки здания Одесской Городской Публичной Библиотеки», 1904 г.).

Весь 1904 год ушел на составление проекта, организацию работ и заготовку материалов, а с весны 1905 г. приступили к строительству (подрядчик – архитектор А.О.Бернардацци). В результате новое здание Одесской городской публичной библиотеки, заложенное 15 апреля 1905 г., было закончено и открыто для посетителей 20 февраля 1907 г. Вот как об этом сообщается в книге М.Г.Попруженко «Одесская Городская Публичная Библиотека», 1830-1930 г. (О., 1911): «Торжество 19 февраля 1907 г. началось молебном, который был отслужен в читальном зале священником Г.Я.Леончуковым, произнесшим при этом слово, посвященное выяснению чествуемого события. На молебне присутствовали – одесский градоначальник ген.-майор А.Г.Григорьев, помощник его М.А.Набоков, городской голова В.Я.Протопопов, товарищ его К.Э.Андреевский, гласные думы, строительная комиссия здания, ректор Университета И.Н.Занчевский, многие профессора его, начальники и начальницы средних учебных заведений, представители различных обществ и библиотек, а также другие приглашенные городским управлением лица». Кроме того, архиепископ Херсонский и Одесский Димитрий выразил Одесской городской публичной библиотеке «молитвенно-благожелательное» приветствие и передал икону Спасителя для помещения в читальном зале нового здания. После речей городского головы и главного библиотекаря профессора М.Г.Попруженко были зачитаны приветственные телеграммы из Петербурга (12 телеграмм), Москвы (5), Аккермана, Астрахани,

Вильно, Владимира, Воронежа, Екатеринослава, Елизаветграда, Иваново-Вознесенска, Изюма, Казани, Каменец-Подольска, Киева, Кишинева, Коломны, Курска, Нижнего Новгорода, Николаева, Новой Александрии, Нежина, Одессы, из Оренбурга, Пензы, Перми, Полтавы, Пскова, Саратова, Севастополя, Симбирска. Симферополя, Ташкента, Тирасполя, Тифлиса, Тростянца, Харькова, Херсона, Царского Села, Юрьева, Ялты, Ярославля, а также от Русского археологического института из Константинополя, Томской городской публичной библиотеки, Смитсоновского института. «В 1907 г. Одесская Публичная Библиотека с Высочайшего соизволения получила наименование “Одесская Городская имени Императора Николая II Публичная Библиотека”, в том же году, согласно постановлению городской думы, тот зал её, где сосредоточены пожертвованные графом М.М.Толстым коллекции, назван “Залом им. М.М.Толстого”, причем в нём помещен и портрет его... Граф М.М.Толстой в 1909 г. принес г. Одессе в дар исключительно для нужд библиотеки приобретенный им специально для этой цели соседний с зданием её участок земли, мерою в 281,17 кв. саженей. С присоединением этого участка к дворовому месту библиотеки она имеет для цели расширения своих помещений (читального зала и книгохранилищ) совершенно свободную и незастроенную площадь таких размеров, что и в самом почтенном возрасте она будет, с признательностью вспоминая имя графа М.М.Толстого, свободно расширять свои помещения для хранения книжных богатств, накопленных трудами многих поколений».

Здание библиотеки главным фасадом выходит на ул. Херсонскую и занимает площадь 360 кв. сажен (сажень – 2,1336 м). В связи с отступом боковых объемов в глубину участка красные линии квартала здесь зафиксированы невысокой оградой, за ним были устроены: слева - небольшой палисадник и справа – курдонер (фр. *cour d'honneur* – букв. двор почёта).

Портик библиотеки выполнен в виде храма в антах, весьма напоминающий, например, Ликийскую гробницу, но с сильно измененным и стилизованным антаблементом. Капители канне-

лированных ионических колонн, поддерживающих архитрав (вместо классических трех фасций - полок, архитектор применил двухчастное деление), завершаются так называемой балюстрой (элемент пластического оформления ионической колонны, напоминающий собой свиток, перетянутый посередине ремешком, что является как бы символом библиотеки). Между двумя антами портика – сильно выступающими торцами продольных стен «греческого дома» или храма (так называемый храм «в антах» (in antis)) - расположен пронаос (греч. προναῖος – предзал). В тимпане полового, как принято в древнегреческой архитектуре, фронтона расположен горельеф - симметричный растительный орнамент, в центре которого находился двуглавый орел, а ныне герб УССР. Фриз был украшен надписью «Городская Публичная Библиотека» (в настоящее время - «Державна Бібліотека ім. О.М.Горького»). Поддерживающая часть карниза фронтона в виде архитектурного профиля –«гуська» украшена симметрично расположенными пальметтами. В соответствии с древнегреческой традицией в центре фронтона и над его углами расположены акротерии, также в виде пальметт.

Само здание библиотеки состоит из трех основных частей: средний корпус с выступающим ризолитом (высотой в 1 и 2 этажа с подвалом) – собственно библиотека, связанная переходами с двумя боковыми корпусами; левый, семиэтажный, предназначен для книгохранилища: интересно, что для того, чтобы уменьшить нагрузку на междуэтажные перекрытия, вертикальные конструкции стеллажей сделаны непрерывными по вертикали и покоятся на специальном фундаменте, так что междуэтажные перекрытия несут нагрузку лишь от находящихся там служащих библиотеки, а сами опираются на металлические конструкции стеллажей. Правый, трехэтажный (с подвалом и частью с цокольным этажом), – служебный флигель, где были расположены в подвальном этаже (в его передней части) котельное помещение для центрального отопления и вентиляции всего здания библиотеки (в первоначальном проекте), а в остальной части корпуса - помещения служебного персонала библиотеки, причем, оба боковых

корпуса отделяются от среднего сплошными брандмауэрными (пожаростойкими) стенами.

Фасадная часть главного корпуса выполнена в стиле «неогрек» с ампириными мотивами и элементами модерна («сецессион» или «югендстиль»). Так, над портиком расположен барельеф в виде гирлянд, ритмически «перебиваемых» шестью триумфальными венками. Над ними архитектор расположил шесть величественных женских фигур – кариатид, которые держат в руках книги и венки мудрости и знаний. Справа и слева от этого ряда кариатид, на свободном поле стены ризалита, следуя древнеримским декоративным образцам, расположена так называемая арматура (лат. *armatura* – вооружение; элемент архитектурного оформления из воинских доспехов, в центре которых размещается так называемая анкила – щит Марса). Хорошего выноса карниз в своей поддерживающей части украшен симметрично расположенными барельефами из львиных масок. Над карнизом расположен аттик-парапет, более высокий и величественный за счет помещенных в углах квадратного в плане ризолита, баз, на которых в своё время размещались жертвенные треножники с имитацией огня (ныне утраченные и, к сожалению, не восстановленные). Кроме того, между этими базами находятся так называемые антификсы – стоячая фигурная карнизная черепица, прикрывающая стыки плоской кровельной черепицы и размещаемая над слезниковой плитой парапета, а также над некоторыми сандриками оконных проемов флигелей.

Миновав портик, читатель попадает в вестибюль, состоящий из центральной части, двух примыкающих к нему частей, хорошо освещенных боковыми оконными проемами. «Из вестибюля посетитель вступает в очень высокий с верхней галереей и верхним светом аванзал, по обеим сторонам которого расположены: справа – каталожная, а слева выдача и сдача книг. Вся операция с выдачей и сдачей книг происходит здесь, вне читального зала; таким образом, неизбежный в таком случае шум и лишнее движение посетителей совершенно не мешает читающей публике и не отвлекает напрасно её внимание. Читальный зал (площадью 86 кв. саж.; 1 сажень – 2,1336 м) на 275 мест и дамское отделение

при нем (площадью 14 кв. сажен) на 25 мест (всего, следовательно, на 300 мест) расположены внутри дворового участка. Такое расположение принято с расчетом, чтобы лишний шум и пыль с улицы возможно меньше беспокоили читающую публику, чтобы зал был окружен зеленью разведенного сада. При таком расположении зала в отношении стран света достигнуто также равномерное его освещение. Еще следует добавить, что при дальнейшем расширении Библиотеки и, главным образом, её книгохранилища, когда корпус книгохранилища будет продолжен, читальный зал примет центральное положение, и тогда возможна будет подача книг из другой, противоположной стороны читального зала. Таким образом, в будущем будут избегнуты слишком удаленные части книгохранилища от читального зала. Читальный зал с двух сторон освещается высокими окнами. Дамы могут заниматься в общем зале; желающие из них занимаются в своем отделении, при котором (в цокольном этаже) имеются совершенно обособленные дамские уборные. В первом этаже имеется еще комната для научных занятий. Во втором этаже, посредине, над вестибюлем, расположено высокое помещение музея, освещаемое верхним светом. Слева от музея – канцелярия и при ней, через площадку лестницы, – второе помещение канцелярии. Справа – комната и галерея дорогих фолиантов и кабинет библиотекаря. Последняя комната небольшой огнеупорной дверью соединена с квартирой библиотекаря, расположенной во втором этаже служебного корпуса. Кроме названной небольшой двери (из кабинета библиотекаря), не имеется никакого другого отверстия в брандмауэре, отделяющем от корпуса Библиотеки служебный корпус. Из верхней галереи аванзала имеется небольшая дверь в читальную залу с маловыступающим в ту же читальную залу балконом. Дверь эта служит для надзора за читающей публикой. Все потолочные перекрытия среднего корпуса устроены из огнестойких материалов» (В.П.Нестурх // Библиотекарь: Журн. О-ва библиотекосведения. - 1912. – Вып. 2. – С. 85-91: ил.).

К сожалению в 60-е годы XX века (по инициативе директора библиотеки В.Загоруйко) на месте великолепного сада с кустами жасмина и реликтовыми деревьями Гинкго билоба, вплот-

ную к изящному памятнику архитектуры был пристроен многоэтажный корпус с глухим, без окон, фасадом, выполненный из уродливых, промышленной серии типовых железобетонных конструкций, что нарушило как общий замысел архитектора Нестурха, так и его предложения по возможному увеличению книгохранилища, о чём выше упоминалось.

Одной из основных функциональных частей библиотеки является книгохранилище, которое было запроектировано и построено в соответствии с самыми передовыми методами устройства подобных зданий. Для этой цели на средства городской управы автор проекта совершил ознакомительные поездки в Петербург, Москву и др. В процессе строительства представители Технического общества посещали и контролировали постройку книгохранилища. Вот, например, что сказано в отчете членов Технического общества о посещении места строительства здания библиотеки, напечатанном в «Записках Одесского Отделения Императорского Русского Технического Общества» (1907. - № 1): «Члены архитектурного и строительного отдела недавно осматривали устройство книгохранилища при новом здании Одесской Городской Публичной Библиотеки, постройка которого на днях будет закончена».

Приводим здесь некоторые сведения, полученные членами общества в результате осмотра, а также из объяснений строителей о самой важной части здания – книгохранилище: «Книгохранилище занимает отдельный корпус общего здания Библиотеки и расположено с левой стороны последнего, отделяясь от него в плане нешироким переходом, а по высоте (от перехода) – сплошным каменным брандмауэром. Построено книгохранилище, как и все здание Библиотеки, из кирпича. Размеры его 6х8 сажень.

Книгохранилище имеет 7 невысоких этажей, разделенных сплошными потолками, причем 2 этажа книгохранилища отвечают одному этажу главного корпуса. Высота каждого из 7 этажей $3\frac{1}{4}$ арш. (аршин - 0,7112 м). Такая высота придана для удобства обслуживания с расчетом, чтобы книги с самой верхней полки книжного шкафа можно было доставать без помощи лестницы, скамейки или другого какого-либо приспособления.

Все потолки устроены по системе Клейна из кирпича плашмя при пролете около 2-х аршин. Сверх кирпича по бетону устроены мозаичные полы.

Лестница, обслуживающая книгохранилище расположена здесь же, но изолирована в отдельную клетку тонкими огнестойкими перегородками.

В каждом ярусе по обеим сторонам среднего прохода установлены двухсторонние шкафы для книг специального устройства. С одной стороны 8 и с другой 9 штук. Кроме того, у стены устроены шкафы односторонние. Основные стойки шкафов, сделанные из двутаврового железа, проходят по всей высоте здания, составляя собою одновременно и конструктивную часть для поддержания потолочных перекрытий и крыши. Полки для книг сделаны передвижными, для чего в закраинах двутавровых стоек просверлены, в близком расстоянии друг от друга, небольшие отверстия, в которые входят шпинделя от полок. Сама полка состоит собственно из деревянной доски и двух металлических щечек, откидывающихся к полке на своем нижнем шарнире. Конструкция этих полок такова, что они с книгами довольно удобно могут быть переставляемы на любую высоту и, при их одинаковых размерах, на любое место. Это условие весьма важно для наилучшего использования книгохранилища, так как каждая полка размещается только в зависимости от величины книг на ней. Чтобы повысить, или понизить нагруженную полку, достаточно вынуть шпиндель из отверстия и подвинуть одну сторону полки в желательную сторону, причем шпиндель так приспособлен, что сам вскакивает в назначенное отверстие; затем таким же образом передвигается другая сторона полки.

Для сообщения книгохранилища с главным корпусом устроена только одна дверь, расположенная в 1-м этаже в брандмаурной стене. Дверь эта дубовая, обитая толстым железом.

Из каждого яруса книгохранилища для вытряхивания книг и на случай пожара устроены небольшие балконы. Все окна и балконные двери сделаны железными, причем окна двух нижних ярусов со стороны улицы сделаны глухими в виду уменьшения

проникновения пыли. Двери лестничной клетки дубовые, обитые толстым железом.

Для передвижения книг и в особенности больших фолиантов по ярусам и из распаковочной (помещение в цокольном этаже), а также из канцелярии (расположенной во 2-м этаже главного здания), имеется ручной подъемник, рассчитанный на подъем тяжести в 6 пудов (1 пуд – 16 кг). Все створки подъемника сделаны также дубовые, с обивкой толстым железом. Створки эти закрываются автоматически.

В настоящее время предположено вполне оборудовать 4 нижних яруса. В остальных же 3-х ярусах все главные конструктивные части будут подготовлены настолько, что потребуется только чистая отделка их, а в 5-м ярусе только установка полок. Вместимость каждого яруса рассчитана на 35-40 тыс. томов. Таким образом, в настоящее время в книгохранилище предположено разместить около 150 тыс. томов. Вся же его вместительность рассчитана на 250 тысяч томов.

В остальных частях во время осмотра здание заканчивалось чистотой отделкой и открытие Библиотеки состоится в самом скором времени».

Говоря о своем проекте, Ф.Нестурх в 1912 г. писал: «До начала постройки количество томов библиотеки определялось не свыше 120 тыс.; с началом постройки и по настоящее время поступают солидные пожертвования книгами, так что теперь количество томов доходит до 175 тыс. При вместимости книгохранилища до 300 тыс. томов оно может еще обеспечить библиотеку примерно на 15 лет. В дальнейшем расширении книгохранилища означенный корпус будет продолжен подобной же пристройкой и по её полном окончании придется только вынуть окна, устроенные посередине торцевой стены корпуса. Функционирование библиотеки при этом не будет приостановлено более нормального, когда производятся ежегодный ремонт и уборка».

Служебный корпус расположен справа по фасаду, выходящему на Херсонскую улицу, симметрично корпусу книгохранилища. Оба они увенчаны пологими фронтонами с акротериями на них. Раскреповки выделяют из каждого из боковых фасадов вер-

тикально расположенные полосы оконных проемов в пределах цокольного (итал. zoccolo) и вышележащих этажей. Окна украшены сандриками (верхняя часть сандриков – греческий орнамент «набегающая волна» в интерпретации стиля «модерн») и обрамляются наличниками, квадратные плоскости под окнами имеют барельеф в виде двойного креста – древнеримский мотив, чрезвычайно популярный в конце XIX – начале XX века. В простенках между окнами, над сандриками, расположены картуши с лентами и геометрическими фигурами.

Здание библиотеки отвечало самым передовым требованиям начала XX века, которые не устарели и по сей день. Вот, что писал о служебном корпусе, назначении его помещений, его конструктивных особенностях и служебных задачах автор проекта арх. Ф.Нестурх: «В служебном корпусе расположены (в цокольном и третьем этаже) помещения служителей библиотеки: в первом этаже квартира помощника библиотекаря и во втором этаже квартира библиотекаря. Отопление здания – центральное паровое, с приточной и вытяжной вентиляцией. Освещение везде электрическое. Как видно из всего сказанного, особенное внимание было обращено на возможно большее обеспечение библиотеки от пожара, для чего здание построено, где только было возможно, из огнестойких материалов. (Конструкция крыш в среднем корпусе и в книгохранилище сделана металлическая; везде устроены пожарные краны). С этой же целью котельная для центрального отопления и вентиляции вынесена в особый корпус. Во дворе построено еще одно небольшое здание служб... Весь расход на новое здание с переездом, таким образом, определился в 239 тыс. рублей».

В статье, посвященной открытию Публичной библиотеки «Одесский листок» (1907. - № 41) отметил: «Сооружение действительно заслуживает похвалы, - все предусмотрено, все обставлено в высшей степени целесообразно. Интересная подробность: читальный зал совершенно изолирован от служебных помещений, т.е. предоставлен публике: порядок, тишина и проч. должны поддерживаться исключительно ею, без вмешательства служащих».

И в наше время удивительно гармоничному и композиционно законченному зданию библиотеки и мастерству зодчего отдавалась справедливая дань уважения и некомплементарного восхищения. «Действительно, на долю талантливого покойного архитектора Ф.П.Нестурха пришлось немало творческого и кропотливого труда. Сжившись с идеей здания, где в условиях абсолютной тишины и безмолвия тысячи посетителей творят великое культурное дело, Ф.П.Нестурх нашел изумительно удачную форму для выполнения этой задачи. Можно прямо сказать, что из всех зданий Одессы буржуазного периода это самое удачное и выдающееся.

Простой серый тон наружных стен здания с многочисленными, как лейтмотив, повторяющимися орнаментальными рельефными квадратными панно между двумя этажами, придает всему сооружению определенную строгость без монотонности при наличии к тому же простых, но очень изящных наличников окон.

Венчающие этот истинный дворец культуры карнизы, аттики и фронтоны с изящными акротериями подчеркивают классические мотивы архитектурного целого, однако, в вольной композиции его творца... И первое мягкое чувство, охватывающее посетителя при входе в здание, усиливается изящным портиком, оформленным двумя колоннами ионического ордена, построенным, поддерживаемым колоннами строго дорического ордена вестибюлем, и аванзалом с толпящимися по кругу колоннами коринфского ордена, поддерживающими как-бы хоры верхнего этажа, откуда можно прекрасно видеть глубину всего читального зала, расположенного внизу за аванзалом. К аванзалу примыкают отдельные кабинеты и лестница влево, ведущая на 2-й этаж... Окна с обеих сторон зала и со стороны полукружия, дающие массу света, изящный фриз, рельефная гирлянда венков над колоннами полукружия – делают зал радостно приятным и вместе с тем располагающим к гармоническому созерцательному спокойствию... Таково то последнее здание, в котором и в настоящее время находится ценнейшее одесское книгохранилище» (ОГНБ им. А.М.Горького: Ист. очерк. – О., 1941).

Говоря о библиотеке как о незаурядном памятнике архитектуры Одессы, да и, пожалуй, всей Российской империи, хотелось бы несколько подробнее рассказать об авторе проекта - Федоре Павловиче Нестурхе (1857-1936). Уже в 1874 г. он начал работать в чертежной мастерской видного одесского зодчего Л.Ц.Оттона. Накопленный опыт инженерных знаний, проектной работы, художественные способности позволили ему в 1877 г. поступить в Петербургскую Академию художеств. Так как Федор Павлович вынужден был сам зарабатывать себе на жизнь, то закончил он её лишь в 1887 г., хотя неизменно получал переводную Золотую медаль и лестные отзывы профессоров Академии. С 1888 г. по приглашению псковской городской управы он работает во Пскове городским архитектором, а в 1900 г. возвращается в Одессу и начинает принимать частные заказы. В 1902 г. он избирается городским архитектором Одессы. Кроме административной деятельности Ф.П.Нестурх много проектирует и строит. По его проектам и под его руководством возводятся: здание торговой школы у вокзала, Городской публичной библиотеки, о которой идет речь в статье (проект выполнен был в 6-ти вариантах), здание скорой помощи в Валиховском переулке, здание Фруктового пассажа на рынке Привоз, высших женских курсов, гостиницы на Куяльницком и грязелечебницы на Хаджибейском курортах, амбулатории на ул. Белинского, 11, корпус на территории больницы на Слободке и др. Последние годы жизни Ф.П.Нестурх преподавал в Одесском художественном институте строительное искусство. Умер 1 мая 1936 г. в Одессе и был похоронен на церковном кладбище на 9-й станции Б.Фонтана (впоследствии – территория санатория «Красные зори»), разрушенном в предвоенные годы.

С 1979 года здание ОГНБ им. М.Горького находится под охраной государства как памятник градостроительства и архитектуры в соответствии с Постановлением Совета Министров УССР 06.09.79, № 442, охранный номер 1464.

ПЛАН

ГЕНЕРАЛЬНЫЙ ПЛАН

Ю.П.ЗАЙЦЕВ,
*академик НАН Украины,
доктор биологических наук*

Из воспоминаний старого читателя

Самые ранние воспоминания о библиотеке им. Горького, сохранившиеся в моей памяти, относятся к 1946-1948 гг. В то время, будучи студентом биологического факультета университета им. И.И.Мечникова, я жил в общежитии по ул. Пастера, 29. Послевоенные годы были трудными, а для студентов, в первую очередь, мучительно голодными и нищими. Учиться, однако, очень хотелось и занимались мы с удовольствием, а вечерами даже посещали театры, удовлетворяли, как говорят, свои духовные потребности. Звучит это несколько высокопарно, но как иначе назвать посещение театра молодыми людьми, которым даже цена билета на галерку казалась высокой?

Чаще всего мы посещали расположенный в трех кварталах от общежития Украинский драматический театр, на сцене которого тогда блистали А.Мещерская, Л.Мациевская, И.Твердохлиб. Прогуливаясь по тротуару перед заходом в театр, мы любовались зданием Научной библиотеки им. А.М.Горького. Именно с тех лет мне запомнился портик с колоннами ионического ордера и кариатиды под карнизом. Античные мотивы в архитектуре навевали мысли о вечных ценностях, о знаниях, хранимых в этом величественном здании, в которое, я был уверен, обязательно войду и буду работать.

Поначалу я пользовался услугами университетской библиотеки на Преображенской, 24, а в «Горьковку» впервые попал позднее, наверное в начале 1950-х гг., когда, работая лаборантом на гидробиологической станции ОГУ в Лузановке, помимо свои прямых обязанностей, трудился над кандидатской диссертацией.

Называлась она «Размножение рыб с пелагической икрой в Одесском заливе», а научным руководителем был Иван Иванович Пузанов, к кафедре которого относилась и гидробиологическая станция.

Защитив в ОГУ в 1956 г кандидатскую диссертацию, я поступил младшим научным сотрудником на Одесскую биологическую станцию (ОБС) Академии наук УССР, которая находилась тогда в Люстдорфе. Позднее, ОБС была преобразована в Одесское отделение, а затем в Одесский филиал Института биологии южных морей (ОФИНБИОМ), который размещается ныне по ул. Пушкинской, 37. Я стал чаще бывать в библиотеке им. Горького. В то время читателей, помнится, было гораздо больше, чем сегодня, притом, не только студентов, но и преподавателей и пенсионеров. Когда появлялась книжная новинка, сразу же спрашивали друг у друга: а вы читали в библиотеке такую-то книгу? Обязательно почитайте! Там автор пишет, что... и пересказывали основное содержание. Конечно, это всего лишь штрих, но он говорит о том, сколь много значили книга и библиотека для тогдашних читателей.

Число читателей-биологов особенно возросло в самом начале 1950-х гг., в период культа личности Т.Д.Лысенко и насаждения его взглядов на генетику, эволюцию, экологию и другие области биологии. Университет и его биологической факультет стали в те годы яркими сторонниками «учения» Лысенко, и это сильно отразилось на учебном процессе, на тематике научных исследований и на ориентации работы университетской библиотеки. В те же годы «Горьковка» сохраняла, насколько это было тогда возможно, научный «нейтралитет» и в ней читателю было проще (без специальных на то разрешений) получать «крамольные» издания, вроде Бюллетеня Московского общества испытателей природы, в котором печатались критические в отношении Лысенко работы. Такие, например, как статья И.И.Пузанова «Сальтомутации и метаморфозы», опубликованная в 1954 г.

Вполне возможно, что я так бы и остался только читателем библиотеки, если бы со стороны руководства ОГНБ не последовало предложение помочь в составлении библиографического

указателя литературы по биологии Черного и Азовского морей. Потребность в таком издании была очень высокой. Поиском литературы по этой проблематике занимались студенты, аспиранты и преподаватели-биологи из университета и других вузов, специалисты в области гидробиологии, океанологии, рыбного хозяйства, охраны природы. Часто, для того, чтобы «покопаться» в литературе по Черному морю, в Одессу приезжали исследователи из других городов и даже из-за границы и подолгу перебирали карточки библиотечных каталогов, консультировались у библиографов и коллег. До нынешних удобств, которые предоставляют компьютеры, международная сеть Интернет и другие электронные помощники было еще очень далеко и даже такая малая «механизация» литературного поиска, как карты с краевой перфорацией не всегда были в распоряжении читателей. Сегодня приходится просто удивляться тому, как много времени, сил и терпения нужно было затратить исследователю, чтобы получить исходный материал для написания обстоятельной статьи, а тем более, книги. Различные «умные» приборы и устройства сегодня избавляют творческую личность от огромной рутинной работы и удивляться приходится уже другому: почему не наблюдается адекватного увеличения числа хороших публикаций? Ссылка на то, что «все уже написано» здесь едва ли уместна. Но это уже рассуждения на другую тему, а я вернусь к указателю литературы «Биология Черного и Азовского морей».

Мысль о создании такого нужного пособия была хорошей инициативой руководства ОГНБ. Основной труд по составлению указателя взяли на себя библиографы Л.И.Шекера (ОГНБ) и А.Г.Сивцова (ИнБЮМ, Севастополь). Им помогали другие сотрудники библиотеки Института биологии южных морей в Севастополе и его Одесского отделения, специалисты Одесского отделения ИнБЮМ, а мне досталась роль научного редактора. В 1985-1992 гг. вышло из печати 15 выпусков библиографического указателя, которые сразу же разошлись по библиотекам и читателям.

Библиографические указатели по Черному морю публиковались и прежде, но касались они отдельных специальных вопросов. Например, в 1955 г в издательстве АН СССР (Москва) вы-

шел «Указатель по рыбному хозяйству южных бассейнов СССР за 1918-1953 гг.» (автор Н.С.Романов). В нем приведена литература по сырьевой базе и воспроизводству промысловых рыб, но нет работ по гидробиологии. В 1974 г. в США, в издательстве Американской ассоциации нефтегеологов вышла книга «The Black Sea – Geology, Chemistry and Biology» («Черное море – геология, химия и биология»), в которой приводится обширная литература по биологии Черного моря, но, опять же, в контексте морской геологии. В 1995 г. в издательстве ООН в Нью-Йорке, при участии, в том числе, одесских ученых, опубликована книга «Black Sea Bibliography 1974 - 1994» («Библиография Черного моря 1974 - 1994»). Этот указатель вышел в серии публикаций международной Черноморской Экологической Программы (Black Sea Environmental Programme) и охватил, в основном, работы экологической ориентации.

Указатель литературы по биологии Черного и Азовского морей, изданный ОГНБ, по своей полноте значительно превосходит все другие издания, и читатели продолжают им пользоваться до настоящего времени.

Еще одной библиографической инициативой ОГНБ стало издание работ, посвященных одесским ученым. В частности биологам И.И.Пузанову, К.А.Виноградову, Л.И.Старушенко, Ю.П.Зайцеву и другим. В этих пособиях приводятся краткие библиографические сведения об ученых, списки их опубликованных и некоторых рукописных работ, ссылки в литературе на публикации, материалы об их участии в работе научных форумов, в экспедициях и т.д. Приводится также литература о жизни и научной деятельности ученых.

Одной из последних по времени научно и социально значимых инициатив ОГНБ было создание общественного Университета экологических знаний Одесской государственной библиотеки. Как крупное собрание печатных и рукописных материалов, библиотека во все времена выполняла важнейшую общественную функцию распространителя знаний. В последние годы, приоритетное значение в обществе приобрели знания в области экологии – науки об отношениях между живыми существами, включая чело-

века, и окружающей их природной средой. Своими действиями человек, вольно или невольно, настолько изменил естественные свойства природы, что это начало тревожно отражаться на биологическом разнообразии, на живых ресурсах, используемых людьми в различных целях, и на здоровье самого человека. В течение последних десятилетий не такими, как были прежде, стали качества питьевой и морской воды, почвы, растений и животных, в том числе тех видов, которые используются в пищевых, кормовых, медицинских и технологических целях. Значительно удлинились списки видов растений и животных, занесенных в Красную книгу живых существ, находящихся под угрозой исчезновения. Некоторые виды исчезли навсегда. В общественном сознании появилось представление об «экологическом бумеранге», согласно которому удары, наносимые природе, возвращаются и поражают ударившего.

Все эти сведения широко обсуждаются в специальной научной печати и подаются в средствах массовой информации, причем в последнем случае краски нередко преднамеренно сгущаются. Общество охватила тревога за будущее, а наиболее впечатлительные читатели, зрители и слушатели, в основном, из числа недостаточно осведомленных в конкретных вопросах экологии, поддались страху и впали в панику. В социальном плане экология превратилась во властителя дум и со всей очевидностью встала необходимость усилить популяризацию знаний в этой области, чтобы донести до широких кругов населения объективную, научно достоверную информацию о положении дел в том или ином регионе, о возникших проблемах и причинах, их породивших, а также о путях решения экологических проблем.

Главная задача созданного при Одесской государственной библиотеке им. М.Горького Университета экологических знаний состоит в том, чтобы нести эти знания в широкую аудиторию. В прошлые годы такая работа проводилась через общество «Знание», народные университеты «Природа», через лекции в трудовых коллективах. Однако в последнее время она заметно ослабла, и это состояние пришло в противоречие с резко возросшей остротой экологических проблем на местах, для решения которых тре-

буется, среди прочего, надлежащая информированность населения с целью подготовки его для участия в решении этих проблем. Тем более, что многие из этих проблем не могут быть эффективно решены без осознанного участия подготовленного общества.

В заседаниях ученого совета университета принимают участие многие представители науки, работающие в различных областях экологии, преподаватели вузов, сотрудники природоохранных организаций, учителя, студенты, школьники и другие лица. Доклады живо обсуждаются, и это тоже доказательство восприимчивости аудитории к информации на экологические темы.

Основные итоги работы Университета экологических знаний и дальнейшие задачи изложены в сборнике “Екологія і суспільство”, вышедшем в свет в 2002 г.

Л.М.БУР'ЯН,
*завідувачка відділу науково-допоміжної
та рекомендаційної бібліографії
ОДНБ ім. М.Горького*

І.Е.РІКУН
*головний бібліограф відділу науково-допоміжної
та рекомендаційної бібліографії
ОДНБ ім. М.Горького*

Внесок ОДНБ у створення бібліографічної бази України

Одеська державна наукова бібліотека ім. М.Горького – дзеркало документальних джерел, в якому знайшло відображення багатогранне життя людства протягом століть. Із зростанням фонду бібліотеки зростала потреба його розкриття читачеві.

Важливим посередником та джерельною базою для вивчення історії, науки, культури є бібліографічні видання. Початок бібліографічної діяльності бібліотеки припав на далекі 40-і роки XIX століття. Першою спробою розкриття своїх фондів стали каталоги, які велися у рукописній формі. На початку минулого століття завдяки клопотанням та пожертвам М.М.Толстого було видано п'ять томів основних каталогів бібліотеки, якими читачі користуються і досі.

В дожовтневі та довоєнні роки бібліотека розробкою та виданням бібліографічних покажчиків практично не займалась, якщо не рахувати окремих, випадкових тематичних робіт. Бібліографічна діяльність зводилась головним чином до розробки вичерпної бібліографії у вигляді картотек з різних галузей знань, збиралися та систематизувалися краєзнавчі матеріали, включаючи

дослідження про життя та творчість видатних діячів науки і культури.

Але життя потребувало значного розширення тематики для задоволення зростаючих потреб читачів. В 1932 році було створено спеціалізований бібліографічний відділ на чолі із завідувачем відділу Самуїлом Яковичем Боровим, який обіймав цю посаду до вересня 1937 року. Відділ добрав велику і надзвичайно цінну колекцію довідкових видань і бібліографічних покажчиків (енциклопедії загальні і спеціальні російською та іноземними мовами, словники, статистичні довідники). У відділі було створено цілу низку картотек, каталог рецензій, літературно-критичну картотеку. Особливе місце і тоді і нині серед бібліографічних картотек займає краєзнавча картотека "Одесика", яка налічує близько 400 тис. карток. Ця картотека почала створюватися ще на початку 1920-х років, її першим упорядником був відомий історик Одеси, автор популярної книги "Старая Одесса" – Олександр Михайлович Дерібас (1856-1937).

Склалися також бібліографічні покажчики, багато з них було присвячено господарству Одеської області. Серед значних праць треба відзначити "Зведений каталог іноземної періодики в бібліотеках Одеси", що охоплював понад 5 тис. назв. При складанні цього каталогу були досліджені фонди 87 бібліотек міста. Це був перший досвід складання такого каталогу в Україні, за своїми масштабами він був третім у СРСР, першим за охопленням по роках.

У 30-і роки працівники бібліотеки були змушені "чистити" фонди, картотеки, бібліографічні посібники від творів "ворогів народу". Проте тримати каталоги і картотеки "ідеологічно чистими" було практично неможливо і багато матеріалів було знищено.

Після Другої світової війни почалася систематична робота зі складання бібліографічних покажчиків. У перші повоєнні роки видання бібліографічних праць носило епізодичний характер. Однак з 1951 року почали складатися поточні перспективні плани видавничої діяльності бібліотеки. Види та тематика видань були різноманітними. Це були науково-допоміжні та рекомендаційні покажчики, списки літератури, пам'ятки з різноманітних галузей

знань. Того ж року вийшло з друку 17 покажчиків, із них 15 було видано друкарським методом, 2 - на ротаторі. Головне місце займали бібліографічні покажчики, що пропагували сільськогосподарську літературу. Вони були випущені двома серіями "Що читати про нові сільськогосподарські культури України" і "Що читати тваринникам".

В 1950-х роках тематика видань стала більш різноманітною, але основними були п'ять напрямів, що відповідали галузевим бібліографіям: загально-політичний, природничонауковий, виробничо-технічний, сільськогосподарській та бібліографії художньої літератури. Підвищилась якість видань. Для того, щоб задовольнити потреби не тільки обласних і районних, а й сільських бібліотек, вирішуються питання про збільшення тиражів та поліграфічну базу: деякі роботи були видані Книжковою палатою УРСР, деякі - одеськими видавництвами. Посібники були добре ілюстровані, мали вступні частини, допоміжні покажчики. До наукового редагування залучалися провідні вчені Одеси, зокрема В.П.Цесевич – астроном, член-кореспондент АН УРСР, Н.О.Пучковська – офтальмолог, академік, заслужений діяч науки УРСР, І.І.Пузанов – зоолог, гідробіолог, заслужений діяч науки УРСР, Г.А.В'язовський – критик і літературознавець, доктор філологічних наук, професор.

Аналізуючи бібліографію тих часів, треба зважити на те, що робота бібліотек керувалася "історичними" рішеннями з'їздів та пленумів КПРС. Цим пояснюється значний відсоток видань з питань сільського господарства. Можливо такий посібник, як "Випередимо Америку!" (1958), і викличе посмішку, але серед тих праць було багато і цікавих і значних. Не дивно, що були роботи, які мали яскраво виражену ідеологічну спрямованість, наприклад, "Нерушима вічна дружба: (До 300-річчя возз'єднання України з Росією)" (1953), або "Американський імперіалізм – найзліший ворог миру, демократії та соціалізму" (1952). Та таких було небагато. В основному доробок бібліотеки – це праці, які не втратили свого значення дотепер: "Корифеї українського театру" (1955), "Український радянський драматичний театр" (1957), "Український радянський оперний театр" (1957), "Іван Якович

Франко – великий український письменник" (1956) та багато ін. Особливо високий рівень мали посібники з питань природознавства, наприклад, "Русские открытия в Антарктике" (1954), "Микробы и вирусы" (1954), "Незвичайні небесні явища" (1956).

Для вирішення проблеми інформаційно-бібліографічного забезпечення науки в Україні в цілому 1964 року наказом Міністерства культури були визначені інформаційні напрями роботи головних державних бібліотек країни. Ці напрями охоплювали всі галузі науки і культури. Відтоді почали створюватися єдині зведені координаційні плани підготовки і видання бібліографічних покажчиків. Наша бібліотека була визначена головною в інформаційному розкритті літератури з природознавства та регіонального краєзнавства.

Зі створенням наприкінці травня 1970 р. редакційно-видавничого відділу значно зріс рівень підготовки та якості видання бібліографічних посібників. Працівники відділу, що мали досвід не тільки редакторської роботи, але й вивчили специфіку підготовки бібліографічних посібників, налагодили тісну творчу співпрацю з бібліографами бібліотеки, брали участь і у формуванні наукової тематики, і в безпосередній роботі над покажчиками. Вже багато років відділ працює у незмінному складі: завідувач – Г.Д.Зленко, редактори – І.С.Шелестович та М.Л.Десенко.

З 1970-х років бібліотека щорічно готувала та видавала 40–50 бібліографічних посібників тиражем 500–1000 (а іноді й більше) примірників кожний. Нині у зв'язку з фінансовими труднощами тиражі різко зменшились і складають здебільшого 100–150 примірників. Усього, починаючи з 1927 року й дотепер, бібліотека надрукувала близько півтори тисячі назв різноманітних посібників, тиражем понад півмільйона примірників. Серед них було багато видань, що продовжуються. Це такі покажчики, як "Организация, методы и использование результатов научного исследования" (16 випусків, 1974–1991), "Опреснение соленых вод" (15 випусків, 1975–1991), "Нова науково-популярна література з природознавства" (54 випуски з 1972, видається і нині), "Одещина на сторінках центральної та республіканської преси" (1973–1995, причому до 1991 видавався щомісячно), "Одеська

письменницька організація" (17 випусків з 1980, видається і нині). Загалом у різні роки бібліотекою видавалося 25 назв видань, що продовжуються.

Говорячи про бібліографічний внесок бібліотеки, неможливо обійти мовчанням і такий досвід, як кооперування з іншими бібліотеками та установами. У 70-і роки всі великі бібліотеки України за єдиним планом взяли участь у бібліографічному забезпеченні створення історії міст і сіл України. Нашою бібліотекою була складена бібліографія з історії міст і сіл Одеської області. У 1980-і роки бібліотека взяла участь ще в одній загальнодержавній акції, підготувавши бібліографічний покажчик "Пам'ятники історії та культури Одеської області" (1987). Треба відзначити фундаментальний покажчик "Виноградарство Молдавии и Украины" (1976), що містить 10 тис. джерел за 1917–1968 рр. і створений разом з Державною бібліотекою Молдавії.

Науково-допоміжні покажчики готуються та видаються бібліотекою з урахуванням того факту, що Одеса є значним науковим центром з багатьма академічними, науково-дослідними та навчальними інститутами. Ці покажчики мають задовольнити потреби регіональної науки і є оригінальною бібліографією, що не дублює жодного з видань України.

Робота по збиранню матеріалів про природу півдня України почалася у бібліотеці ще в 1920-і роки. У 1936 р. було видано бібліографічний покажчик про природні ресурси Одеської області, який охоплював літературу більш ніж за сто років. Редактором і автором передмови був С.Я.Боровий, а укладачем – бібліограф М.Й.Винник, пізніше репресований. 1969 р. ця робота була відроджена як щорічник «Природа і природні ресурси Північного Причорномор'я». Вже побачили світ 31 випуск цього видання; починаючи з п'ятого, над ним працюють бібліограф О.Г.Кушнір та доцент ОНУ ім. І.І.Мечникова Ю.О.Амброз.

Фундаментальний покажчик «Биология Черного и Азовского морей» складається з 15 випусків, що виходили у 1985-1992 рр. На 2323 сторінках посібника зареєстровано 23025 вітчизняних та зарубіжних джерел за 1917-1987 рр. Це унікальне видання дістало високу оцінку науковців світу. Забруд-

ненню Чорного моря присвячені покажчики «Сероводород Чорного моря» (1990) і «Антропогенная эвтрофикация Чорного моря и ее последствия» (1993), які, як і попередній, були створені Л.І.Шекерою у творчій співдружності з Інститутом біології південних морів АН України. Тему "Природні ресурси регіону" розкривають покажчики, створені Т.М.Дунаєвою: "Подземные воды юга Украины" (1984) та "Геологическое строение и полезные ископаемые шельфа Чорного и Азовского морей" (2 вип., 1989).

Наша бібліотека накопичила великий досвід створення біо-бібліографії. У другій половині минулого сторіччя в бібліотеці сформувалося кілька серій бібліографічних покажчиків. Найстарішою є серія "Вчені Одеси" - вона заснована 1957 року за ініціативою В.М.Конського і налічує нині 35 випусків. Покажчики присвячені видатним науковцям, життя і діяльність яких пов'язані з Одесою. Це, здебільшого, представники природничих наук: зоолог О.Браунер, геофізик О.Клоссовський, астроном В.Цесевич, математик М.Крейн, географ Г.Швебс, фізіолог Р.Файтельберг, мікробіолог Я.Бардах, фізик В.Білоус.

Із 10 випусків складається серія "Літературна Одеса", започаткована 1975 року покажчиком "Пушкін в Одесі". Через двадцять п'ять років одеська пушкініана знайшла відображення на сторінках нового, значно більшого за обсягом анотованого покажчика, підготовленого Л.О.Жирноюю. Взагалі, повернення до теми, що впродовж років не втрачає своєї актуальності, продовжує цікавити науковців та широкий загал читачів, повернення на іншому, більш високому рівні – це добра традиція бібліотеки. Серія була продовжена такими покажчиками, як "Леся Українка в Одесі" (1981), "Михайло Коцюбинський в Одесі" (1994), "І.Микитенко в Одесі" (3 вип., 1984, 1993), "І.Я.Франко в Одесі" (2001). та ін. До покажчиків включається література, що розповідає про перебування в нашому місті видатних майстрів літератури. Органічно вливаються у серію фундаментальні покажчики про стосунки з Одесою корифеїв українського театру Г.К.Тобілевича (Карпенка-Карого) та М.Л.Кропивницького (готується до видання), укладені О.Г.Нуньєс під науковим керівницт-

вом академіка Академії мистецтв України професора Р.Пилипчука.

20 випусків налічує нині серія «Письменники Одеси», заснована, як і попередня, Г.Д.Зленком. Перший випуск був присвячений відомому літературознавцю і критику І.Дузю (1980), наступні – Г.А.В'язовському (1986), Г.Д.Зленку (1990), І.П.Гайдаєнку (1992), І.І.Рядченку (1996), Б.Ф.Дерев'янку (1999), А.С.Глушаку (2001), В.І.Дзюбі (2003) та ін.

Але цими серіями не вичерпується низка бібліографічних показників літературознавчого призначення. Одесу справедливо вважають одним з найкрупніших центрів шевченкознавства. Вже побачили світ три випуски посібника «Т.Г.Шевченко в одеській пресі» (1996, 1999, 2003), робота О.Г.Кушнір з вивчення одеської періодики триває. У фондах бібліотеки зберігається багато книжок поета, у тому числі значна колекція видань “Кобзаря”, реєстр яких складає основу покажчика “Видання «Кобзаря» у фондах ОДНБ”, над яким працює Л.М.Бур’ян.

Здобуття Україною незалежності, зміни в політичному, суспільному і громадському житті позитивно вплинули на роботу бібліотек. Змінилася державна бібліотечна політика, першорядним завданням провідних бібліотек країни стало відтворення документальної пам’яті, розкриття білих плям в історії науки, культури, книгодруку.

На виконання державної програми "Документальна пам’ять України" бібліотека однією з перших підготувала і видрукувала каталог “Українська книга в фондах ОДНБ”, який охопив твори книгодруку в межах 1574–1923 років, тобто до появи щомісячного державного бібліографічного покажчика (літопису) книг, виданих в Україні. Слідом за ним 1992 року вийшов каталог "Українська періодична преса", а в 1993 році – 2 частини каталогу "Російськомовна преса України" (журнали, газети, бюлетені). Всі ці каталоги мають стати складовою частиною "Державного фундаментального реєстру друкованої продукції України. 1574–1923 роки". Завданню відтворення історичної пам’яті слугують і 5 частин каталогу "Реабілітовані книги", створені у 1991–1992 роках. Каталог знайомить з книгами, що багато років знаходились у від-

ділі літератури спеціального зберігання, куди за умов тоталітарного режиму потрапили тисячі видань, що не відповідали ідеологічним приписам сталінського й застійного періодів. Нині ці книги передано для загального користування.

Історія вищої школи України – це важлива, але ще недостатньо розроблена складова частина української історії. Одеська державна наукова бібліотека імені М.Горького 1993 року розпочала велику та складну роботу - складання біобібліографічного довідника “Вчені вузів Одеси: Природничі науки”. Укладачі Л.М.Бур’ян, Л.О.Кольченко, Т.І.Олейникова, І.Е.Рікун, Т.В.Тющенко поставили перед собою мету ознайомити широкий загал з різнобічною діяльністю провідних учених міста, з їхніми основними працями. Це перша спроба зібрати, систематизувати і узагальнити відомості про педагогічну, наукову та громадську діяльність викладачів вузів, що працювали в Одесі з 1865 р. (рік заснування Новоросійського університету), і тих, що працюють сьогодні.

Довідник складається з 5 частин: “Геологи. Географи”, “Математики. Механіки”, “Хіміки”, “Фізики. Астрономи” та “Біологи”. Через великий обсяг матеріалу кожна з частин також поділена хронологічно на два випуски: 1865-1945 і після 1945. У довіднику подані біографії, відомості про напрями наукової діяльності та внесок у розвиток відповідної галузі науки, участь у громадському житті міста. Кожна біографія, а їх на даний момент вже надруковано 418, – це результат копіткої роботи з надрукованими матеріалами, досліджень в архівах та пошуку в Інтернеті. Формуючи покажчик праць учених, упорядники фіксували, насамперед, ті, що були створені в Одесі, стосуються Одеси або зберігаються у найбільших її бібліотеках. Довідник проілюстровано портретами вчених, багато з яких знайдено бібліографами в різних джерелах і які раніше не друкувались у посібниках. Науковці України та зарубіжжя високо оцінили працю, що повернула багато імен до історії української науки. Ця робота, безсумнівно, є важливим внеском у національну біографістику.

Багаторічні розвідки бібліографа І.Е.Рікун у галузі історії науки та освіти України мали своїм результатом появу книги "Видавництво "Mathesis" (1904-1925): Матеріали з історії та каталог книг", присвяченої найбільшому і найкращому дореволюційному науковому видавництву, яке було засноване вченими Новоросійського університету: В.Ф.Каганом, С.О.Шатуновським, А.Р.Орбінським. Науково-довідкове видання, надруковане Книжковою палатою України 2002 р., стало значним внеском у дослідження вітчизняного книгознавства та книговидавничої справи. Його відкриває стаття, що розповідає про історію видавництва, ядром є каталог виданих ним книг, описано особливості примірників, що зберігаються не тільки в ОДНБ, але й в науковій бібліотеці Одеського національного університету. Окремі розділи присвячені його учасникам, авторам, редакторам, перекладачам, художникам та друкарням, де побачили світ книги видавництва. Цією працею була надана належна шана одному з найбільших видавництв наукової літератури минулого. Варто навести хоча б тільки характеристику видавництва О.Ю.Шмідтом: "Нет никакого сомнения, что издательство "Mathesis" дало высшие в стране достижения в области книги по точным наукам». А належну оцінку сама робота дістала в численних публікаціях у пресі, зокрема в журналі "Мир библиографии" (2003, № 6).

У фонді ОДНБ зберігаються численні книги з автографами. 1996 року започатковано серію "Книги з автографами у фондах ОДНБ". У першому випуску цієї серії представлені книги з подарунковими написами, що належали видатному українському бібліографові, книго- й літературознавцеві, громадському діячеві М.Ф.Комарову. У другий випуск увійшли подаровані видатному математику М.Г.Крейну книги з інскриптами, які дають уявлення про високу оцінку його творчого доробку науковцями світу.

Бібліотека провадить велику просвітницьку роботу, готує виставки для різних заходів, а в останні роки стала друкувати каталоги цих виставок. 1993 року був створений каталог "Михайло Жук", в якому описано експонати виставки, присвяченої 110-річчю визначного українського художника, письменника і педагога. Разом із товариством "Просвіта" та Одеським державним

літературним музеєм 1995 року було видано каталог виставки до 90-річчя товариства в Одесі. 1996 року спільно з посольством Франції в Україні була організована виставка "Король франків Хлодвіг і християнізація Франції" та видано її каталог.

Протягом багатьох років бібліотека - єдина в Україні - займається рекомендаційною бібліографією. Актуальність, різноманітність тематики, глибоке та різнобічне розкриття проблеми, високий науковий рівень, співпраця з вченими – це характерні риси рекомендаційних покажчиків, створених бібліографами ОДНБ. Серед них важливе місце займають видання, що висвітлюють екологічні проблеми. Цікаво та повчально простежити, як із зміненням відношення суспільства до питань екології змінювалися і підходи до створення присвяченої цим питанням бібліографії.

Довгі роки правда про екологічну ситуацію в Радянському Союзі взагалі, і в Україні зокрема, приховувалася від народу, тривожні цифри і факти засекречувалися відомствами. Практика соціалістичного природокористування вважалася взірцем дійсно раціонального ставлення до природи. Поступово, із наростанням гостроти екологічних проблем, вони були «офіційно» визнані актуальними, хоча слово «екологія» ще не набуло нинішнього значення, у ходу був евфемізм «охорона природи». Ці питання стали широко висвітлюватися та обговорюватись у науково-популярній літературі, і протягом десяти років - з 1975 по 1985 рр. - бібліотекою було випущено вісім рекомендаційних посібників: «Природа и общество» (1975), «Друг наш – лес» (1980), «Места заповедные» (1980), «Наш дом – планета Земля» (1981), «Воздух должен быть чистым» (1981), «Ядерная энергетика, человек и окружающая среда» (1983), «Морю быть чистым» (1985), «Охрана растительного и животного мира» (1985, виданий у Києві видавництвом «Урожай»). І хоча тривожні ноти вже звучать, зміст покажчиків, в основному, оптимістичний. Ситуація докорінно змінилася 26 квітня 1986 року. Чорнобильська трагедія, екологічні наслідки якої ми ще довго будемо відчувати, мала єдиний позитивний наслідок: вона знищила інформаційні «табу». Почала з'являтися правдива інформація не тільки про саму катастрофу,

особливо складну і трагічну, але й про надзвичайно напружений екологічний стан більшості районів України. Високий рівень концентрації промисловості й сільського господарства, непродумана, екологічно необґрунтована хижацько-колонізаторська господарська діяльність керівних структур колишнього СРСР призвели до того, що наша країна стала однією з найнеблагополучніших в екологічному відношенні країн Європи.

Науково-популярна та публіцистична література, яка висвітлювала трагічну екологічну ситуацію, що склалася в Україні, була зібрана у рекомендаційному покажчику «Україна – зона екологічного лиха» (1993). Цікаво, що ідея створити такий покажчик, яка зараз здається такою логічною та зрозумілою, народилася не відразу. Спочатку було заплановано посібник, присвячений світовим екологічним проблемам, але досить швидко стало ясно, що стосовно екології мислити треба глобально, а діяти локально, і лише людина, що вболіває душею та серцем за майбутнє батьківщини, може вважати своєю домівкою і планету Земля. Отже, процес здолаття стереотипів йшов і в бібліографії.

Новаторський характер покажчика, у 12 розділах якого різнобічно й багатоаспектно висвітлюються екологічні проблеми України та окремих її регіонів, виражається у тому, що хоч він і є рекомендаційним, але має деякі ознаки науково-допоміжного та-кі, як відсилковий апарат та нумерація позицій. Крім того, він має риси художньої антології, бо у його тканину органічно вплетені вірші сучасних українських поетів, в яких звучить тема екологічної небезпеки, біль та тривога за майбутнє рідної землі. Рекомендаційна бібліографія екологічної тематики має апелювати не тільки до розуму й свідомості, але й до почуттів читача.

2001 р. побачив світ посібник, який виявився настільки актуальним, отримав такі схвальні відгуки, що через два роки з'явилася нагальна потреба доповнити та перевидати його. Йдеться про рекомендаційний покажчик «Одеса сьогодні: екологія города». На жаль, його популярність базується на тому, що сьогодні наше рідне місто посідає одне з перших місць у списку найбільш забруднених міст України. Покажчик можна вважати вдалою спробою створення дійсно публіцистичної бібліографії,

що включає у роботу не тільки книжковий та журнальний, а й газетний матеріал. Використання газетних публікацій у радянські часи не рекомендувалось, а зараз виявилось, що без них неможливо відтворити дійсно правдиву картину екологічної ситуації в Одесі саме сьогодні.

Екологи-фахівці схвально зустріли підготовлений і виданий бібліотекою довідник “Державні і громадські екологічні організації м. Одеси та Одеської області”(2003). Координуючу і інформативну роль довідника важко переоцінити: він містить докладні відомості про кожну організацію і заклад, що працюють у галузі екології і охорони довкілля.

Інтерес до історії медицини міста Одеси виник давно. Але систематичне її вивчення почалося тільки після Великої Вітчизняної війни. Посібник “Історія медицини і охорони здоров’я в Одесі. 1794-1993 рр.” вперше об’єднав літературу за 200 років з цієї теми. На наш погляд, покажчик є цінним проводирем історикам, краєзнавцям, широкому колу читачів у вивченні історії, медицини і охорони здоров’я півдня України.

1975 року В.М.Конським була заснована серія "Проблеми. Гіпотези. Відкриття". Вже вийшли 46 випусків цієї серії, що висвітлюють найактуальніші проблеми фізики і хімії, біології і геології. Серед найбільш значних треба визначити такі покажчики, як "Одиноки ли мы во Вселенной?" (1982), "Погода по заказу" (1983), "Биополе живых организмов" (1983), "Лекарства из моря" (1986), "В глубины микромира" (1990), "Шаровая молния" (1992). Все більше уваги приділяється складним комплексним проблемам, що виникли на стику наук. Саме такими є покажчики «Время в живой и неживой природе» (2 вип., 1987, 1996), «Жизнь после смерти» (1992), «Я и другие Я» (2000). Зважаючи на стрімкий розвиток генетики, на все зростаючий інтерес суспільства до цієї науки, у бібліотеці йде робота над складанням покажчика «Генетика: від законів Менделя до клонування людини». Це вже третє повернення до теми (перші два покажчики вийшли у 1977 та 1985 р.), отже закони спадковості діють і в бібліографії.

Найбільш суспільно-значущою працею бібліотеки останніх років є фундаментальний науково-бібліографічний покажчик

“Голодомор в Україні 1932-1933 рр.” (2001), виданий за участі Інституту історії України НАН України, Фондації українознавчих студій Австралії та фінансової підтримки М.Коця (член ради Асоціації дослідників голодоморів в Україні, США). Це унікальне видання охоплює понад шість тисяч назв публікацій за 1932-2000 рр., які всебічно висвітлюють одну з найтрагічніших сторінок історії України. 2002 р. праця була представлена на конкурс для нагородження почесними відзнаками Української бібліотечної асоціації і здобула перемогу в номінації “Бібліографічний посібник року”.

В останні роки на сторінках галузевої та масової преси з’явилося багато схвальних відгуків на бібліографічні посібники, створені в ОДНБ ім. М.Горького. Бібліографи і самі намагаються якомога частіше знайомити широкий загал з результатами своєї цікавої, корисної та плідної праці. Презентації посібників, виданих бібліотекою, часто стають подіями у культурному та суспільному житті міста, особливо треба відзначити широкий розголос, який набула масштабна презентація покажчика про голодомор в Україні.

Розкрити бібліографічний доробок бібліотеки можна не тільки розповідаючи про різноманітні посібники, але й шляхом його персонізації, ознайомлення з життям і творчою діяльністю фахівців, які цими посібниками збагатили скарбницю українського книгоопису. Саме таким шляхом пішли автори бібліографічного довідника “Бібліографи Одеської державної наукової бібліотеки імені М.Горького” (2002), які, спираючись на широке коло джерел, у тому числі й архівних, зібрали та упорядкували відомості про шістдесят чотири персоналії, чії праці не втратили своєї актуальності і практичного значення.

Бібліографи бібліотеки, спираючись на великий багаторічний досвід, накопичений їхніми попередниками, вдосконалюючи методику бібліографування, використовуючи нові технології, продовжують створювати актуальну, високоякісну, необхідну суспільству бібліографію.

О.Ф.БОТУШАНСЬКА,
*директор ОДНБ ім. М.Горького,
заслужений працівник культури України*

І.О.БІРЮКОВА,
учений секретар ОДНБ ім. М.Горького

Т.В.ДЕВІС,
*завідувачка відділу літератури
іноземними мовами ОДНБ ім. М.Горького*

Тенденції розвитку міжнародних культурних зв'язків ОДНБ ім. М.Горького

175-річна історія Одеської державної наукової бібліотеки імені М.Горького - приклад багатогранного міжнародного партнерства на ниві бібліотечної справи. До зміцнення міжнародних зв'язків зобов'язує зростаючий читацький попит на літературу іноземними мовами, особливо на суспільно-політичну, природничонаукову, медичну тощо. Остання декада 20-го і початок 21-го століття відзначені міжнародними проектами, які значно розширили горизонти діяльності бібліотеки. У період з 1991 по 2004 р. діяльність ОДНБ ім. М.Горького у галузі зміцнення міжнародних культурних зв'язків розвивалася за трьома основними напрямками:

- міжнародний книгообмін із зарубіжними бібліотеками;
- творче співробітництво, що сприяє розвитку і поширенню культурних зв'язків України з провідними країнами світу;

- встановлення та зміцнення зв'язків з просвітницькими, громадськими організаціями та науковими установами, що створені представниками української діаспори.

ОДНБ, що має 5-мільйонний фонд, тривалий час здійснює обслуговування абонентів різних країн через міжнародний міжбібліотечний абонемент (ММБА). З 1958 року бібліотека веде міжнародний книгообмін із зарубіжними академіями наук, університетами, музеями, редакціями журналів, громадськими організаціями. На жаль, міжнародний книгообмін має тенденцію до скорочення: зростання цін на передплату періодики, підвищення транспортних та поштових витрат, відсутність фінансування бібліотеки в іноземній валюті, проблеми з папером і друкарськими потужностями в країнах Східної Європи, а також прагнення партнерів до еквіваленту на одержання та відправлення видань призвели до різкого зниження кількості надходжень. У 1991-1992 рр. кількість партнерів з 10 країн становила 56 абонентів - з бібліотек Болгарії, Угорщини, Канади, Румунії, Франції, Німеччини, Фінляндії. В'єтнаму, КНДР, Польщі, Чехословаччини, Югославії, Куби та ін. У 1993-1995 рр. бібліотека обслуговувала 16 абонентів - з США, Польщі, Болгарії, Канади, Англії, Румунії, Індії, Кореї, В'єтнаму, Японії, Угорщини, Іспанії, Німеччини, Франції, Куби, Бельгії. В середньому за рік отримували 2000-2200 документів, відправляли значно менше (200-600 документів). В останні роки значно більше літератури, ніж по МКО, отримуємо по лінії міжнародних зв'язків - від 3 до 10 тис. документів. Із поступовим поліпшенням умов книговидання та книгорозповсюдження в Україні репертуар друкованої продукції щороку кількісно і якісно поповнюється, тож головною перешкодою для активного міжнародного книгообміну залишається вартість поштових пересилок.

ОДНБ ім. М.Горького має традиційні творчі зв'язки з багатьма бібліотеками світу. Однією з найбільш цікавих є програма співпраці з бібліотеками Австралії. Наша бібліотека вже багато років плідно співпрацює з Державною бібліотекою штату Новий Південний Уельс (м. Сідней, Австралія). Саме з цією бібліотекою в 1993 р. були встановлені перші зв'язки, коли з її роботою, а та-

кож з діяльністю Фондації українознавчих студій Австралії (ФУСА) ознайомилася директор ОДНБ ім. М.Горького О.Ф.Ботушанська.

У квітні 1994 року ОДНБ ім. М.Горького стала базою для проведення міжнародного семінару з бібліотечного маркетингу та новітніх бібліотечних технологій, участь в якому взяла директор Державної бібліотеки Нового Південного Уельсу Елісон Крук. Її виступ був присвячений бібліотечному управлінню та пошукам позабюджетного фінансування. В 1994 році підписано тристоронню “Угоду про співробітництво з питання збереження і розвитку української національної культури в її різних видах на спільну користь України і Австралії” між ОДНБ, Державною бібліотекою штату Новий Південний Уельс і ФУСА, яку тоді очолював д-р Володимир Мотика. Угода передбачає обмін спеціалістами, книгами та документами, спільне видання матеріалів, збір інформації та впорядкування архівів українців далекого континенту, спільну наукову роботу, обмін досвідом, сприяння технічному обладнанню ОДНБ. Здійснення цього проекту сприяло не лише збереженню документальної пам’яті українців Австралії, а й послужило розширенню і поглибленню співпраці в галузі культури, особливо між бібліотеками; підвищенню професійної майстерності бібліотечних працівників; вивченню та оволодінню сучасними інформаційними технологіями; встановленню ділових контактів для здійснення обміну інформацією та літературою між бібліотеками України і Австралії; започаткуванню і розвитку контактів з громадськими, культурними та науковими організаціями Австралії і України; розвитку співпраці між ОДНБ і ФУСА у створенні спільних інформаційних бібліографічних посібників, довідників з історії українського поселення в Австралії. Це був єдиний на той час міжнародний, міждержавний і міжустановчий проект із збирання та збереження документальної історії української еміграції як складової частини населення Австралії. Результати спільної праці дістали високу оцінку Міністерства культури і мистецтв України. В листі Міністерства на адресу ФУСА від 1 серпня 1995 р. висловлено подяку ФУСА за виявлену ініціативу, а

також надію, що здійснення проекту стане початком розширення міжустановчого співробітництва на користь України і Австралії.

Результатами реалізації цієї угоди стали активний книгообмін, візит до ОДНБ керівника ФУСА доктора В.Мотики та економіста, викладача університету Макворі І.Гордієва, листування з відомими українськими письменниками, бібліографами, митцями. В рамках угоди, починаючи з 1995 р., працівники ОДНБ мають змогу проходити стажування в бібліотеках Австралії. Так, з вересня 1995 по січень 1996 р. на стажуванні в Австралії перебувала директор ОДНБ ім. М.Горького О.Ф.Ботушанська, у червні 1997 - січні 1998 р. там стажувалася завідувачка відділу іноземної літератури ОДНБ Т.В.Богатирьова, а у вересні 1997 р. у семінарі бібліотекарів в Одесі брали участь австралійські спеціалісти – Маргарет Берн та Енні Талв.

У Державній бібліотеці Нового Південного Уельсу в Сідней було започатковано створення архівного фонду “Українці в Австралії”, а в ОДНБ 23 квітня 1996 р. відкрився зал “Українці в світі”, який став сходинкою до більш широкого розкриття культурних досягнень української еміграції. В ньому найбільш повно представлено творчий доробок української діаспори Австралії. Зал “Українці в світі” з липня 1996 р. є осередком міського відділення товариства “Україна-Австралія”. Мета його – зберігати і збагачувати національну спадщину, поліпшувати зв’язки з українцями, які проживають на далекому зеленому континенті.

У 1997 році відповідно до Наказу Міністерства культури і мистецтв України за № 313 від 06.06.97 р. у м. Сідней експонувалася виставка мініатюрних книжок з колекції рідкісних видань ОДНБ. Вона викликала неабиякий інтерес не тільки серед української діаспори, а й серед англомовного населення. Виставка протягом чотирьох місяців експонувалася у Державній бібліотеці штату, яка разом з Національною бібліотекою Австралії подовжили список партнерів ОДНБ з міжнародного книгообміну. Наша бібліотека, починаючи з 1995 р., отримала велику кількість видань, це, наприклад, англомовна енциклопедія України в 5-ти томах, унікальний збірник кращих творів сучасних австралійських

авторів - номінантів і лауреатів престижної австралійської літературної премії ім. Майлз Франклін, газета “Вільна Думка” – поточні видання на мікрофішах - копії видань з 1949 р.

У листопаді 2001 р. в ОДНБ ім. М.Горького відбулася презентація бібліографічного покажчика “Голодомор в Україні 1932-1933 рр.”, де зібрано понад шість тисяч друкованих матеріалів з цієї теми, виданих у багатьох країнах світу протягом 1932-2000 рр. На презентації директор ОДНБ О.Ф.Ботушанська теплим словом згадала українську діаспору Австралії, її громадські організації та окремих діячів, які підтримали проект створення посібника. Ідея створити бібліографію Великого голоду і тим увічнити пам'ять його жертв виникла у О.Ф.Ботушанської під час її стажування в Австралії. Цю ідею підтримав доктор В.Мотика – голова ФУСА. Саме фінансова підтримка ФУСА дала змогу упорядникам покажчика Л.М.Бур'ян та І.Е.Рікун виконати величезний обсяг роботи, використати для складання посібника фонди провідних вітчизняних бібліотек, а також бібліотек Росії і далекого зарубіжжя. Колеги з Росії, Австралії, з Бібліотеки Конгресу США, бібліотек Гарвардського та Іллінойського університетів надсилали упорядникам покажчика необхідні матеріали, консультували.

Давні узи дружби та співпраці пов'язують ОДНБ ім. М.Горького з бібліотеками Болгарії. Книгообмінні зв'язки було встановлено ще у 1950-х рр. Першими нашими партнерами у книгообміні стали Народна бібліотека ім. Кирила та Мефодія (Софія), Центральна бібліотека Болгарської академії наук (Софія). У різні часи ОДНБ вела книгообмін з 19 закладами Болгарії. Серед них - Бібліотека ім. П.Славейкова (м. Варна), редакції журналів “Български горизонти”, “Наша родина”, “Родолубие”, Національний музей Георгія Димитрова, Військово-морський музей та ін.

В 1989 р. директор ОДНБ О.Ф.Ботушанська брала участь у науково-практичній конференції, присвяченій 120-річчю від дня народження Н.К.Крупської, що проходила у Варні. У 1990 році було укладено договір з Бібліотекою ім. П.Славейкова (Варна), метою якого стало взаємозбагачення, взаємовивчення фахового досвіду. В рамках цієї угоди відбувались обміни делегаціями для

вивчення досвіду роботи та участі в наукових конференціях; директор варненської бібліотеки відвідала ОДНБ з нагоди її 165-річчя. В рамках цієї угоди фахівці бібліотеки брали участь у наукових конференціях, що відбувались у Болгарії, а також двічі приймали провідних фахівців варненської бібліотеки у себе на конференціях та на стажуванні у відділі “Одесика”.

Впродовж багатьох років з фондами нашої бібліотеки працювали болгарські вчені, громадські діячі, представники радіо і преси. Неодноразово відвідував бібліотеку та вивчав болгарські рукописи XIV ст. професор Софійського університету Куйо Марков Куев, працюючи над темою “Еміграція болгарських рукописів”. З рукописними фондами XI-XVI ст. працювали й інші вчені з Софійського університету, зокрема Т.Димитрова, Р.Павлова. Група болгарських науковців у 1989 р. працювала з фондами бібліотеки, вивчаючи матеріали про визволення Болгарії від турецького поневолення. Того ж року бібліотека надала можливість працювати з фондами вченим з Інституту літератури БАН Д.Леповій і Л.Пеновій - вони займалися підготовкою багатотомного видання з історії болгарської літератури.

23 травня 2000 р. між ОДНБ і Кирило-Мефодіївським науковим центром Болгарської академії наук було укладено договір про довгострокову співпрацю у проведенні досліджень на основі колекції відділу рідкісних видань та рукописів ОДНБ ім. М.Горького. Метою дослідження було виявлення у фондах нашої бібліотеки рукописів болгарського походження та грецьких рукописів, знайдених на болгарських територіях. З фондами рукописів працювали вчені з Болгарії та Австрії (директор Кирило-Мефодіївського наукового центру С.Николова, професор кафедри слов'янської філології Віденського університету М.Хайнц, наукові співробітники Кирило-Мефодіївського наукового центру доктор філології М.Йовчева і Т.Попова, ст. науковий співробітник БАН С.Берлієва-Бекирова та ін.). Перший етап реалізації угоди завершено: робоча група у складі працівників ОДНБ, науковців, представників Кирило-Мефодіївського центру БАН виконала роботу з виявлення, вивчення та опису рукописів болгарського походження, сербських та грецьких рукописів; з вивчення відпо-

відних фондів Державного архіву Одеської області та руху рукописів з моменту їх надходження у фонд ОДНБ. Крім того, працівники відділу рідкісних видань та рукописів підготували низку довідок з історії окремих сіл, поселень, селищ Одещини, провели розшук важливих бібліографічних відомостей про життя окремих персоналій. На другому етапі роботи передбачалося виготовлення копій рукописів та створення страхового фонду мікрофільмів за умов отримання болгарською стороною гранту. На жаль, такий грант поки не отримано, але залишаються перспективи видання каталогу болгарських середньовічних рукописів, які зберігаються у фондах ОДНБ, що сприятиме збереженню та розвитку культурної спадщини українського та болгарського народів.

У вересні 1990 р. Одеська державна наукова бібліотека приймала у себе делегацію бібліотекарів з м. Оулу (Фінляндія), у складі якої був голова постійної комісії муніципальної ради з бібліотечної справи Вейко Кейнонен, директор Муніципальної губернської бібліотеки Хелві Пуахакка, директор Головної бібліотеки університету Пяйві Кютьомакі та інші. Вони уважно вивчали систему бібліотек Одеси, особливо цікавилися діяльністю ОДНБ ім. М.Горького, її фондами. Від'їздила делегація з позитивною думкою про рівень роботи нашої та інших бібліотек міста і прагненням і надалі зміцнювати контакти, що було відображено у протоколі намірів про спільну діяльність. У 1991 р. директор ОДНБ ім. М.Горького О.Ф.Ботушанська у складі делегації бібліотекарів Одеси відвідала міста Оулу, Торніо і Кемі, познайомила з досвідом роботи Муніципальної губернської бібліотеки (Оулу) та Головної бібліотеки місцевого університету, з системою бібліотечної освіти. З Муніципальною бібліотекою було укладено протокол намірів про співробітництво.

Новим кроком у розвитку міжнародних зв'язків ОДНБ стало укладення у червні 1995 р. прямої угоди з Посольством Франції в Україні, в якій визначались умови співпраці з Французьким культурним центром, Національною бібліотекою Франції, Міністерством закордонних справ Франції.

Маючи понад стотисячний франкомовний фонд літератури (XV - XXI ст), який охоплює літературу з різних галузей знань,

бібліотека в березні 1995 р. стала ініціатором і активним учасником проведення в Одесі Тижня французької книги. До Тижня було розгорнуто ряд експозицій, на яких читачам було запропоновано понад 2 тис. видань. Розгортаючи виставки, бібліотека прагнула показати окремі сторінки з історії книгодрукування Франції, розкрити географію поширення і ступінь розповсюдження французької книги в Україні, взаємодію і взаємовплив французької і української культур, літератур, мистецтв. Тиждень французької книги надав нового імпульсу розвитку взаємин між Францією і Україною, визначив нові напрями популяризації французької культури, мови, літератури в Одесі і області. На думку радника з питань культури і освіти Посольства Франції в Україні Лорана Дезюса, “тиждень французької книги в Одесі пропонує широкий публіці не тільки багатство фондів французької літератури в бібліотеці, які є настільки значними, що можна було б обмежитися лише їх презентацією, а й знайомство з цілісною панорамою французької присутності в Одесі. Це дійсно піднімає на якісно вищий рівень взаємини, які ваше місто підтримувало в усіх галузях з моєю країною”.

Працівники Інституту історії Франції XVIII століття (м. Монпельє) Г. де Валлерен, К.Фортюні, Д.Ториссон у липні 1995 р. відвідали ОДНБ, щоб надати допомогу у вивченні та опрацюванні французьких стародруків, а працівник відділу рідкісних видань та рукописів ОДНБ стажувався в Національній бібліотеці Франції.

Надзвичайно корисними виявилися партнерські зв'язки між Центром французької культури в Києві й ОДНБ. Під час організації Тижня французької книги були сформульовані наміри про спільну діяльність. Продовженням діалогу став візит посла Франції в Україні до бібліотеки, під час якого (травень 1997) було укладено угоду між Французьким культурним центром Посольства Франції в Україні і ОДНБ ім. М.Горького про створення на базі відділу іноземної літератури бібліотеки Французького центру документації та освіти. Відкриття центру 24 квітня 1998 року стало яскравою подією в житті бібліотеки. Центр, що став ще одним осередком французької культури в Україні, призначений слу-

жити зміцненню взаємовигідних ділових зв'язків і поширенню французької мови і культури у південному регіоні України. Сьогодні Французький центр – це невелика сучасна медіатека, в якій працюють українські й французькі бібліотекарі. Комплектування фонду читального залу взяло на себе Посольство Франції в Україні. До відкриття центру французька сторона подарувала бібліотеці близько двох тисяч книжок з історії, географії, культури, політики, мистецтва своєї країни, посібники з вивчення французької мови. Сьогодні до послуг відвідувачів - понад три тисячі видань французькою мовою. Це навчальна література, довідники, словники, твори класиків і сучасних авторів. У читальному залі можна не лише почитати нові книжки і журнали, а й переглянути програми французького телебачення, відеофільми, знайти необхідну інформацію в Інтернеті, поспілкуватися французькою мовою.

Щороку у березні, на продовження традиції Тижня французької книги, проходить Тиждень франкофонії, у рамках якого об'єднують творчі зусилля культурні та просвітницькі заклади Одеси. Заходи, присвячені Міжнародному дню франкомовних країн, вже давно вийшли за межі читального залу. До бібліотеки приєдналися школи і вузи, в яких викладають французьку мову, музичні та літературні студії, мистецькі об'єднання. Конкурси знавців французької мови, презентації творчих праць молодих митців, кіно- і музичні фестивалі, вечори дружби за участю студентів з франкомовних країн - перелік спільних культурних акцій можна продовжувати і далі. Як результат успішного розвитку, творчого збагачення культур і взаєморозуміння між країнами у 2004 році пройшов Місяць французької культури в Україні під назвою “Французька весна”.

У 1996 р. разом з одеським товариством “Альянс Франсез” і за участі аташе з культури Посольства Франції в Україні було проведено виставку “Король Хлодвіг: Міфи і реальність” (До 1000-річчя християнізації Франції) та однойменний колоквиум, надруковано каталог виставки.

Прикладом плідної співпраці є дружні зв'язки з французькою мисткинею Сюзанною Саварі-Полідорі, яка вперше відвідала

бібліотеку на запрошення О.Ф.Ботушанської. Пані Саварі познайомилася з чудовими колекціями, які зберігаються у відділі рідкісних видань та рукописів, бо вона сама – відомий бібліофіл. Під час свого першого візиту вона подарувала бібліотеці цікаві мистецтвознавчі видання. Потім зав'язалося дружнє листування. В ОДНБ ім. М.Горького з 1995 року формується книжковий фонд С.Саварі, що нараховує вже понад 1700 книг і періодичних видань. Це альбоми з мистецтва, журнали мод, художня і суспільно-політична література. У 2004 році подружжя Саварі – Полідорі відвідало Одесу у тридцять п'ятий раз. Меценатська діяльність художниці Сюзанни Саварі, спрямована на розвиток науки, освіти та культури України, відзначена званням почесного громадянина міста Одеси. Її портрет знаходиться в Галереї “Люди щедрих сердець” в ОДНБ, серед портретів інших благодійників. Автопортрет С.Саварі прикрашає один із залів бібліотеки.

Французькі програми ОДНБ вже давно стали частиною культурної взаємодії двох країн, їх значення для популяризації французької культури в Україні дістало визнання. Свідченням цього є те, що директор ОДНБ О.Ф.Ботушанська була нагороджена срібною медаллю кавалера ордена Мистецтв і Словесності. Цією нагородою у Франції відзначають тих, хто зробив значний внесок у розвиток і популяризацію французької та світової культури.

Починаючи з 1993 р., наша бібліотека підтримує зв'язки з Бібліотекою Конгресу США, яка є одним із світових лідерів у запровадженні нових інформаційних технологій в бібліотечній справі. Між бібліотеками налагоджено інформаційний обмін, книгообмін, спеціалісти з обох сторін беруть участь у роботі міжнародних конференцій. У 1993 р. з роботою ОДНБ ознайомився спеціаліст відділу “Україніка” Бібліотеки Конгресу США Богдан Ясинський, один з головних членів вашингтонської української громади, досвідчений фахівець у галузі східнослов'янських літератур, зокрема, знавець української літератури, впродовж багатьох років очолював відділ мікрофільмування і консервації старих видань. У 1993 р. ОДНБ відвідав директор Інформаційного центру США, перший секретар посольства США в Україні Джон Браун.

У 1994 р. у роботі міжнародного семінару з бібліотечного менеджменту, який проводився на базі ОДНБ, взяла участь директор Міжнародного центру інформаційних ресурсів Київського філіалу Міжнародного інституту менеджменту (США) Дана Ашер, вона зробила доповідь про організацію робочого часу в бібліотеці. У листопаді 1996 р. нашу бібліотеку відвідав д-р Джон Оуденарен, голова Європейського відділення Бібліотеки Конгресу США. Він підтримав пропозицію співпрацювати з ОДНБ у проекті “Бібліотека – інформація для всіх”, який оголосила Рада з міжнародних наукових досліджень і обмінів (IREX). Цей проект Державного департаменту США передбачав адміністративну та фінансову підтримку спільної діяльності українських та американських бібліотекарів. IREX фінансувала візит до Одеси (1993) начальника відділу славістики Центральної бібліотеки Гарвардського університету Ярини Бодрок з метою пошуку нових джерел поповнення фондів, інформації про нові видавництва, заплановані видання. У жовтні 2000 р. підписано договір про співпрацю між IREX та ОДНБ, на виконання якого за сприяння Державного департаменту США на базі бібліотеки відкрито Центр доступу та навчання Інтернет (IREX/IATP) на 7 робочих місць. Його користувачами є випускники американських програм, що фінансуються Державним департаментом США, а також науковці. Багато працівників бібліотеки також пройшли тут курс навчання в мережі Інтернет.

Влітку 1997 р. головний бібліограф відділу науково-допоміжної та рекомендаційної бібліографії ОДНБ І.Е.Рікун брала участь у 16-й щорічній конференції з питань співробітництва між бібліотеками України та Північної Америки, тоді ж вона працювала в бібліотеці Іллінойського університету над покажчиком “Голодомор в Україні 1932-1933 рр.”. Наступного року директор ОДНБ О.Ф.Ботушанська взяла участь у роботі конференції Американської бібліотечної асоціації “Бібліотеки: глобальна інформація для місцевих читачів”, а професор Іллінойського університету Дмитро Штогрин - у роботі конференції “Рідна мова - запорука безсмертя нації”, організованої і проведеної на базі ОДНБ ім. М.Горького.

Відділ преси, освіти та культури Посольства США в Україні реалізує ряд програм, пов'язаних з діяльністю бібліотек. У рамках реалізації програм, спрямованих на поглиблення відносин між українським і американським народами, бібліотека отримувала гранти Міжнародного фонду “Відродження” (“Рідкісні видання та рукописи як національне надбання України. Створення електронних публікацій стародруків та рідкісних видань”, 1998), Міжнародного фонду “Відродження” та Інституту “Відкрите суспільство” в Будапешті (“Автоматизація бібліотеки – перехід на нові технології інформаційного обслуговування читачів”, 1999).

У 2002 році в бібліотеці відкрився інформаційно-ресурсний центр “Вікно в Америку”, який було створено за сприяння уряду США. ОДНБ ім. М.Горького була однією з перших українських бібліотек, котрі отримали федеральний грант США за програмою “Вікно в Америку”. Через центри “Вікно в Америку” розповсюджуються матеріали про США, зокрема публікації Бюро міжнародних інформаційних програм Держдепартаменту США. Тут також зустрічаються випускники програм, що їх фінансує уряд США, проходять семінари, виставки, презентації американських фільмів та художніх творів. Гордістю художньої колекції центру є збірка кращих творів американської літератури, так звана “Бібліотека Америки”, та відеоколекція документальних та художніх американських фільмів.

З 1 травня 2003 р. почав діяти грант проекту “Інтернет для читачів публічних бібліотек (LEAP)-III”, що має на меті допомогу публічним бібліотекам України у наданні інформаційних послуг населенню, підтримку вільного і відкритого обміну інформацією, важливого для інтегрування України у світову спільноту та проведення реформ. Після отримання гранту у вересні 2003 р. почав діяти Інтернет-центр.

Прикладом успішного партнерства кількох сторін став ще один міжнародний проект ОДНБ – Німецький читальний зал. Це своєрідна німецька міні-бібліотека відкрилася в Одесі у листопаді 2000 року на виконання угоди про тристороннє партнерство, що її уклали ОДНБ ім. М.Горького, Баварський дім в Одесі та Гете-інститут. Німецький зал відкрито у приміщенні Баварського до-

му. Гете-інститут надав у користування широкому колу читачів близько чотирьох тисяч книжок та інших носіїв інформації, з них майже тисяча – найновіші довідкові видання. Бази даних на CD-ROM містять актуальну біографічну та бібліографічну інформацію і доповнюють традиційні довідники. Колекція відеофільмів і музичних дисків задовольнить смаки найвибагливіших шанувальників німецького мистецтва. Читачі мають можливість користуватися сучасним аудіо-, відео- і комп'ютерним обладнанням залу, а також брати більшу частину фонду додому. Безкоштовним абонементом можуть користуватися всі читачі ОДНБ. Курси німецької мови, що їх організовує Баварський дім, сприяють підвищенню мовної культури і розширюють коло користувачів німецького читального залу.

ОДНБ також брала участь у важливій міжнародній справі - йдеться про повернення культурних цінностей. На своїй базі у 1995 р. вона провела одне із засідань “круглого столу” української та німецької делегацій на тему “Культура і війна. Погляд через півстоліття”, на якому були розглянуті питання реституції бібліотечних фондів. Бібліотека скористалася нагодою офіційно заявити про втрату деякої частини фонду та зафіксувати це у спеціальному збірнику доповідей учасників “круглого столу”. Збірник вийшов за сприяння Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України.

З 1995 року ОДНБ ім. М.Горького є партнером Ради Європи у справі інформаційного забезпечення українських громадян з питань прав людини – бібліотека стала регіональним осередком “Асоціації сприяння програмам ООН”. Сьогодні інтереси широкого кола читачів звернуті до політичних та економічних подій не тільки в Україні, а й у усьому світі, тому велике значення набувають документи і публікації ООН. У відділі іноземної літератури можна ознайомитися з матеріалами, що видаються ООН і його агентствами в Україні. Наразі збірка матеріалів з прав людини нараховує майже тисячу документів англійською і французькою мовами.

Плідне творче співробітництво розгорнулося з Одеським філіалом Фонду грецької культури. Бібліотека радо приймає делегації грецьких наукових і культурних діячів, які традиційно прибувають до Одеси на святкування грецьких національних свят. Організуються розгорнуті книжкові виставки: “Грецька книга у фондах ОДНБ”, “Г.Г.Маразлі і його бібліотека” тощо. В 1997 р. посольство Греції і бібліотека організували міжнародну книжкову виставку “Грецька книга в Україні”. Проводиться значний книгообмін з Грецьким фондом культури. Активно сприяють культурній взаємодії директор Одеського філіалу фонду С.Парадісопулос та працівник фонду із зв’язків з громадськістю Г.А.Ізувіта.

За сприяння генерального консула Греції в Одесі Іфігенії Контолеонтос були організовані та проведені виставки-перегляди грецької літератури з фондів ОДНБ ім. М.Горького, за якими видано каталоги “Греція далека та близька”, “Книги грецькою мовою, видані в Одесі”; вони дають нашим читачам, шанувальникам грецької культури, можливість вибору потрібної літератури. За фінансової підтримки діячів культури та підприємців з Греції бібліотека видала збірник матеріалів, присвячений відомому одеському громадському і культурному діячеві, меценату, колишньому міському голові Г.Г.Маразлі, та однойменну чудову мініатюрну книжку. Цьому сприяло багаторічне, глибоке вивчення фондів грецької літератури, дослідження спадщини Г.Г.Маразлі. Фонд грецької культури виділив асигнування на переклад цього збірника праць на грецьку мову та видання його в Греції. Під час нещодавнього візиту до бібліотеки генерального консула Греції в Одесі Іоаніса Христофіліса та лідера грецької партії “Неадемократія” Костаса Караманліса було висловлено думку про необхідність вивчення і розкриття унікальних грецьких рукописів та створення в бібліотеці меморіального центру з вивчення фонду Г.Г.Маразлі і його спадщини. Нині ОДНБ співпрацює з фондом Левітіса (Греція) в організації такого меморіального центру.

Окремої уваги заслуговують культурні зв’язки діаспори з Україною. Незважаючи на донедавно, досить гостру боротьбу між різними політичними силами в середовищі зарубіжних укра-

їнців щодо доцільності культурних контактів з Україною, такі контакти практично не припинялися ніколи. Спочатку вони були опосередкованими - через збереження культурної спадщини українського народу, відзначення в країнах поселення визначних дат його історії, популяризації творів дожовтневих українських письменників і поетів тощо. З того часу, як Україна стала самостійною державою, її громадяни та громадські організації мають можливість зміцнювати зв'язки з українцями, які з тих чи інших причин опинилися у країнах близького та далекого зарубіжжя. Зв'язки з представниками української діаспори світу - відносно новий напрям поширення міжнародних контактів. Крім традиційного вже співробітництва з консульствами зарубіжних країн, що перебувають в Одесі, з перших років незалежності України до широкого кола наших міжнародних партнерів приєдналися просвітницькі, громадські організації та наукові установи, створені представниками української діаспори. 2004 року ОДНБ ім. М.Горького відзначатиме 10-річчя спільної діяльності з організаціями та окремими представниками української діаспори світу. Підтримується активна співпраця з українськими просвітницькими організаціями, науковими установами, громадськими організаціями і державними установами більш ніж 20 країн світу (Австралія, Велика Британія, Канада, США, Франція, Болгарія, Аргентина, Румунія, Німеччина, Греція, Росія, Польща, Латвія та ін.). Вісім років тому розпочав роботу новостворений структурний підрозділ бібліотеки - зал "Українці в світі". Його діяльність зумовлена необхідністю підтримувати активний практичний та науковий діалог з українцями зарубіжжя, які виявили надзвичайну стійкість та життєву енергію, виховавши в своєму середовищі потужну ланку інтелігенції, яка багато зробила та продовжує робити для розвитку матеріальної й духовної культури, освіти, науки як країн, які стали для них рідними, так і України. Багаторічна співпраця з українцями закордоння підтверджує їхнє велике бажання брати участь у громадському, культурному житті Батьківщини, про яку щодня пам'ятають і передають цю пам'ять нащадкам в далеких Австралії, Канаді, США, Аргентині... Наші друзі, які передають нам літературу зі своїх власних бібліотек або ку-

пують її за власні кошти, роблять велику справу поповнення фондів бібліотеки найціннішими, унікальними виданнями. За 8 років роботи сектора “Українці в світі”, що об’єднує два потужних інформаційних осередки (зал “Українці в світі” та Канадсько-український бібліотечний центр, 5-річний ювілей якого широко відзначався в жовтні 2002 року), працівники бібліотеки сформували спеціалізовану колекцію архівів, епістолярної спадщини, документів та матеріалів широкого тематичного діапазону. В рамках реалізації Указів Президента України “Про Національну програму “Закордонне українство” на період до 2005 року” та “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні” та за активної підтримки управління у справах національностей та міграції Одеської облдержадміністрації на базі залу “Українці в світі” у квітні 2004 року розпочав діяти інформаційно-культурний центр “Закордонне українство”.

Бібліотека успішно і творчо розвиває ділові двосторонні зв’язки з українською діаспорою, яка вже давно сприйняла ОДНБ ім. М.Горького як визначний культурний центр південного регіону України. Робота в цьому напрямі ведеться за умов двосторонньої зацікавленості в зміцненні контактів з окремими громадськими діячами, науковцями, видавцями, митцями, представниками державних установ, наукових інституцій, громадських об’єднань українців за кордоном. Завдяки відновленню зв’язків з українською діаспорою інших країн ми маємо змогу заповнити ту прогалину у фонді, яка існувала багато десятиріч. Ці тисячі книг, виданих у Торонто, Нью-Йорку, Парижі, Сіднеї, Берліні, потрібні не тільки спеціалістам-науковцям, але й широкому читацькому загалу, який зацікавлений у тому, щоб вивчати історію, культуру за першоджерелами, щоб скласти своє особисте об’єктивне і широке бачення світу,

Попереду ще багато цікавої та важливої роботи, і лише спільні зусилля органів законодавчої та виконавчої влади, наукових закладів, представників української діаспори і просто активна позиція кожного з нас сприятимуть піднесенню на вищий щабель зв’язків з українцями, що проживають за межами України, та поліпшенню умов для підтримання контактів з зарубіж-

ними українцями і вихідцями з України.

Міжнародні зв'язки ОДНБ мають багатоаспектний характер: міжнародний абонемент і міжнародний книгообмін, підписання угод про співробітництво з бібліотеками й іншими просвітницькими організаціями, участь у наукових конференціях, стажуваннях, підготовка спільних бібліографічних праць, обмін виставками тощо. Працівникам ОДНБ неодноразово доводилося представляти бібліотеки України на міжнародних конференціях, форумах, стажуваннях в Австралії, США, Фінляндії, Росії, Німеччині, Болгарії, Франції. ОДНБ ім. М.Горького має традиційні творчі зв'язки з багатьма бібліотеками світу, вони базуються на якісному і кількісному складі книжкових багатств, якими вони володіють; на системі їх вивчення й формування; на науковому рівні та потенціалі діяльності з питань бібліотекознавства, книгознавства, бібліографознавства; на кваліфікації спеціалістів бібліотеки, яким притаманна активна життєва позиція, пошук, творчість, ініціатива, науковий підхід.

Помітно пожвавилось міжнародне співробітництво в останні роки: крім традиційного книгообміну із зарубіжними бібліотеками-партнерами до засобів інформаційно-ресурсного розвитку приєдналися безпосередні професійні контакти та залучення зарубіжних бібліотек до участі у різноманітних наукових та культурних заходах. Безперервно удосконалюється технічна база бібліотеки, запроваджуються нові технології інформаційного забезпечення, створений веб-сайт бібліотеки, активно використовуються електронні засоби зв'язку. Серед нових напрямів поширення міжнародної співпраці суттєво новим є встановлення зв'язків з представниками української діаспори світу. Також набирають ваги відносини, результатом яких є отримання грантів на вдосконалення окремих напрямів бібліотечної справи, поширення інформаційної бази. Реалізація цих проєктів, сприяє виходу бібліотеки на міжнародний рівень, її переведенню на нові технології, налагодженню контактів між бібліотекарями України й світу.

Структура бібліотеки також зазнає певних змін відповідно до вимог часу: відкриваються центри міжнародної співпраці (Німецький читальний зал, інформаційно-ресурсний центр “Вікно в Америку”, Центр доступу та навчання Інтернет; в структурах відділів вводяться додаткові структурні підрозділи - зал “Українці в світі”, Канадсько-український бібліотечний центр, Інформаційно-культурний центр “Закордонне українство”, Інтернет-центр “Інтернет для читачів публічних бібліотек (LEAP)-III”; структура відділу іноземної літератури доповнюється Французьким центром документації і освіти, документальним центром матеріалів Ради Європи з прав людини, регіональним осередком “Асоціації сприяння програмам ООН”

Л.И.ЕПИШКИНА,
*заведующая отделом обслуживания
читателей ОГНБ им. М.Горького*

Этюд из истории библиотеки

Известно, что открытие в Одессе публичной библиотеки не было случайным. Она была востребована временем: состоянием экономического развития города и всего края, составом населения и его интеллектуальным потенциалом. Сам факт появления в Одессе первой в Украине библиотеки примечателен. Но меня, библиотекаря со специальным образованием и большим стажем работы, заинтересовал один из аспектов ее деятельности того времени.

Изучив большой объем материала по истории ОГНБ, в т.ч. отчеты о ее деятельности за период с 1891 по 1916 год, я с изумлением узнала, что организационные основы функционирования библиотеки были разработаны и опубликованы в форме "Устава" еще к ее открытию 5 апреля 1830 г. и состояли из десяти положений. До сих пор я была уверена, что вся организационно-технологическая документация, регламентирующая деятельность всех библиотек СССР, Украины, – это продукт советской библиотечной школы.

Поражает профессионализм "Устава" и, позже, правил пользования библиотекой 1891 и 1906 годов, хотя разрабатывали их не специалисты, а чиновники городской управы. Устав, в нашем понимании, это документ, регламентирующий все направления деятельности любого учреждения: условия его создания, правовые основы в системе отрасли, задачи и функции, структуру, управление, финансирование и т. д., "Устав" же 1830 г. по своему

содержанию представлял ни что иное, как перечень правил пользования библиотекой. Многие из десяти его положений прошли испытание практикой, временем и работают и сегодня, хотя и с некоторыми изменениями, соответствующими духу и требованиям времени. Например, такие положения: Посетителем библиотеки может быть "всякий, желающий заниматься чтением"; Библиотека предоставляет посетителям право читать в ней книги без всякой платы; Книги выдаются только для работы в читальных залах; Молчание и благопристойность – суть необходимые условия, на коих позволяет посещать библиотеку и оставаться в ней для чтения книг и т. д.

Некоторые положения "Устава" были продиктованы социальной структурой общества того времени или условиями деятельности библиотеки, с изменением которых они были отменены. Например, положение "Всякий порядочно одетый человек имеет право входить в библиотеку" свидетельствует о том, что библиотекой могли пользоваться только состоятельные люди. С изменением социальной структуры общества, ростом «низшего» сословия – рабочих и крестьян - в Одессе и во всем регионе и осознанием обществом необходимости просвещения этого сословия, уже в "Правилах для посетителей библиотеки» 1891 и 1906 годов это положение было отменено. В современных "Правилах пользования Одесской государственной научной библиотекой им. М.Горького оно звучит следующим образом: "Читатель обязан посещать библиотеку в чистом и опрятном виде". "Устав" 1830 г. позволял "всякому входить в библиотеку и оставаться в оной с шляпой на голове и зимой в шинели или другой теплой одежде". Из этого следует, что библиотека тогда не отапливалась. С изменением условий работы в библиотеке это положение было отменено, и уже в "Правилах" 1891 г. оно изложено так: "При входе в библиотеку оставляется у швейцара под номером верхняя одежда, а также мужские шляпы, шапки, сабли, зонтики, папки, галоши и т. д." Так же звучит это требование и в "Правилах" 1906 г. В "Правилах пользования ОГНБ им. М.Горького" это положение дополнено перечнем оргтехники (веление времени), с которой нельзя заходить в читальные залы библиотеки: "Читателям

запрещается заходить в читальный зал библиотеки в верхней одежде, с зонтиками, портфелями, продуктами питания, а также фотоаппаратами, кинокамерами, магнитофонами, диктофонами, микрокалькуляторами с электрошнурами, оружием и т. д." Сегодня перечень оргтехники необходимо дополнить и мобильными телефонами. В "Уставе" 1830 г. ни в одном положении не упоминается о возможности приносить с собой в библиотеку книги, в "Правилах" 1891 г. в пункте 5 читаем: "При входе в библиотеку швейцару предъявляются посетителями принесенные в библиотеку книги". "Правила" 1906 г. дублируют это положение почти полностью, только заменив «швейцара» на «гардеробщика». Но уже в 1915 г. в связи с участвовавшими случаями подмены посетителями (читателями) библиотечных книг своими и похищения книг друг у друга ("Воруют...") в "Правила" 1906 г. внесено изменение – положение, запрещавшее посетителям приходить в библиотеку с собственными книгами. Как видим, изменение, внесенное в 1915 г. в "Правила" продиктованы практикой, необходимостью обеспечить сохранность фондов. В "Правилах пользования ОГНБ им. Горького" это требование сформулировано так: "Читателям запрещается приносить в библиотеку собственные печатные издания и другие документы: фотографии, микрофильмы, микрофиши, грампластинки и т. д."

Интересно проследить во времени правила записи посетителей в библиотеку. Вот Устав 1830 г.: его положение № 2 гласит: "Всякий... человек имеет право входить в библиотеку... и читать в оной книги в назначенные часы, не вписывая и даже не объявляя своего имени". В "Правилах" же 1891 г. читаем: "Явившийся в библиотеку для занятий в первый раз в течение года получает бланк для означения в нем своего звания, рода занятий, имени, фамилии и местожительства". То есть, в 1891 г. библиотека для записи читателей вводит так называемую регистрационную карточку. Регистрационная карточка в том же виде сохраняется и в "Правилах" 1906 г. В соответствии с "Правилами" и 1891 и 1906 гг. любой посетитель мог стать пользователем библиотеки, не предъявляя документов. Сегодня же "Правила пользования ОГНБ им. М.Горького" предъявляют жесткие требования к же-

лающим стать ее читателем: "Для записи в библиотеку читатель предъявляет паспорт".

Одновременно с введением бланка, в современной терминологии "регистрационной карточки читателя", «Правилами» 1891 г. вводится и читательский билет: "По предъявлении бланка посетитель получает от заведующего читальным залом нумерованный билет, который имеет силу до 1 января следующего года; без такого билета к занятиям в библиотеке никто не допускается". Это первое упоминание о введении читательского билета. В современной библиотеке (ОГНБ им. М.Горького) - это пластиковый читательский билет, который выдается сроком на 5 лет.

Интересно также проследить в историческом аспекте эволюцию механизма контроля за сохранностью книг. В 1830 году при открытии библиотеки ее штат состоял из библиотекаря (директора библиотеки) и его помощника, причем все процессы обслуживания читателей и, в том числе, функции контроля выполнял помощник библиотекаря. В "Уставе" 1830 г. ни в одном из десяти его положений функции контроля библиотеки за сохранностью книг не зафиксированы. В § 16 "Правил" 1891 г. записано: "Перед выходом из библиотеки посетитель все находящиеся у него книги библиотеки сдает заведующему читальным залом, должен заявить об уносимых им собственных книгах (буде таковые были им принесены) и получает свою контр-марку для беспрепятственного пропуска его прислугою». То есть "Правилами" 1891 г. функции контроля возложены на заведующего читальным залом библиотеки. "Правилами" же 1906 г. функции контроля закреплены за гардеробщиком: "При сдаче вещей на хранение посетитель получает особый листок (для записывания книг)", в нынешней терминологии – контрольный талон. И далее: "В гардеробной же должны быть предъявлены принесенные с собой книги". В настоящее время в библиотеке функционирует сектор учета, регистрации и контроля отдела обслуживания читателей, в структуре которого есть контрольный пункт, проходя через который посетителю по предъявлении читательского билета выдается контрольный листок, являющийся документом для получения литературы во всех отделах библиотеки и для контроля за ее воз-

вратом (сдачей). Примечателен тот факт, что механизм контроля и в "Правилах" 1906 г., и в нынешних правилах один и тот же и за 100 лет почти не изменился: "Выданные посетителю для чтения книги дежурным в зале вносятся на лист [контрольный листок], полученный от гардеробщика или на контрольном пункте [сегодня], по возвращении книг на листок накладывается штамп, который служит удостоверением, что все, означенное на листке, сдано дежурному в зале".

Из "Правил" 1906 г. к нам пришли и методика применения, и техника заполнения требований на книги, и возможность оформления предварительного заказа, и правила выдачи единственных экземпляров и редких и ценных изданий, и даже возможность пользоваться в читальном зале, не сдая в основное книгохранилище, "любой, выданной посетителю книгой до тех пор, пока будет в ней надобность" (сегодня это так называемый принцип "бронеполки"), и международный книгообмен, и "Доска для записи «desiderata»", "Книга для заявлений» – прообраз "Тетради заявлений и предложений", "Тетради учета неудовлетворенного спроса", и, наконец, использование статистических методов анализа как общего объема выполненной работы, так и ее качества, средних показателей: общий объем, видовой и отраслевой состав книжного фонда, количество и состав читателей, количество посещений и книговыдач (общее и в среднем за день).

Выше была сделана попытка сравнительного анализа организационных основ деятельности библиотеки в ретроспективе (во времени). Главными же показателями состоятельности, востребованности библиотеки являются показатели ее работы: книжный фонд, количество читателей, посещений и книговыдач, полнота и оперативность выполнения запросов читателей. Но это уже предмет другого исследования.

Т.В.ЩУРОВА,
*заведующая отделом искусств
ОГНБ им. М.Горького*

«Вам поможет отдел искусств»

Так называлась одна из первых публикаций о работе отдела, выделенного в структуре библиотеки более трех десятилетий назад. Сегодня можно с уверенностью сказать, что, благодаря своей многофункциональной деятельности, он до сих пор не имеет аналогов среди ведущих библиотек Украины.

Созданный в 1971 году, отдел с первых лет существования сосредоточил внимание на двух основных направлениях своей деятельности: на приобщении широкого круга читателей к литературе по всем видам искусства и углубленной работе со специалистами – творческой интеллигенцией города.

Успех в работе мог быть обеспечен, прежде всего, верным подбором подсобного фонда. Это была непростая задача, ибо в «закромах» нашей книжной сокровищницы насчитывается более 150000 единиц хранения литературы, так или иначе связанной с вопросами искусства всех времен и народов, среди которых есть редчайшие книги и периодика, составляющие гордость и славу старейшей публичной библиотеки Украины. Не «утонуть» в этой литературе, разумно отобрать для сравнительно небольшого помещения отдела, с одной стороны, наиболее ценные и, скажем, престижные, а с другой, выделить среди новых изданий те, которые представляют активный интерес для читателей сегодня. Ведь приоритеты меняются раз в несколько лет достаточно ощутимо, поэтому работа по формированию и обновлению подсобного фо-

нда отдела искусств ведется постоянно. Количественно подсобный фонд колеблется в пределах 15000 ед. хр.

Безусловно, ядро этого фонда формируется на многие годы. Сотрудники отдела не смогли бы оперативно и профессионально дать библиографическую консультацию, составить письменную справку или же сделать подборку литературы по интересующей теме, если бы у них под рукой не было редких справочных изданий, таких, например, как: Собко Н.П. Словарь русских художников; Булгаков Ф.И. Наши художники; Барановский Г.В. Архитектурная энциклопедия XIX века; словарей на иностранных языках – Бенези, Брайана, Ларусса и др. Сколько раз мы с благодарностью обращались (и продолжаем это делать по сей день) к многотомному изданию «Ежегодник императорских театров», который дает обширный фактический материал, отражающий деятельность столичных театров на протяжении 1890-1915 гг. Сейчас в отделе искусств собрана также редкая театральная периодика: журналы «Дивертисмент» (1907-1915), «Маски» (1913-1914), «Театр-варьете» (1906, 1909-1912), «Зритель» (1922), «Барикады театру» (1923-1924), ежедневная газета «Одесское обозрение театров» (1911-1917) и многое другое.

Старинные альбомы, воспроизводящие архитектуру различных городов мира и работы мастеров, хранящиеся в музеях Европы и Америки, оказывают неоценимую услугу художникам, режиссерам, воссоздающим в своих произведениях (фильмах, спектаклях, телепередачах) картины минувших столетий. Много лет, тесно сотрудничая с отделом комплектования библиотеки, мы стараемся пополнить фонды иллюстрированными изданиями и научными монографиями и сборниками, дающими необходимую информацию творцам и тем, кто сегодня лишь «учится на волшебника». Считаю, что учащимся художественно-театрального училища и студентам вузов, связанных с изучением вопросов культуры и искусства, повезло работать во время учебы в нашей библиотеке, потому что им предоставлена редкая возможность сформировать свои профессиональные знания и вкусы на прекрасной литературе. В частности, мы можем вспомнить отличную коллекцию книг и периодики по истории костюма. Многие

издания принадлежали семье графа М.М.Толстого, Г.Г.Маразли и другим уважаемым людям Одессы. Нередко это библиофильские нумерованные образцы или же редкие, даже во Франции, журналы и книги. Бережно мы храним два небольших альбома оригинальных акварелей «Моды и манеры сегодня» за 1911 и 1912 гг. с автографами художников Ж.Лепапа и А.Марти (у нас экземпляры №133 и №134). Небольшие тиражи этих альбомов когда-то известный модельер Поль Пуаре обычно доставлял своим клиентам нарочным. Столь же редкими сейчас являются французские журналы мод XIX столетия, а также книги по истории кружева, корсета, головных уборов.

С начала 90-х гг. минувшего столетия, благодаря дружбе ОГНБ с французской художницей Сюзанной Савари, фонды библиотеки пополнились любопытными монографиями по истории костюма, изданными в Париже в середине XX века, и целой коллекцией рабочих альбомов от кутюрье, дающими представление не только о направлении моды данного периода, но и наглядно демонстрирующими образцы тканей, что необычайно ценно для художников и модельеров.

Можно долго перечислять редкие издания по истории материальной культуры народов мира, привлекающие все новые поколения читателей. В последнее десятилетие в учебных заведениях большое внимание уделяется изучению отечественной культуры и искусства, поэтому постоянно востребованы книги и альбомы по украинскому изобразительному и прикладному искусству, театру, народной и профессиональной музыке.

Помимо книжного фонда, очень помогает в работе систематическая картотека статей по всем видам искусства, опубликованных в газетах, журналах и различных сборниках. Ежегодно сотрудники отдела расписывают более трехсот названий журналов и газет.

Практика работы с творческими союзами и организациями показала также необходимость создания фонда фактографических материалов, отражающих деятельность музеев и зрелищных учреждений Одессы (каталоги выставок, пригласительные билеты, театральные программки, афиши и т.д.). Часто наши постоян-

ные читатели передают в фонды отдела свои коллекции фактографии, что дает возможность докомплектовать библиотечную подборку недостающими материалами. Много лет мы стараемся собирать вырезки из газет и журналов по вопросам театральной и художественной жизни не только Одессы, но и ведущих театров Киева, Москвы, Петербурга, что помогает сохранять газетный фонд библиотеки и максимально ускорить обслуживание читателей.

Нужно отметить, что именно благодаря богатой, во многом уникальной коллекции литературы по вопросам всех видов искусства и профессионально сформированному подсобному фонду, способному удовлетворить запросы самого взыскательного читателя, стала возможной активная работа отдела с творческими союзами и организациями. Формы контактов с ними различны. Все эти годы они отрабатывались, заменялись более гибкими и мобильными. Так в практике работы появились система предварительных заказов и приоритетное обслуживание читателей-специалистов. Благодаря этим формам работы, отдел способен оперативно и качественно удовлетворять, зачастую очень непростые, запросы музыковедов, художников, архитекторов, искусствоведов, выполнять функции отсутствующей в городе специализированной театральной библиотеки.

Еще в начале 1970-х гг. установилась традиция, что подготовка большей части театральных премьер в городе начинается в стенах отдела искусств - с подбора материалов по сценической истории пьесы, литературы по характеристике эпохи, материальной культуры и т.д. Запомнилась работа над спектаклями «Царь Федор Иоаннович», «Закат», «Черевички», «За двумя зайцами», «Укрощение строптивой», «Ревизор», «Ромео и Джульетта», «Дон Сезар де Базан», «Эдип» - так можно перечислить почти весь репертуар одесских театров. В истории работы отдела искусств 1970-х – 1980-х гг. много примеров контактов с театрами Николаева, Херсона, Кировограда, когда творческие задания этих театров могли быть решены, благодаря фондам Одесской библиотеки. Профессиональной помощи театрам способствует и тот факт, что некоторые сотрудники отдела являются членами Наци-

онального союза театральных деятелей Украины, входили и входят в разные годы в худсоветы театров, активно сотрудничают в местных газетах в качестве театральных рецензентов. Практикуются, по просьбам творческих групп, и выездные выставки с обзорами литературы на репетицию, где с изданиями могут ознакомиться все, кто занят в спектакле.

В истории отдела остались следы многолетнего плодотворного сотрудничества с творческими группами Одесской киностудии. Причем, поиски необходимого для съемок фильма иллюстративного ряда и отдельных предметов материальной культуры различных периодов истории, как правило, требовали от сотрудников библиотеки не только библиографических знаний, но и интеллекта и знаний искусствоведа. Помнится, одна из газетных заметок о работе отдела искусств называлась «Игральные кости для мушкетеров». Среди фильмов, снятых на Одесской киностудии при участии отдела искусств, такие, как «Три мушкетера», «Двадцать лет спустя», «Узник замка Иф», «Место встречи изменить нельзя», «Миллион в брачной корзине», «Искусство жить в Одессе», совместные украинско-польские фильмы «Дежа-вю» и «Эскадрон».

Прочность связей проявляется и при проведении совместных мероприятий по пропаганде эстетических знаний. Можно вспомнить множество выставок в Литературном музее, в которых издания из фондов ОГНБ, и в частности, отдела искусств, занимали свое достойное место в экспозиции. Только в последнее время мы участвовали в выставках, посвященных художнику Сандро Фазини, 100-летию со дня рождения Жоржа Сименона, творчеству театральных художников Михаила, Зои и Ирины Ивницких. Такие же тесные контакты у отдела с другими музеями Одессы – Западного и восточного искусства, Историко-краеведческим, Музеем личных коллекций им. А.Блещунова. Музыковеды и артисты филармонии стали нашими добрыми друзьями с середины 1970-х годов.

Нельзя не вспомнить о деловых и дружеских отношениях с Одесским художественным музеем. Взаимная консультативная помощь, обмен библиотечными дублетами (каталогами выставок,

периодикой), информационное обслуживание, наконец, совместная научная деятельность, в результате которой, в частности, в 2002 году была издана книга-альбом «Кириак Костанди и художники-греки в Одессе» при содействии Одесского филиала Греческого фонда культуры.

С первых лет организации отдела искусств идет постоянная работа по привлечению в библиотеку новых поколений читателей. Очень важны в этом плане контакты со студентами специальных учебных заведений. Практика показывает, что от внимания библиографа к начинающим художникам, музыкантам, архитекторам, актерам зависит в дальнейшем их активность посещений Библиотеки. Можем с гордостью констатировать, что за прошедшие десятилетия отделом искусств подготовлено несколько поколений «читательских династий», со многими посетителями производственные отношения уже давно перешли в дружеские. Когда-то аспирант Владимир Голота впервые переступил порог отдела искусств, затем были долгие годы сотрудничества во время его работы в Украинском театре в качестве режиссера и заведующего литературной частью, не прекратились контакты и тогда, когда он стал главным режиссером Одесской студии телевидения. В 1990 году мы одними из первых получили из его рук книгу «Театральная Одесса», которую он на протяжении нескольких лет писал, пользуясь фондами ОГНБ. Он был и нашим неизменным помощником во время хлопотных переездов отдела в другие помещения во время капитального ремонта библиотеки. Это один из многочисленных примеров добрых взаимоотношений с творческими людьми Одессы. В последние годы радуют контакты с искусствоведами из Москвы, Санкт-Петербурга, США, Израиля, Германии. Они, как правило, основаны на надежном партнерстве, уважительном отношении профессионалов к большой научной работе, которую удастся вести отделу искусств в рамках небольшого функционального подразделения Библиотеки. С волнением и благодарностью узнали мы из статьи в журнале «Театр» (2002, № 3) о той высокой оценке, которую дал работе отдела искусствовед с мировым именем Георгий Коваленко, неоднократно приезжавший в Одессу специально для того, чтобы

поработать в ОГНБ: «Меня поразили фонды библиотеки, особенно 1917-1920 годов. Там хранится то, чего нет нигде, ни в одной библиотеке России и Украины: газеты и журналы, каталоги и программки, справочники, уникальные сборники стихов... Все в замечательном состоянии, в полном комплекте... Я не сразу узнал, что сотрудники библиотеки – не просто преданные и самоотверженные хранители всех этих богатств, хотя, к слову, одно только это заслуживало всяческого восхищения. Чуть позже я увидел научные публикации Ольги Барковской и Татьяны Щуровой, и мне стало понятно, откуда у них такие мгновенные реакции на каждую дату, на любой инициал или псевдоним, на мельчайший и вроде бы абсолютно молчащий факт. Об искусстве и литературе Одессы начала прошлого века они знают все...»

Стены отдела искусств украшают работы художников Одессы, живопись и графика, эскизы театральных декораций и костюмов. Эти подарки – дань уважения и любви к библиотеке, к отделу, где читателей уже много лет ждет постоянное, внимательное отношение, готовность и способность помочь в библиографическом и искусствоведческом поиске. А работы художников хранят память о прекрасных контактах, приятно, что много лет спустя, следующие поколения посетителей будут любоваться произведениями Олега Соколова, Владимира Цюпка, Сергея Савченко, Григория Палатникова, Геннадия Гармидера, Николая Прокопенко, Нины Федоровой, Михаила и Зои Ивницких, Станислава Зайцева, Николая Вылкуна, Натальи Бевзенко-Зинкиной, молодых художников нашего города.

Более подробного разговора заслуживает история взаимоотношений отдела искусств с Одесским межрегиональным отделением Национального союза театральных деятелей Украины. Много лет мы организовывали выездные выставки книг из фондов Библиотеки на творческие конференции, которые проводились не только в Одессе, но и в Николаеве, Херсоне, Кировограде, в Крыму. Часто такие контакты имели продолжение, во время гастролей театров из этих городов мы обсуждали спектакли в стенах отдела или в Доме актера, помогали в поиске пьес, устраивали встречи с маститыми или же, наоборот, начинающими та-

лантливými актерами и режиссерами. Участие в работе секции театральной критики позволяет тесно сотрудничать с ведущими мастерами сцены. Приятно, что, в свое время, В.С.Василько, Л.И.Бугова, М.Г.Водяной, Б.В.Мешкис, М.Б.Ивницкий Б.И.Зайденберг и многие другие приходили в отдел, чтобы получить библиографическую и творческую консультацию, доверяли мнению ведущих специалистов отдела искусств. В настоящее время традиции сохраняются, и это требует от сотрудников отдела большой самоотдачи в работе и постоянного стремления повышать свой профессиональный уровень.

На протяжении многих лет в работе отдела искусств постоянно используются средства массовой информации. Контакты с прессой и телевидением основаны также на многолетнем сотрудничестве. В истории отдела две цикловые телепередачи, в которых сотрудники выступали как авторы и ведущие; материалы для эфира всегда готовились и готовятся на основе богатейших фондов ОГНБ («В мире книг о музыке» (1970-1980-е гг.) и «Мода и...» (с середины 1990-х по сегодняшний день).

Все поколения работающих в отделе обычно активно печатаются на страницах одесских газет. Интересен и разнообразен опыт работы отдела с журналами «Одесса», «Пассаж», «Миграль», одесским альманахом «Дерибасовская – Ришельевская».

С середины 1990-х гг. отдел искусств, помимо подготовки библиографических указателей литературы, пробует реализовать накопившийся опыт в подготовке и издании книг на базе краеведческой литературы («Григорий Григорьевич Маразли – меценат и коллекционер» (1995), «Вся Одесса в шаржах Линского» (1998), «Одесский журнал “Крокодил” и его авторы» (1998) и др.), а также на основании собственных научных исследований («Товарищество южнорусских художников» (1999), «Черный квадрат над Черным морем» (2001), «Кириак Костанди и художники-греки в Одессе» (2002) и др.). В настоящее время идет работа над новыми книгами при участии сотрудников отдела.

Л.М.БУР'ЯН,
*завідувачка відділу науково-допоміжної
та рекомендаційної бібліографії
ОДНБ ім. М.Горького*

Бібліотека і репресії 1930-х років

Протягом десятиліть тема масових репресій 1930-х років в Одеській державній науковій бібліотеці перебувала під щільною завісою мовчання. Сьогодні є можливість ознайомитися з архівними матеріалами, зі справами жертв сталінських репресій і ліквідувати прогалини в історії бібліотеки.

Репресіям були піддані не тільки працівники бібліотеки, а й книги. З читацького обігу країни був вилучений значний пласт художньої, суспільно-політичної, виробничої, наукової та іншої літератури, яка за радянських часів була визнана шкідливою, - вона потрапила до "фондів спеціального зберігання". В Одеській державній науковій бібліотеці імені М.Горького такий фонд було створено за розпорядженням НКО від 9 травня 1930 р. № 249 як Таємний відділ. Першою завідувачкою відділу стала працівниця відділу марксизму-ленінізму Ф.У.Гельфенбейн, потім на цю посаду за погодженням з НКО призначили Є.В.Гончаренко – робітницю-висуванку з тютюнової фабрики ім. Г.І.Петровського. Впродовж багатьох років посада завідувача Таємним відділом не входила у штатний розклад, офіційно її було включено у штат 1937 року. Про існування "спецхранів" мало хто знав. Книжки, що там знаходилися, не відбивались у довідково-інформаційному апараті, призначеному для читачів. В енциклопедичних, довідкових виданнях, навіть у підручниках жодним словом не згадувалося про існування таких фондів і структурних підрозділів. Цілі по-

коління громадян СРСР були позбавлені права користуватися величезним масивом цінної, важливої літератури.

Процес поступового повернення літератури в загальне книгосховище розпочався ще в 60-ті роки минулого століття з початком реабілітації репресованих авторів. Тоді це були невеличкі партії видань. Повна ліквідація “спецхранів” відбулася наприкінці 1980-х років, відповідно до наказів Головліту СРСР (1988), Головліту УРСР (1987, 1988). Завершив свою діяльність такий відділ і в нашій бібліотеці. Протягом десяти років (1988-1998) з цього відділу читачам було повернено 10926 одиниць зберігання.

З метою ознайомлення читачів з літературою, яку було повернено з “застінків”, ОДНБ підготувала та видала каталог “Реабілітовані книги” (1-й вип. в 5-ти ч.), обсягом 21,3 друк. арк., тиражем 1200 примірників. У каталог включено літературу з усіх галузей науки, культури, літератури, він є описом колекції, що характеризує радянську епоху. Серед 3952 книжок, які знайшли відображення у каталозі, знаходимо книжки М.Рильського “Ранок нашої Вітчизни” (К.: Рад. письм., 1953), С.Єфремова “Історія українського письменства” (К.: Укр. учитель, 1911); А.Головка “Бур’ян” (К.: Дитвидав УРСР, 1934), В.Винниченка “Драматичні твори” (Т. 9-15); М.Драй-Хмари “Проростень: 1919-1926” (К.: Слово, 1926); Г.Вовка “Бібліографія праць Хведора Вовка (1847-1918 рр.)” (К.: Всеукр. АН, 1929); 6 книжок А.Л.Львова, 4 із них вийшли в Одесі. За помилки ідейного характеру до спецхрану потрапив майже весь доробок українського письменника-фантаста Олеса (Олександра) Бердника. Чим завинила книжечка в 20 сторінок Я.Хоменка “Народні перекази та легенди про Шевченківську могилу”, яку 1930 року перевели до Таємного фонду бібліотеки? Не обійшла лиха година й праці, видані нашою бібліотекою: на полицю спецхрану потрапили “Матеріали до бібліографії революційного руху в Одесі” (О.: Одесполіграф, 1929. - Вип.2).

З минулого ми одержали у спадок безцінні пам’ятки, які розповідають про героїчні і трагічні сторінки історії нашого народу, його духовність та творчість. Вони є свідками економічного, суспільно-політичного, науково-технічного й культурного ро-

звітку нашого народу, невід'ємною часткою загальнолюдських цінностей. Книги, повернуті на полиці книгосховища, зайняли там достойне місце і користуються широкою популярністю у читачів.

Сумну долю книжок поділили також і періодичні видання. Протягом багатьох десятиліть читачі не мали змоги навіть побачити їх. У бібліотечному спецхрані знаходилися головним чином журнали (українською, російською та іноземними мовами), які виходили в Одесі в роки Громадянської війни (1918-1920). Зокрема, це журнали: "Бомба", "Еврейская мысль", "Жизнь", "Мельпомена", "Огонек"; газети: "Боротьба", "Вільне життя", "Одеський телеграф", "Одесские новости". "Одесский листок", "Одесская почта". "Маленький одесский листок". Втім, були й такі, що потрапили туди пізніше. Так, 1930 р. до спецхрану були передані журнали "На чеку" та "Більшовик України" (№ 1). Тільки 1991 року ці періодичні видання були відкриті для широкого загалу користувачів: деякий час вони знаходились у відділі літератури для службового користування, 2002 року їх було передано до відділу рідкісних видань та рукописів. Сьогодні науковці активно їх досліджують, відкриваючи для себе імена багатьох вчених, прозаїків, поетів, чий доробок увійшов до скарбниці вітчизняної, світової науки і літератури.

У 1930-ті роки працівники бібліотеки змушені були "чистити" також каталоги та картотеки. Проте тримати каталоги і картотеки "ідеологічно чистими" було практично неможливо. Справа закінчилася тим, що за пропозицією завідувача відділу спеціального зберігання деякі картотеки було спалено: результат праці багатьох років був перетворений на попіл. З труб йшов такий дим, що перехожі на вулиці вирішили, що бібліотека горить.

Водночас влада взялась і за працівників бібліотеки. Президія окружної контрольної комісії 1930 р. прийняла рішення про чистку апарату бібліотеки з таким формулюванням: "Апарат та керівництво бібліотеки неприпустимо плохо. Від радянського суспільства укривались цінні архіви різних партій, в т.ч. зовсім секретного характеру". Чистка припала на той час, коли робітники та службовці видавництва "Чорноморська комуна" взяли шеф-

ство над бібліотекою. Шефи взяли активну участь у чистці, комісія у складі: Герман (голова від РСІ), члени комісії Самулевич (адміністрація ОДПБ), Гельфенбейн (місцевком ОДПБ), Новосолов, Зимін (робітничка бригада), працювала під їх контролем. Шефи виділили спеціальну бригаду, яка повинна була якомога детальніше вивчити роботу бібліотеки. Познайомившись з діяльністю бібліотеки, бригада знайшла матеріали, що засвідчували, на думку перевіряючих, шкідницьку діяльність деяких працівників бібліотеки. Бригада вважала за необхідне "оздоровити" бібліотеку, а для цього усунути з апарату все, на її думку, шкідливе.

Робітники "Чорноморської комуні", беручи шефство, тим самим погодилися допомагати бібліотеці, як під час підготовки до чистки, так і надалі - в практичній роботі з "оздоровлення" всієї бібліотеки. Але цього їм було ще замало. Вони вимагали, аби кожний читач та кожний працівник бібліотеки допомагав бригаді в її роботі, сигналізуючи про окремі хиби та подаючи пропозиції щодо їх виправлення. Текст звернення до читачів та працівників бібліотеки ("Чорноморська комуна" від 23 березня 1930 року) я наводжу повністю: «Адміністрація, місцевком та робітничка бригада друкарні "Чорноморської комуні" закликають усіх читачів бібліотеки й трудящих Одеси подавати матеріали про хиби в роботі бібліотеки та про перекручування класової лінії, бюрократизм і шкідливе ставлення до роботи декотрих співробітників.

Заяви можна подавати в усній або листовій формі Зав. відділу Марксизму-Ленінізму ОДПБ тов. Самулевич Людмилі, секретарю місцевкому тов. Гельфенбейн, або надсилати в завком "Чорноморської комуні"».

Відгукнувся на цей заклик чималий загін читачів - десь близько 300. Внаслідок чистки з 48 співробітників бібліотеки було звільнено 9: О.М.Тюнеєва, М.І.Михайлов, А.П.Жуковський, Я.З.Берман, М.М.Ставський, О.Д.Белая, Т.В.Горич, Є.М.Міронова, І.І.Гофман. На кількох було накладено адміністративне стягнення. До початку чистки було прийнято рішення про виділення 15 робітників підприємств та їхніх дітей для заміни звільнених працівників бібліотеки.

За висновками перевірки, в бібліотеці таємно переховують чимало важливих матеріалів. Комісія представників Головнауки, Істпарту, Окрархіву та інших організацій працювала в бібліотеці кілька тижнів і знайшла там близько 150 окремих фондів, серед них матеріали колишнього одеського Румчероду, Ради солдатських депутатів 1917-1918 року, таємні військові архіви, архіви одеського нелегального комітету РСДРП (меншовиків) 1917-1924 років, есерів - за 1917 - 1922 рр.; родинні архіви та щоденники відомих контрреволюціонерів, публіцистів, професорів, поміщиків: Шульгіна, Штерна (ред. кадетського "Одесского листка"), Брайковича (міський голова), архієпископа Никанора, Вітте, Шелухіна (петлюрівський міністр), Каульбарса, Куропаткіна, графа М.Толстого та ін.; два великі прапори "Союза русского народа им. Михаила Архангела", листування окремих осіб, автографи письменників (Жуковського, Надсона та ін.), грамоти XVI і XVII ст. і т.д. Усі матеріали переховувалися від радянської влади, хоч працівникам бібліотеки було відомо, що за всіма законами та декретами радянського уряду такі матеріали вони повинні були передати до архівних установ.

Комісія зробила висновок, що винні в цьому колишні дворяни, поміщики, дочки полковників та ротмістрів, слідчі та інші царські чиновники. Відзначено й те, що в бібліотеці до останнього часу не було ніякого партактиву, а партійців усього двоє - директор і заступник. Перевірка встановила також, що в бібліотеці цілі поверхи завалені тисячами пудів нерозібраних книг, що "залишилися після буржуазії". Отже, можливо, серед цих книжкових куп знаходяться контрреволюційні матеріали.

Уповноважений Головнауки разом з представником Наросвіти та директором бібліотеки повинні були розробити план оздоровлення Публічної бібліотеки та впорядкувати архіви так, щоб вилучити всі ідеологічно шкідливі книжки.

План оздоровлення Бібліотеки було розроблено, його текст я наводжу повністю і без змін:

«ОДПБ в минулому до Революції відігравала роль найбільш культурної поступової установи на фоні колишньої Одеської чорносотенської громадськості і скаженої русифікації "Юж-

но-русского края". Бібліотека була майже єдиним затишним культурним закутком, де не завмирала вільна думка певної революційованої частини молоді, студентства переважно. Все склало для Бібліотеки на той час добру традицію опозиційної до казенної урядової освіти громади ліберальної інтелігенції. Після революції ролі Бібліотеки в Рев. Русі почала навпаки деградувати. Колишні революційні традиції перетворилися в консерватизм, рутину. Багаторазові зміни влад в Одесі привела до того, що Бібліотека стала місцем переховування для деякого з білих офіцерів, а в момент поспішної евакуації до Бібліотеки білі емігранти передали свої бібліотеки, родинні архіви і т.д. Поруч з цим до Бібліотеки потрапили і матеріали від "Союза Русского народа" (відозви, прапори тощо).

Після революційна доба позначилася на ОДПБ лише тим, що вона бурхливо зростала книжковими фондами.

Після революції ОДПБ з великими труднощами з консервативною упертістю не піддавалася впливові радянзації. До останнього часу (до 1929 р.) бібліотека неприховано вороже ставилася до заходів українізації. Де-які зрушення в цьому напрямку сталися лише після категоричних нагадувань від Н.К.О.

В стінах Бібліотеки зберігався культ фундатора графа М.Толстого, імп. Миколи II і др.

В січні місяці 1930 р. серед книжкових фондів викрито було переховування великої важливості та чистих іспартовських архівів, прапори "Союза Русского Народа" і т.д. Методи праці в бібліотеці були дореволюційні. Майже непомітними був в бібліотеці робітник-читач. Для робітника-читача Бібліотека була "Неприступним храмом". Серед співробітників не велося жодної громадської роботи, не було критики і самокритики.

З початку 1930 р. зі зміною керівництва, Бібліотека стала на шлях цілковитої зміни своєї роботи. Перспективний план цієї реорганізації бібліотека намітила такий:

1. Повне упорядкування своїх фондів: розробка старих і нових фондів. Вилучення з основного фонду до запасного книгозховища всієї не радянської і неходової літератури.

2. Максимальне наближення до читача ходової літератури, особливо на теми сучасного соціалістичного будівництва.

3. Повна і негайна обробка обов'язкового примірника. Підготовка його до видання читачеві негайно, через 2-3 тижні по одержанні.

4. Організація абонементів для видання книжок додому.

5. Широка популяризація Бібліотеки і її книжкових багатств та способів книгокористування на підприємствах, заводах, фабриках, преса, радіо, кіно, безпосередньо доповіді, плакати, довідники і т.д. Вербування робітничих читацьких кадрів для Бібліотеки.

6. Організація постачання книжок через заводські Бібліотеки, організація міжбібліотечного абонементу.

7. Реорганізація консультаційно-довідкової роботи Бібліотеки. Наближення консультації до робітника-читача.

8. Реорганізація Музею книги бібліотеки. Налагодження робітничих екскурсій до Музею книги бібліотеки

9. Рішуча заміна і чистка апарату, що не відповідає темпам і завданням Бібліотечної роботи. Висунення - в апарат робочої зміни бібліотекарів.

10. Рішуча корінна зміна методів роботи бібліотеки:

а) в просуненні книжки до читача;

б) в роботі і єднанні бібліотечної роботи з читачем.

11. Повна раціоналізація наукової роботи. Зміна в виборі і плануванні бібліографічної роботи. Видавництво бібліографічних довідок, зведених каталогів і т.д.

12. Об'єднання з Публічною Бібліотекою Центральної Наукової Бібліотеки. Перебудування всієї роботи об'єднання Бібліотек. Притягнення до Бібліотеки наукової суспільності.

Організація консультації в питаннях Марксизму-Ленінізму. Розвиток праці каб. Марксизму-Ленінізму.

Намічену реорганізацію необхідно провести до 1.04.1930 р. Директор Бібліотеки (Козубовський)».

Під чистку підпали досвідчені бібліотечні працівники, що віддали чимало сил збереженню національного багатства. Всі вони були дискредитовані, зняті з роботи, деякі заарештовані або

страчені. А загалом через "чистку" пройшли 37 працівників бібліотеки.

Однією з головних жертв чистки стала Олександра Миколаївна Тюнєєва (1889-1984), завідувача Музеєм книги (з 1922 року). У галузі рідкісної книги була фахівцем зі світовим ім'ям. Саме їй ми зобов'язані організацією одного з перших в СРСР музеїв книги. Саме вона заклала наукові принципи роботи зі стародруками та рідкісною книгою, які діють понині. Саме вона розробила основи організації книжкової музейної експозиції. І саме вона першою в нашому місті розпочала роботу з популяризації рідкісної книги. Бібліотекознавець та бібліограф, чиї статті з питань історії книги і бібліотеки неодноразово друкувались у різних журналах Радянського Союзу та за кордоном, у квітні 1930 р. була "вичищена з бібліотеки за першою категорією, без права працювати у всіх радянських та громадських установах. Звільнена з обвинуваченням у тому, що протягом 8-ми років переховувала в бібліотеці таємні та архівно-революційні матеріали, які торкалися ворогів радянської влади, і надавала можливість працювати з таємними документами читачам, які не мали на те дозволу. Олександра Миколаївна заперечувала факт переховування документів, пояснюючи, що 1927 року після видання декрету про передачу архівів з бібліотек до Істпарту та архівних управлінь з музею, на вимогу спеціальної комісії, було передано частину архівного матеріалу. Яка доля спіткала вилучені з бібліотеки документи? Відомо, що частина їх (в основному особисті фонди) потрапила в обласний архів. Більшість документів - архіви Румчероду, БУН-Ду, меншовицьких організацій – забрали у Москву. Останні потрапили до ОДПУ. Після звільнення Тюнєєва деякий час працювала в бібколекторі, Одеському художньому училищі, а потім завідувала бібліотекою Інституту ім. Главче. Повернулася до бібліотеки аж 1 листопада 1941 року: румунська адміністрація призначила її директором бібліотеки. Протягом двох років вона рятувала бібліотеку та її унікальні фонди. Її роль у збереженні бібліотеки була визнана у 1945 році і про неї забули в 1947.

За 2-ю категорією, без права працювати в культурно-освітніх установах і обіймати відповідальні посади протягом

двох років був звільнений завідувач відділу книгокористування Яків Зіновійович Берман, юрист за фахом (в бібліотеці працював з 1923 року - вченим секретарем, в.о. директора). Звинувачували його в тому, що він незаконно переховував документи французького командування для особистих цілей, не повідомив про наявність секретних матеріалів у відповідні організації, створював ненормальні умови роботи.

Постановою комісії з чистки рад апарату усунута була з посади за 2-ю категорією, із заборonoю працювати в культосвітніх установах протягом двох років, бібліотекар Ольга Дмитрівна Біла (працювала в бібліотеці з 26 січня 1926 р. по 12 травня 1930 р.). Звільнено з посади без категорії бібліотекаря Тамару Володимирівну Горич. Біла та Горич фактично звинувачувались в одному й тому ж: не підтримували рішення влади про закриття церкви та заходи щодо знищення куркулів. Їхні висловлювання Комісія визначила як "подлинную интеллигентскую гниль". Без категорії звільнили бібліотекарів А.П.Жуковського та Є.М.Миронову. Був звільнений також консультант з технічних дисциплін професор М.І.Михайлов. 5 років виправно-трудових таборів дістав бібліограф Мойсей Осипович Вінник. У чому конкретно полягав його "злочин", так і залишилося невідомим. Це була працююча, далека від політики людина. Вінник не повернувся з таборів. Один з перших ударів був спрямований на Емануїла Григоровича Оксмана. Прийшов він до бібліотеки 1929 р. після закінчення аспірантури. Працював консультантом з питань українознавства, етнографії та археології. Захопився вивченням спадщини А.О.Скальковського, склав покажчик його праць. 22 жовтня 1930 р. був заарештований і засуджений до десяти років виправно-трудових таборів. Достроково звільнений 1934 р., але 1937 р. репресований вдруге. Відбув 10 років заслання на Колімі. До Одеси він так і не повернувся. 8 січня 1990 р. реабілітований.

20 квітня 1930 р. бібліотека планувала відзначити свій 100-річний ювілей. Однак події, що розгорнулися в її стінах - чистка апарату та реорганізація роботи після чистки, змусили керівництво бібліотеки перенести святкування на жовтень того ж року. Яким був настрій, що панував у бібліотеці, можна зрозуміти з

присвяченої ювілею доповіді тодішнього директора Ф.А.Козубовського, пізніше теж репресованого:

"Маючи величезні досягнення і культурні заслуги, бібліотека має і свої хиби, що їх вона через самокритику і за допомогою читацького активу та усієї радянської суспільності виправляє тепер.

Першою хобою в Бібліотеці було досі те, що вона не змогла відразу пристосуватися до вимог радянського життя, стати справжньою лабораторією для наукової політосвітньої діяльності в радянських умовах. Не було у Бібліотеки зв'язку з пролетарською масою на заводах. Колосальні книжкові багатства її не були приступні для усієї маси пролетаріату.

Причиною до того було те, що аж до 1929 р. в Бібліотеці непорушно зберігалися традиції й форми дореволюційної доби. В Бібліотеці мало відчувалося радянське життя, мало було критики. Внутрішнє життя Бібліотеки проходило осторонь від нашої бурхливої епохи соціалістичного будівництва. Все це поставило перед Бібліотекою необхідність рішучої, корінної перебудови її життя і діяльності. Чистка апарату, раціоналізація форм роботи, що нині закінчується - це рішучий крок до вирівнювання Бібліотеки до темпів і завдань соціалістичного будівництва".

Гоніння тривали. Наприкінці 1930 – на початку 1931 року знов було репресовано ряд провідних фахівців. Ф.А.Козубовський ледве встигав підписувати накази про звільнення - основний кадровий склад було розгромлено.

Серед репресованих був і Богдан Михайлович Комаров. син відомого українського бібліографа, критика, фольклориста, лексикографа, перекладача, громадського діяча Михайла Федоровича Комарова. 10 років (з 1920) він очолював Українську державну бібліотеку ім. Т.Шевченка. З ініціативи Б.Комарова 1930 року фонди УДБ (понад 20 тис. томів) було передано до Одеської публічної бібліотеки. Беручи до уваги наукову й громадську діяльність Комарова, наукова рада ОДПБ обрала його науковим штатним співробітником бібліотеки. Ставши завідувачем українського відділу, створеного на базі фондів УДБ, Богдан Михайлович провадив велику роботу з розкриття цих фондів, зі

створення каталогів. Він підготував та видав низку бібліографічних праць, опублікував цикл статей про наукову роботу одеських бібліотек та Українського бібліографічного товариства. На початку 1931 р. був обвинувачений у приналежності до Спілки визволення України. 10 лютого Комарова заарештували. Відбув річне адміністративне заслання в Курську, 3 роки був позбавлений права мешкання в 12 населених пунктах СРСР, у тому числі в Москві та Ленінграді. Реабілітований 1989 року.

16 лютого, через кілька днів після арешту Б.М.Комарова, був заарештований Євген Олександрович Загоровський. Професор, магістр історії, закінчив 1909 р. історико-філологічний факультет Новоросійського університету, працював у галузі загальної історії, історії СРСР та історії книги, бібліограф. В бібліотеці працював з 1923 р., на час арешту - консультантом. Обвинувачений у націоналістичній діяльності. Через два місяці його звільнили, він повернувся в бібліотеку, обійняв посаду завідувача Музею книги. Але до адміністрації бібліотеки постійно надходили сигнали про його "шкідницьку" діяльність: протягом багатьох років Музей перебував у повному володінні ворога народу; експозиція книг шкідницька, на ній зовсім не представлене радянське книгодрукування; цінні рідкісні радянські видання заховані і лежать у зачинених шафах; Музей відкритий тільки для іноземців, а не для радянських екскурсантів; Загоровський продає музейні цінності іноземцям. 25 грудня 1937 р. заарештований вдруге як член "контрреволюційної організації". 22 лютого 1938 р. його розстріляли. Про Є.А.Загоровського та його родину більш докладно можна прочитати в статтях Г.Д.Зленка "Загоровские: Рассказ об одном разоренном культурном гнезде Одессы" (Веч. Одесса. – 1994. – 9 авг.) та "Куди подівся історик Євген Загоровський" (Кур'єр Кривбасу. – 1997. - № 71-72).

Один за одним було заарештовано кількох директорів бібліотеки, жоден з них не повернувся. Відкрив список жертв Матвій Харитонович Фарбер. До виконання обов'язків директора приступив 19 квітня 1936 р. 27 листопада 1936 р. був знятий з посади, обвинувачений у троцькізмі. Трагічна доля спіткала і Гната Митрофановича Трачевського, директора ОГНБ у 1932-

1933 рр. Розстріляний наприкінці 1930-х років. Драматичні події не обминули і Федора Андрійовича Козубовського, який очолював бібліотеку в 1929 – 1932 рр. У квітні 1936 його заарештували як учасника антирадянської націоналістичної терористичної організації (тоді він був директором Інституту матеріальної культури АН УРСР (нині Інститут археології НАНУ). 2 вересня 1938 р. був розстріляний. Реабілітований 12 серпня 1958 р. Період перебування Федора Андрійовича на посаді директора Одеської державної наукової бібліотеки висвітлив Г.Д.Зленко в статті “Жертва двух терроров” (Веч. Одесса. – 1998. – 29 окт.).

Репресований був і директор бібліотеки Іван Кононович Дьячишин. Мало хто з його колег знав, що він герой громадянської війни, командував повстанською армією на території Бессарабії та Одеської області. На цьому періоді та біографічних даних докладно зупинився в кількох своїх статтях В.А.Загоруйко, пізніше теж директор бібліотеки (“Іван Кононович Дьячишин” (Сокровищница культуры: Сб. ст. – О., 1958. – Вып. 2); “Хто такий Іван Дьячишин”(Україна. – 1962. - № 7); “Командир партизан Іван Дьячишин” (Знамя коммунизма. – 1957. – 14 сент.).

Після громадянської війни І.К.Дьячишин працював у системі споживчої кооперації, а потім перейшов на культурно-освітню роботу, вчився в університеті, його остання посада - директор ОДНБ ім. М.Горького (10 березня 1937-26 травня 1938). Прихід Івана Кононовича на посаду директора співпав з черговою перевіркою діяльності бібліотеки. Комісія працювала з 23 травня по 8 квітня 1937 р. і зробила невтішні висновки:

“ 1. Бібліотеку вкрай незадовільно укомплектовано керівними кадрами й зокрема науковими. У бібліотеці ще й досі працює ряд осіб, що не заслуговують на політичне довір'я.

2. Книжкові фонди не відчищено від контрреволюційної літератури, а видачі книжок немає належного контролю, дуже погано також поставлено роботу на абонементі (при наявності 4-х працівників пересічне відвідування в день складає 30 читачів, а книговидач - 60).

3. Масову роботу серед заявних читачів занедбано, досі не розв'язано питання про надання права користування бібліотекою більш широким колам громадян.

4. З аспірантурою бібліотеки не проводиться ніякої роботи, аспіранти відірвані від життя і лише одержують стипендії.

5. Приміщення бібліотеки перебуває в загрозовому стані, особливо попсовано систему опалення та дах (вода руйнує стелю).

6. У верхніх поверхах книгосховища потрібно устаткування для механізації подачі книжок; у вестибулі та інших неробочих місцях бібліотеки для відвідувачів не створено потрібних культурних умов.

Новому керівництву бібліотеки необхідно зважити на зазначені недоліки і протягом найближчого часу рішуче їх усунути. Щодо окремих заходів, то потрібно здійснити таке:

1. Протягом декади очистити колектив бібліотеки від ворожих і політично дискредитованих елементів і не пізніше як до 15.05.1937 р. повністю укомплектувати штат політично перевіреними та кваліфікованими кадрами, звернувши особливу увагу на добір керівників відділів.

2. У місячний термін очистити всі книжкові фонди та каталоги від шкідливої та контрреволюційної літератури, додержуючись при проведенні цієї роботи існуючих положень про порядок вилучення забороненої для користування літератури. Разом з цим перебудувати роботу бібліотеки в такий спосіб, щоб було забезпечено повсякденний та ретельний контроль за роботою кожного відділу й кожного зокрема робітника і особливо на видачі книжок.

3. Переглянути нормативи проведення окремих процесів бібліотечної роботи і рішуче ліквідувати наявне в цьому відставання від масових бібліотек. Цим самим необхідно домагатися того, щоб протягом найкоротшого часу наукову бібліотеку перетворити в один з організаційно-методичних центрів бібліотечної роботи на Україні та зразкову одиницю по всіх видах роботи.

4. Опрацювати ряд заходів по раціоналізації окремих процесів роботи й зокрема механізувати подачу книжок з книгосховища.

5. Встановити повсякденний зв'язок з громадськістю міста й області, провадити широку популяризацію роботи бібліотеки в масах і негайно ліквідувати наявну практику обмежування права користування бібліотекою широкими колами громадян. Відповідно до цього слід особливо серйозно зайнятися розгортанням масової роботи серед читачів і значно піднести якість політвиховної роботи серед колективу працівників бібліотеки.

6. Вжити термінових заходів для забезпечення ремонту приміщення бібліотеки та поставити питання перед міськими й обласними організаціями про їх матеріальну допомогу в цій справі. Кошторис і заявки на потрібні матеріали надіслати до НК, не пізніше 5.05.1937 р.

7. В погодженні з ОблВНО та методкабінетом обласної бібліотеки спрацювати план конкретної методдопомоги масовим бібліотекам області та надіслати цей план на розгляд до НКО.

8. Не пізніше 15.05 необхідно подати до НКО конкретні пропозиції в справі доцільності існування та характеру дальшої роботи аспірантури при бібліотеці”.

Щоб виправити положення, у Дьячишина було обмаль часу, трохи більше року. Дійшла черга і до нього. Після чергової перевірки стану роботи бібліотеки його звинуватили в бездіяльності, невмінні керувати бібліотекою, у безвідповідальності, невмінні організувати колектив на боротьбу зі шкідництвом в бібліотеці, нездатності забезпечити бібліотеку більшовицьким керівництвом тощо. Невдовзі І.К.Дьячишин був заарештований і розстріляний. На Балтщині, де він народився, його шанують і сьогодні. Його ім'я носить школа, одна з вулиць Балти. Як герою молдавського народу йому поставлено пам'ятник в одному з міст Молдови.

Вельми “оригінальними” були підстави для звільнення з роботи кадрового працівника бібліотеки М.М.Пчелінцевої - консультанта з української мови і літератури. Один із членів комісії, що перевіряла бібліотеку в квітні 1938 року, в картотеці, за яку

відповідала Пчелінцева, знайшов 2 картки, які виявилися колишньою обгорткою членського квитка партії боротьбистів (з видрукованим статутом цієї партії), розірваною навпіл. Цю обгортку в 1922 р. (цей рік стояв на картках) використали в колишній Українській державній бібліотеці, яку 1930 р. було злито з Публічною бібліотекою і з якої в Публічну бібліотеку потрапила частина картотек. Провина Марії Миколаївни була в тому, що, користуючись цією картотекою з української літератури як підсобним бібліографічним матеріалом, вона не здогадалася подивитися на картки зі зворотного боку. Це була неприпустима провина. М.М.Пчелінцева звернулася до Наркомосвіти з проханням зняти обвинувачення та поновити її на роботі. На щастя, її поновили. Вона пропрацювала в бібліотеці до 1967 року. Вийшовши на пенсію, продовжувала дослідницьку роботу, брала участь у заходах Одеського Будинку вчених.

Хвиля репресій 1930-х років завдала відчутної шкоди бібліотеці. З її рядів були вирвані кращі кадри, з обігу вилучена велика кількість книжок. Трагічні сторінки історії не можна ні переробити, ні переписати. Їх треба пам'ятати і зробити все для того, щоб вони лишилися нашим минулим.

Л.О.ЖИРНОВА,
*головний бібліограф відділу науково-допоміжної
та рекомендаційної бібліографії
ОДНБ ім. М.Горького*

Бібліотека в часи випробувань. За матеріалами бібліотечних архівів

Громадянська війна. 1917-1920

Йшов третій рік війни, яку потім люди назвуть Першою світовою. Здавалось би, що до тієї війни публічній бібліотеці, абсолютно мирній установі, тим більше, що воєнні дії відбувалися далеко від Одеси! Але насправді війна позначилася на бібліотеці з перших її місяців. Уже в звіті за 1914 рік директор бібліотеки, або як він тоді називався – бібліотекар, Михайло Георгійович Попруженко писав: "...он [звіт] выходит с большим против обыкновения запозданием. Начавшаяся в июле 1914 года война отвлекла значительную часть служащих в библиотеке в ряды наших воинов..." І це при тому, що в бібліотеці на той час весь штат складався з тринадцяти чоловіків і трьох жінок, які виконували в бібліотеці все – комплектували фонд, займалися каталогізацією, вели декілька каталогів, обслуговували читачів. І ці самі 16 осіб були і кур'єрами, і швейцарами, і двірниками, їхній робочий день значно перевищував нинішній 8-годинний.

Війна тривала. І щороку ставало дедалі важче обслуговувати читачів у повному обсязі. Чимось доводилося жертвувати, і в першу чергу каталогізацією. Саме тому великі партії книг, подарованих меценатами ще до війни, залишилися не розпакованими. З тієї самої причини 1916 року припинили вести реєстрацію чи-

тачів-жінок, яку вели з перших років існування бібліотеки.

Але що найдивніше – бібліотека продовжувала функціонувати, не скорочуючи часів обслуговування читачів і не скорочуючи книговидачі.

Звернемо увагу на звіт ще раз, але вже за 1916 рік: "...все это достигалось с крайним напряжением сил служащих, число которых вследствие постоянных призывов в действующую армию все уменьшалось. В сентябре... библиотека должна была по указанной причине лишиться еще двух (из оставшихся трех) служащих по выдаче книг, что неминуемо вызвало бы сокращение деятельности библиотеки, т.к. мальчики (12 – 14 лет, которые пополняли штат, не могли дать достаточно интенсивной работы".

Михайло Георгійович у відчаї писав листи до всіх можливих і неможливих організацій, благаючи не забирати працівників бібліотеки до діючої армії, доводячи, що бібліотечний досвід набувається роками, без нього нова людина не зможе виконувати в бібліотеці свої обов'язки і сотні читачів залишаться без конче потрібних їм знань. Можна вважати це чудом, але звернення М.Г.Попруженка досягли мети, і у вересні 1916 року міський комітет у справах про надання відстрочок військовозобов'язаним визнав бібліотеку установою, що працює під час війни на державну оборону! Двоє службовців (М.Н.Корогодін, В.І.Черномазенко), які підлягали призову до армії, отримали відстрочку, і бібліотека змогла продовжити свою діяльність без значних скорочень видачі книг.

Архіви бібліотеки не зберегли імен усіх її працівників, що воювали на фронтах Першої світової. Але двох з них, що входили до управління бібліотеки, ми можемо назвати. Це молодші помічники бібліотекаря О.Д.Крижанівський, 1883 р., який у чині штабс-капітана командував піхотною ротою, та В.Я.Гнанг, 1882 р., підпоручик інженерних військ, обидва від початку війни до 1917 року були в діючій армії. Якщо взяти до уваги, що саме вони з 1911 р. займалися в бібліотеці каталогізацією, то стає зрозумілим велике накопичення необроблених за роки війни книжок.

Була ще одна прикмета воєнних часів, яка відразу ж позна-

чилась і на бібліотеці. "Управлению... приходилось... испытывать крайние затруднения в добывании топлива, скудные запасы которого необходимо было расходовать с чрезвычайной экономией". Для придбання навіть незначної кількості дров (а бібліотека опалювалася лише дубовими дровами) треба було витратити багато часу і чимало грошей. До того ж у місті дуже подорожчали продукти, хоча деякі з них можна було ще купити за стабільними цінами, але тільки по картках. 17 січня 1917 р. Попруженко звертається до уповноваженого голови продовольчої ради одеського градоначальника з проханням видати службовцям міської бібліотеки 16 карток на отримання в поточному 1917 р. цукру. При цьому повідомлялося, що використані картки за минулий 1916 р. будуть своєчасно повернені з відповідними написами на них.

Але ось 2 березня 1917 р. газета "Одесские новости" опублікувала офіційне повідомлення про зречення від престолу Миколи II і перемогу демократичної революції у столиці Росії. І почалися в Одесі мітинги, демонстрації, гуртувалися люди з червоними розетками на грудях, виступали із збуджуючими гаслами про свободу і демократію. В Одесі при міській думі утворився орган Тимчасового уряду – так званий Громадський комітет, а паралельно 6 березня відкрилося перше засідання Одеської ради робітничих депутатів.

Ці події не обминули і бібліотеку. Вже 15 березня всі працівники бібліотеки підписали "Присягу или Клятвенное обещание на верность службы Российскому государству". Мабуть, варто навести її текст:

"Клянусь честью гражданина и обещаюсь перед Богом и своей совестью быть верным и неизменно преданным Российскому Государству как своему Отечеству. Клянусь служить ему до последней капли крови, всемерно способствуя славе и процветанию Русского Государства.

Обязуюсь повиноваться Временному Правительству, ныне возглавляющему Российское Государство, впредь до установления образа правления волею народа при посредстве Учредительного Собрания. Возложенный на меня долг службы буду выполнять с полным напряжением сил, имея в помыслах исключитель-

но пользу Государства и не щадя жизни ради блага Отечества.

Клянусь повиноваться всем поставленным надо мной начальникам, чиня им полное послушание во всех случаях, когда это требует мой долг гражданина перед Отечеством.

Клянусь быть честным, добросовестным, храбрым и не нарушать своей клятвы из-за корысти, родства, дружбы и вражды.

В заключение данной клятвы осеняю себя крестным знаменем и ниже подписываюсь".

Нові демократичні віяння дійшли, звичайно ж, і до бібліотеки. Можна вважати їх наслідком тих самих чисельних зборів і мітингів, що відбувалися в місті. 5 квітня 1917 р. молодші службовці бібліотеки подали керівництву бібліотеки заяву, в якій вимагали встановлення 8-годинного робочого дня; підвищення заробітної платні; закриття бібліотеки в недільні і святкові дні; встановлення місячної відпустки; преміювання до свят у розмірі окладу; закриття бібліотеки у червні для прибирання і перевірки фонду; видачі форменого одягу літнього – щороку, зимового - раз на 2 роки; права безкоштовного навчання дітей працівників в середніх та вищих навчальних закладах; безкоштовного курортного лікування на лиманах; грошової допомоги у разі хвороби; безкоштовного проїзду в трамваях; поліпшення квартирних умов, або виплати квартирних грошей на руки. Керівництво бібліотеки переслало заяву своїх службовців до міської управи і невдовзі, 6 квітня, отримало відповідь, у якій майже на всі пункти заяви була негативна відповідь. Через освітницьке значення бібліотеки вважалося неможливим і скорочення годин обслуговування читачів, а також закриття бібліотеки у недільні і святкові дні, або закриття її для перевірки. "8 часов, как норма рабочего дня, для служителей библиотеки не могут быть приняты, т.к. их работа находится в зависимости от потребности дела". Правда, було сказано, що питання про відпустки та про видачу преміальних, про формений одяг "будут своевременно рассмотрены в общем порядке". Управа також повідомляла, що питання про безкоштовне навчання дітей вирішується загальним законом, безкоштовні трамвайні квитки видаватися не можуть, а надання допомоги на лікування дозволяється управою за особливим клопотанням. Вирішення

інших питань – про підвищення зарплатні, про поліпшення квартирних умов - відкладалося до кращих, повоєнних часів.

Але ейфорія від демократії, свобод, надій на краще майбутнє тривала. В газеті "Одесские новости" за 13(26) квітня 1917 р. з'явилася невелика стаття "Одесская «охранка»" – про перевезення в публічну бібліотеку всіх справ колишньої царської "охранки". Сотні книжок, купи прокламацій, десятки тисяч справ були завантажені у величезну вантажівку. Машина їхала через Дерибасівську під гучні оплески. Серед тих, хто супроводжував архів царської "охранки", був службовець бібліотеки з червоним прапором.

Навіть директор бібліотеки М.Г.Попруженко не уникнув п'яного духу нових демократичних свобод. У звіті бібліотеки за 1916 р., який вийшов у травні 1917 р., є ліричні відступи: "Это неприятное обстоятельство [запізнення виходу звіту] дает... управлению библиотеки возможность высказать радостную уверенность в близкое улучшение в деятельности библиотеки. Россия ныне окрылена лучшими стремлениями, жизнь ее выходит на широкую дорогу света и свободы, и мы не сомневаемся, что всякое культурное дело будет пышно у нас процветать на благо родины, и что библиотеке нашей уже не придется испытывать всякого рода затруднения в своей работе". Нові ідеї торкнулися навіть владних структур. З міської управи 14(27) квітня 1917 р. у бібліотеку надійшло розпорядження про те, що 1 травня бібліотека має бути зачинена, "чтобы дать возможность служащим принять участие в процессиях и собраниях".

Службовці бібліотеки з ентузіазмом брали участь у різних громадських об'єднаннях. 4 травня 1917 р. на ім'я завідувача бібліотеки надійшов лист, в якому повідомлялося про те, що на підставі закону Тимчасового уряду про свободу спілок, зборів та ін. службовці одеських міських читалень, публічної бібліотеки та педагогічного музею об'єдналися у спілку для захисту своїх інтересів, як професійних, так і громадсько-політичних. Повідомлялося, що при спілці створюється також суд честі, без попереднього рішення якого не може бути прийнятий на роботу чи звільнений жоден службовець одеських міських читалень і публічної

бібліотеки.

Але демократичні свободи – це все ж таки, хоч і дуже гарні, але лише слова, а життя буденне було важким як для бібліотеки, так і для її працівників. Ось заявка Попруженка в продовольчу секцію Ради робочих депутатів від 17 квітня з проханням видати талони на взуття для працівників бібліотеки та членів їхніх родин, бо "большинство из них в ней крайне нуждаются". Заявка на 6 пар чоловічого, 10 – жіночого і 3 пари – дитячого взуття. Але талонів, мабуть, не видали, і 13 травня Попруженко знову подає заявку на жіноче і дитяче взуття.

Три роки тривала війна, і службовці бібліотеки три роки не були у відпустках, працюючи у неділі і свята. 1 червня 1917 р. Михайло Георгійович звертається в міську управу з клопотанням закрити в червні бібліотеку, щоб одночасно надати всім службовцям відпустки, бо по черзі у відпустки службовці через свою малочисельність піти не можуть. Міська управа задовольнила це клопотання, і 15 червня читачі читали оголошення: "В июле библиотека будет закрыта. Неотложные справки исключительно в официальных периодических изданиях можно наводить по понедельникам, средам и пятницам от 10 до 11 час. утра".

А ось ще одне свідчення скорочення бюджетних коштів, що виділялися для бібліотеки. Лист М.Г.Попруженка в міську управу від 31 серпня: "Обычно до войны за счет городских средств для слушателей библиотеки сооружались мундиры, которые уже 5 лет не возобновлялись и пришли в полную негодность". У зв'язку з цим висловлювалося прохання виділити для 12 службовців хоч якусь суму для обмундирування. Відмова з управи надійшла через два місяці.

Революція революцією, а ціни на товари першої необхідності зростають, і мізерна платня службовців бібліотеки, особливо тих, хто перебував у розряді "нижчих", примушує їх звертатися до свого керівництва. Ось прохання від 20 вересня 1917 р.: "Покорнейше просим Вас Михаил Георгиевич надбавки жалования, потому что как известно Вам, что теперь такая дороговизна и невозможно на то жалование, которое мы получаем, даже не хватает на харчи, а об починке ботинок даже и думать нечего" (синтак-

сис і орфографія оригіналу збережені – Л.Ж.). Інше прохання, від 5 березня (20 лютого) 1918 р., адресоване: "Гражданину Заведующему городской публичной б-ки – "Честь имеем почтительнейше просить Вас, Гражданин Михаил Георгиевич, и Вас, Гражданин Людвиг Михайлович, помочь нам низшим служащим... Обсудив настоящее тяжелое наше материальное положение, обременены большой семьей мы крайне нуждаемся..."

Не тільки молодші службовці потерпали від нестатків. 19 жовтня 1917 р. Попруженко звертався в Одеську міську думу з проханням ще до затвердження кошторису видати гроші 6 службовцям, "так как невероятная дороговизна предметов первой необходимости заставляет их делать долги". Серед цих шістьох і помічники Попруженка О.Крижанівський, В.Гнанг і чергова читального залу А.Абалкіна.

Попри всі негаразди бібліотека працює до 22.00, читачів обслуговують і навіть готується до видання "Каталог читального зала Одесской городской публичной библиотеки" (вип. 2), у листопаді він вийшов накладом 500 примірників.

Жовтневі події 1917 року позначилися на бібліотеці ще більшими труднощами: наближалася зима, бібліотеці було потрібно для опалювання 3000 пудів кам'яного вугілля, а міська управа дала дозвіл лише на 1000 пудів.

Під революційні гасла з в'язниць випустили багато злочинців, тому вечорами на вулицях було небезпечно, і для читачів була вивішено оголошення, в якому повідомлялося: "...в настоящее тревожное время, впредь до изменения библиотека будет закрываться в 8 часов вечера". Такого ще не було, навіть в роки війни, коли частину службовців забрали в армію. В оголошенні пояснювалося, що це рішення прийнято з дозволу міського начальства і відповідно до постанови Спілки службовців. На оголошенні навіть стояла печатка Спілки службовців одеських міських читалень, публічної бібліотеки, педагогічного музею. "Одесский листок" за 12 листопада 1917 р. досить різко відреагував на це рішення: "...что можно ответить рабочему, гимназисту, студенту, курсистке или конторщику, жалующимся на то, что наиболее удобное для занятий в библиотеке время отнято у них админист-

рацией библиотеки?"

Вже у вересні – січні 1917 р. працівникам почали виплачувати невеликі суми "на дороговизну". З грудня 1917 р. міська управа змінила посадові оклади службовців бібліотеки, вирівнюючи їх. Якщо раніше ст. помічник бібліотекаря мав у рублях 168,40, а молодший помічник 66,25 на місяць, то тепер, відповідно, 325 і 275. Та і ці нові оклади не вирішували проблем.

Треба сказати, що М.Г.Попруженко звертався по допомогу у всілякі установи і при різних владах, і інколи щось перепадало. 5 січня 1918 р. лист у продовольчий відділ Одеської міської управи з проханням про дозвіл на видачу продуктів харчування службовцям бібліотеки за списком. Одержали: перлову, манну, ячневу крупи, квасолю, олію, чай, мило. 28 березня 1918 р. - лист в Одеську міську управу з проханням видати службовцям, що живуть при бібліотеці, на руки гроші для придбання палива. 8 квітня 1918 р. - лист повітовому коменданту: "...дуже прохаю видати 17 пайків для тих, хто служе Одеській міській публічній книгозбірні". 28 грудня 1918 р. - лист управляючому Херсонською губернською акцизною управою з проханням відпустити по 4 фунти цукру для кожного службовця бібліотеки. 27 січня 1919 р. - лист у Військово-промисловий комітет "отпустить за плату мыло для стирки белья и туалетное для... служащих библиотеки...". 27 січня 1919 р. - такий самий лист – особливо уповноваженому міністра продовольства для м. Одеси з проханням відпустити чаю. Такі листи з проханням видати дозвіл на придбання продовольства, мануфактури, голок, ниток та ін. надсилаються дедалі частіше, немає потреби наводити їх усі.

Треба відзначити, що М.Г.Попруженко за будь-яких обставин при будь-якій владі не забував про головне призначення бібліотеки – збирати і зберігати для читачів – сучасних і майбутніх – книги й іншу друковану продукцію, а особливо все те, що стосувалося Одеси. 22 березня 1918 р. він звертається до міського голови В.М.Богуцького: "Ввиду возможных... ликвидаций различных учреждений г. Одессы (напр., канцелярии Градоначальника и др.) неминуче должен встать вопрос о судьбе архивов этих учреждений. Сохранение их, как собранных материалов по истории

не только Одессы, но и всего Новороссийского края, должно явиться делом высокого культурного значения...<...>

...Позволю себе просить Вас, чтобы печатные книги всякого содержания из различных местных ликвидируемых учреждений были передаваемы в Одесскую городскую публичную библиотеку, которая является единственным в Одессе книгохранилищем, доступным для занятий историей всего края".

Михайло Георгійович розумів, що за будь-якої влади бібліотека має зберігати для нащадків все, що допоможе їм вивчати історію міста. Тому він звертається навіть до командувача Східної армії союзників (12 жовтня 1918 р.). У своєму листі до генерал-майора Беличка він розповідає про бібліотеку і музей історії Одеси при бібліотеці та просить пожертвувати для музею предмети і твори друку (малюнки, фотографії тощо), які у майбутньому стануть важливими матеріалами для вивчення історії Одеси, а також подій під час перебування в Одесі іноземних військ.

29 січня 1919 р. в одеських газетах надрукували листа Попруженка, в якому він звертався до всіх одеських авторів, видавців, власників друкарень з проханням надсилати до бібліотеки по одному примірнику всього, що вони видають і друкують. "Все это будет незаменимым источником для изучения истории нашего времени и должно быть с возможной полнотой сохранено... Управление библиотеки принимает все меры к собранию местных изданий, но приходится встречаться с чрезвычайными трудностями, т. к. книги Б-ке не всегда охотно даются, а многие издания (напр., газеты) остаются ей даже неизвестными. Вследствие этого многое из напечатанного в Одессе (особенно газеты) исчезнет безвозвратно и будет потеряно для потомства..."

8 серпня 1919 р. директор бібліотеки звертається до коменданта м. Одеси з проханням передати бібліотеці все, що було видруковано комендатурою, - накази, звернення, листівки тощо для збереження їх у бібліотеці, бо всі ці матеріали мають для бібліотеки "большую историческую ценность и в целости будут сохранены для потомства". Розуміючи велику історичну цінність усіх матеріальних свідчень, сам Попруженко у 1917 – 1918 рр. подарував для бібліотечного музею 8 зразків "одеських" грошей різної

вартості, 16 карток на отримання хліба, цукру, гасу тощо.

Усі ці звернення Михайла Георгійовича не були марними. У бібліотеку почали активно передавати різноманітні архіви, документи. 19 березня 1918 р. навіть органи радянської влади, залишаючи Одесу, здали в бібліотеку протоколи, печатки та інші документи Ради військових депутатів. 11 квітня 1918 р. поручик 12-го гусарського Охтирського полку Г.К.Поляков передав бібліотеці 795 аркушів військових спеціальних 2-верстних карт, а 27 червня - всі справи 12-го гусарського Охтирського полку.

У бібліотеку надходять як окремі книжки, так і цілі бібліотечні колекції. Варто відзначити 65 рідкісних видань грецькою мовою від А.Т.Маврокордато, серед яких Біблія 1518 р., твори Гомера 1756 р. та ін. (4 січня 1919 р.). 30 липня 1919 р. у бібліотеку надійшло відразу кілька великих приватних бібліотек із квартир тих, хто виїхав за кордон: Малаховського – 1550 прим., Бродського – 1300, Дуварджогло - 1260, Ашкеназі – 8000 прим. та ін.

Обмежений штат службовців (16 осіб) не встигає закаталогізувати нові надходження, і поступово в бібліотеці накопичуються стоси нерозпакованих і розпакованих книг, десятки тисяч яких не мають свого постійного міста. Яруси книгосховища переповнені, книги лежать у різних кімнатах на підвіконнях, підлозі, столах. І на цей обмежений штат працівників, переважно чоловіків, весь час зазіхають різні військові частини, і М.Г.Попруженко змушений весь час боротися за збереження кадрів. 16 листопада 1918 р. він надсилає одеському військовому начальнику великого листа, в якому пише про унікальне значення бібліотеки, нагадує, що в листопаді 1916 р. бібліотека прирівнювалася до підприємства, працюючого на оборону, що обслуговування читачів потребує досвіду, який накопичується роками тощо. І все це зводиться до прохання звільнити від мобілізації О.Крижанівського і В.Гнанга. З тим самим проханням він телеграфом звертається до військового міністра у Київ. 23 листопада надійшла негативна відповідь з Києва, і того самого дня Крижанівського мобілізують. У відчаї Михайло Георгійович звертається за допомогою до міської управи. 28 січня 1919 р. із штабу військ

Добровольчої армії Одеського району до бібліотеки надійшла депеша: "...немедленно призвать на военную службу гг. Крыжановского и Гнанга". Але Попруженко не здається. 17 лютого Крижанівський, а 23 лютого Гнанг рапортували, що їх тимчасово звільнили від призову. 16 травня 1919 р. ті самі Крижанівський і Гнанг знову підлягають призову, на цей раз - у Червону Армію. Знов клопотання завідувача бібліотеки, і 18 травня Гнанг і Крижанівський, як дуже цінні працівники бібліотеки, знову отримують відстрочку від призову.

4 червня 1919 р. Попруженко звертається, цього разу до бібліотечного підвідділу губвідділу народної освіти при Раді робочих депутатів, з проханням про відстрочку від мобілізації "для незаменимых специалистов" Корольова і Синівського, працівників книжкових урусів.

На жаль, денікінці, вдруге взявши Одесу, вже не були такими поблажливими, і у грудні 1919 р. обидва колишні офіцери, Гнанг і Крижанівський, були мобілізовані. У січні 1919 р. Гнанг повернувся до бібліотеки, пізніше навіть був головою робочого комітету службовців ОПБ. Подальша доля О.Крижанівського невідома.

Часи як для бібліотеки, так і для її працівників, ставали дедалі важчими через дорожнечу, відсутність палива, продуктів, взуття, одягу.

У мирні часи і навіть у роки війни бібліотека, в якій було проведене парове опалення, подавала заявки на кам'яне вугілля чи на колоті дрова обов'язково твердих порід, зазвичай, дубові. 12 квітня 1917 р. - заявка в міську управу на 200 пудів дубових дров, яких мало вистачити до 1 липня. 26 травня 1917 р. - заявка в міський дров'яний склад: "Прошу отпустить для нужд библиотеки 800 пудов колотых дубовых дров". 30 жовтня 1917 р. - звернення до головного начальника Одеського військового округу: "...библиотека не может обеспечить нормальных условий работы, т. к. запасы топлива весьма ничтожны. На зимний сезон надо 3000 пуд. каменного угля".

За нестачею палива квартири 11 працівників, які жили при бібліотеці, опалювалися лише подеколи, що й стало підставою

для листа від 22 січня 1919 р. у будівельний відділ міської управи: "В квартирах младших служащих библиотеки, живущих в ее здании, появилась в значительных размерах сырость...". 10 лютого 1919 р. у заявці в міський дров'яний склад про дубові дрова вже не згадується, є тільки прохання відпустити бібліотеці 400 пудів дров. Мабуть, дров не відпустили, бо 21 березня заявка була надіслана вдруге.

Весну і літо бібліотека якось перебула, але настав час думати про майбутню зиму. 25 червня 1919 р. Попруженко звертається до бібліотечної секції губвідділу народіві з проханням зробити огляд і ремонт парових котлів бібліотеки, бо вони вже 12 років функціонують без ремонту. 11 серпня 1919 р. у заяві до президії з позашкільної освіти Попруженко перераховує всі бібліотечні проблеми, у тому числі просить дати розпорядження про ремонт системи парового опалення. Радянській владі було на той час не до бібліотеки – Червона Армія знову залишала Одесу, і влада знову переходила до денікінців. 19 серпня 1919 р., вже при новій владі, Попруженко звертається з тим самим проханням до механіко-технічного відділу Одеської міської управи; 10 вересня, знаючи, що в Одесі немає запасів вугілля і дров, але є нафтопродукти, просить міську управу звернути увагу на можливість пристосувати один з котлів парового опалення до опалення нафтою. На цю пропозицію міська управа (23 вересня 1919 р.) не приста-
ла.

Зима 1918 – 1919 років була і голодною і холодною. Ось цікавий документ, датований 16 травня 1919 р. виконком робочого комітету службовців Одеської публічної бібліотеки звернувся до свого завідувача: "Исполком комитета служащих библиотеки доводит до Вашего сведения, что им при осмотре предназначенного к ремонту помещения обнаружено до 50 пудов остатков шкапов, полок и т.п. гнилых и совершенно источенных червями. Считаясь с катастрофическим положением с топливом, комитет решил раздать этот лес на топливо служащим с тем, чтобы имеющийся там в небольшом количестве материал, еще годный к употреблению, был использован для нужд библиотеки". Підписи голови комітету Т.П.Шимчука і секретаря О.М.Солов'йової скріплені круглою

печаткою з надписом "Рабочий комитет Одесской городской публичной библиотеки". Цей документ – свідчення того, що люди, які пережили важку, холодну зиму, навіть у травні з жахом думали про наступну зиму. Про це свідчить і звернення М.Г.Попруженка до міської управи від 13 вересня. Він пише про те, що протягом останніх 6 – 7 місяців службовці бібліотеки (11 осіб), які мають квартири в приміщенні бібліотеки і зазвичай отримували безкоштовно паливо, цього року ні вугілля, ані дров не одержували через відсутність їх на складі. "При существующей дороговизне они не могли и не могут иметь топливо даже в самом скромном размере..." Тому завідувач бібліотеки просив видати із суми, яка була запланована на опалення бібліотеки, хоч якийсь аванс, аби "путем покупки различных случайно встречающихся партий дров помочь служащим пережить настоящее тяжелое время".

Згадаймо, що у службовому корпусі бібліотеки жили і сам М.Г.Попруженко з сім'єю (5 кімнат на другому поверсі), і Л.М. Дерібас із сім'єю (4 кімнати на першому поверсі), Т.П.Шимчук займав дві кімнати на третьому поверсі, 8 інших службовців займали по одній кімнаті. І майже в усіх цих неопалюваних кімнатах мерзли малі діти: у Шимчука – троє, у Чорномазенка – троє, у Корочина, Синівського, Прошака, Шомпола – по одній дитині.

Всі звернення Попруженка до різних цивільних і військових установ були марними - палива бібліотеці ніхто не дав. 19 грудня 1919 року для читачів було вивішено оголошення: "Ввиду крайне низкой температуры в здании библиотека закрыта впредь до особого объявления. Канцелярия 1°, 2°. Зал 1,5°".

Як же працювала бібліотека у ці страшні, злиденні роки, коли влада змінювалися, як у калейдоскопі, коли гроші і ціни змінювалися протягом дня, а працівники бібліотеки були завжди напівхворі й голодні. А попри всі негаразди, злидні і хвороби бібліотека все ж таки жила! Впродовж 1917 р. бібліотека була відкрита для читачів 303 дні і мала 9570 відвідувань, 1918 р., відповідно - 242 та 10863. На жаль, звіт за 1919 р. не зберігся, а можливо, його й не було.

Починаючи з 1918 р., книги надходили до бібліотеки десятками тисяч, але невелике число працівників не могло самотужки впоратися з їх обробкою і тому за два роки (1917 – 1918) було зареєстровано і закаталогізовано лише 5887 примірників і 101 предмет для бібліотечного музею.

Викликає повагу той колишній колектив бібліотеки – всього 16 осіб. Вони виконували всі бібліотечні процеси: обслуговували читачів, видавали книги з книгосховища і розставляли їх по місцях, комплектували бібліотеку, їздили по видавництвах і редакціях, щоб отримати безкоштовно місцеві видання, виконували бібліотечну обробку видань, були одночасно і бухгалтерами, складаючи кошториси, і касирами, господарською службою, вахтерами, гардеробниками, двірниками – і все це 16 осіб. Як же розподілялися поміж ними обов'язки?

У липні 1919 р. (за Радянської влади) з Москви надійшов тарифний збірник, згідно з яким нараховувалися посадові оклади. 16 липня комісія у складі 4 осіб (М.Г.Попруженко, Л.М.Дерібас, В.Я.Гнанг, П.Т.Шимчук) розробила тарифні ставки для працівників бібліотеки і вказала їхні посадові обов'язки. Таким чином, ми сьогодні знаємо, які обов'язки виконував кожен з 16 працівників.

Попруженко М.Г. – завідувач бібліотеки. Відповідає за порядок у бібліотеці і збереження бібліотечного майна. Здійснює загальне керівництво книжковими відділами. Класифікує книги. Представляє бібліотеку.

Дерібас Л.М. – старший бібліотекар. Наглядає за будівлею бібліотеки. Веде інвентар, касові книги, видає гроші працівникам бібліотеки. Займається комплектуванням фондів, веде листування з приватними особами і установами.

Крижанівський О.Д. і Гнанг В.Я. – молодші бібліотекарі. Завідують самостійними відділами. Крім того, їхні обов'язки: каталогізація; завідування відділом дублікатів; перевірка книжкового майна в ярусах; здавання і приймання книжок від палітурника.

Соловйова О.М., Абалкіна Г.С. – завідувачки читальних залів. Видають і приймають книги від читачів. Наглядають за порядком у читальному залі.

Дерібас М.М. – бібліотекар. Її обов'язки - написання карток

для алфавітного каталогу і заповнення аркушів для систематичного каталогу; нумерування книг; складання загального щоденного звіту по читальному залу; чергування в читальному залі.

Шимчук Т.П., Карпінчик А., Корогодін М.М., Корочин О.М., Синівський Ф.І. – завідувачі книжкових ярусів, кур'єри, швейцари. Доставляють книги з ярусів і повертають книги на місце; прибирають яруси.

З інших документів відомо також, що в бібліотеці тоді ще працювали В.Чорномазенко – гардеробник, О.Г.Корольов – гардеробник, Ф.О.Прошак – кур'єр, В.П.Шомпол – двірник і монтер.

Треба відзначити, що гардеробники не тільки приймали і видавали одяг чи портфелі, а одночасно виконували обов'язки контролерів, про що свідчить доповідна записка гардеробника В. Чорномазенка від 29 листопада 1919 р. (орфографія оригіналу збережена): "По закрытии библиотеки на 181 № осталась (вечером) фуражка старая военного образца, а листка 181 не оказалось". Далі іншим почерком дописано:

"х) украдена книга П. Казанского "Введение в курс международного права".

хх) № билета выдуман.

Вор по-видимому студент международного института".

До доповідної записки підшитий також контрольний аркуш.

Щоб забезпечити 10–12-годинне обслуговування читачів, невеличкому колективу бібліотеки доводилося працювати з великою напругою. Всі до єдиного службовці бібліотеки працювали понад 8 годин. Особливо довгим був робочий день у працівників книжкових ярусів – 10 – 12 годин.

Були деякі спроби якимось зменшити тривалість робочого часу. Наприклад, у березні 1917 року, зважаючи на те, що число читачів значно скоротилося (мабуть, на вулицях, де відбувалися різні маніфестації, було цікавіше), чергові читального залу М.М.Дерібас, О.Н.Соловйова, Г.С.Абалкіна подали прохання про дозвіл у недільні та святкові дні чергувати в читальному залі по одному працівникові протягом дня. Резолюції на проханні не було.

Ще важче було вирішити питання з відпустками. З 1914 року, тобто з початку війни, жоден із службовців, включаючи завідувача, відпусток не мав. П'ять років важкої праці з довгим робочим днем, без відпусток, недоїдання, холоднеча спричиняли важкі захворювання серед працівників. Треба було шукати якийсь вихід. Зберігся протокол зборів службовців бібліотеки від 3 червня 1919 р., на ньому були присутні 12 осіб. На зборах розглядалися питання про затримку заробітної плати та про мобілізацію до Червоної Армії. Учасники зборів колективно виробили кошторис бібліотеки на червень 1919 року, найбільш активно обговорювалися питання про відпустки. Результатом стало рішення про необхідність відпусток. Враховуючи надзвичайно велику перевагу службовців "в связи с истощением и недостатком питания", вирішили надати всім 20-денні відпустки з тим, "чтобы в отпуск уезжали не более 2-х служащих и чтобы товарищи заменяли отсутствующего и исполняли бы его работу". Тобто люди погодилися без додаткової плати виконувати більший обсяг роботи, щоб дати можливість своїм колегам хоч трохи відпочити. Доглядачеві будинку (сторожу, двірнику, монтеру) В.Шомполу було вирішено дати відпустку поза чергою за умови, що його замінить дружина і один з товаришів.

Режим обслуговування читачів залежав не тільки від працівників бібліотеки. Довгі роки бібліотека була відкрита для читачів з 10.00 до 22.00, але витримувати цей розклад ставало дедалі важче – міська електростанція дедалі частіше працювала з перервами, та й електролампочки ставали таким дефіцитом, що купити їх бібліотека просто не мала змоги.

2 лютого 1919 року в бібліотеці було вивішено оголошення: "Доводится до сведения публики:

В библиотеке обнаружено систематическое хищение электрических лампочек читателями. В случае продолжения этого хищения библиотека не будет открыта по вечерам, т.к. лампочки приобретаемы быть не могут. Предлагается читателям, интересующимся вечерними занятиями, иметь это в виду и следить за своими соседями".

Нині таке оголошення може викликати посмішку, але тоді

зникнення однієї електролампочки в бібліотеці було НП великого масштабу. Та навіть і за наявності лампочок світло часто зникало, і ніхто не знав, коли воно з'явиться знову. До того ж адміністрація електростанції обмежувала користування електроосвітленням. 14 травня 1919 р. одеська електростанція видала бібліотеці посвідчення, згідно з яким в приміщенні бібліотеки дозволялося "по одному (1) часу пользоваться электрическим светом (шести) лампочек не более 16 (шестнадцати) свечей". А де будуть ті шість лампочок – у коридорі, гардеробі, книгосховищі чи в туалеті – то вже електростанції було, як кажуть, "до лампочки". Зрозуміло, що за таких умов доводилось скорочувати часи обслуговування читачів.

Бібліотека намагалася запасатися гасовими лампами, але ж і гас тоді був дефіцитом. 21 березня 1919 р. бібліотека звертається до міської управи: "В виду частого отсутствия электрической энергии и невозможности освещать в эти дни некоторые помещения библиотеки, а также квартиры служащих" бібліотека просила видати 5 пудів гасу для потреб бібліотеки і службовців.

Як уже згадувалося раніше, до 1914 р. бібліотечним працівникам як державним службовцям видавалась уніформа. Останні п'ять років вони доношували свої старі мундири, мабуть, уже з дірками і латками. 13 лютого 1919 року Попруженко в котрий вже раз звернувся з цього приводу до міської управи: "Одежда служащих.... с начала войны пришла в такое состояние, что они не имеют возможность в приличном costume выходить на работу" і просив 9 талонів на тканину для костюмів. І знову, як і раніше, на це звернення не було жодної реакції. Крапку в цьому питанні поставили самі працівники бібліотеки. 7 березня 1919 року вісім чоловіків, "нижчих" службовців, звернулися до керівництва бібліотеки з майже фантастичним проханням (як на наш час): "...просим разрешить нам употребить шторы из окон для постройки летних костюмов за невозможностью построить таковые за отсутствием в продаже материала и из-за крайне высоких цен". І Михайло Георгійович дав на це дозвіл! 13 березня П.Т.Шимчук отримав "для постройки костюмов" 5 штор. Ось такою була бібліотечна чоловіча уніформа влітку 1919 року.

Влада в Одесі мінялася, а гроші, які теж мінялися разом із владою, виділялися бібліотеці тільки на заробітну плату, та й то з великим запізненням, через кілька місяців, коли за них вже нічого не можна було купити. А М.Г.Попруженку залишалося тільки писати листи і звертатися в різні установи. 11 серпня 1919 р. він звернувся до президії відділу з позашкільної освіти з великим листом, у якому перелічив усі бібліотечні проблеми, що накопились через відсутність коштів. У листі відзначилося, що з часу переходу бібліотеки у відання Комісаріату народної освіти, тобто з квітня 1919 р. (не міг же він жалітися Радянській владі на австро-угорців, Центральну Раду або Антанту) бібліотеці "ни на какие надобности (кроме содержания личного состава) не было отпущено средств". А гроші бібліотеці були конче потрібні: з квітня бібліотека не придбала жодної книги, "хотя ей часто предлагают очень ценные и необходимые"; з 1914 р. з різних причин книги опрацьовувались у дуже незначній кількості, а потреба в цій роботі була дуже велика; зовсім не виділялися гроші на канцелярські потреби, на каталожні картки, контрольні аркуші та ін.; на підтримання чистоти в бібліотеці; необхідні були кошти на ремонтні роботи у підвальному приміщенні для переобладнання його в книгосховище; потребували ремонту парове опалення, дахи та інші частини будівлі бібліотеки. Але грошей для бібліотеки не було, як і відповіді, бо під Одесою вже стояли частини Добровольчої армії Денікіна. А це означало, що через кілька днів за рештки радянських грошей, що залишалися в касі, вже не можна буде придбати навіть коробки сірників.

А ось ще один цікавий документ - від 2 вересня 1919 року. У місті порядкують денікінці. При Радянській владі було здійснено перехід на новий календар, так званий "новий стиль". Денікінці відмінили його. У зв'язку з цим Попруженко звертається до міської управи з проханням видати гроші "на расходы по выдаче служащим библиотеки разницы за 13 дней августа 1919 г. ввиду перехода с нового на старый стиль". І гроші були видані!

З Одеси виїжджають заможні люди. У пустих квартирах залишаються бібліотеки, які збиралися кількома поколіннями. Частина з них переходить до Одеської публічної бібліотеки. Залишає

Одесу і почесний громадянин міста, попечитель бібліотеки хворий граф М.М.Толстой. Останній щедрий дарунок бібліотеці, якою опікувався понад 20 років: 16 грудня 1919 року він подарував бібліотеці всю свою приватну колекцію книг, яка і донині є окрасою відділу рідкісних видань і рукописів. Передаючи бібліотеці дорогоцінний дар, М.М.Толстой поставив при цьому кілька умов, зокрема: книжки з цієї колекції "на дом не должны быть выдаваемы... а также не могут быть ни под каким условием передаваемы в собственность другим библиотекам". На жаль, не минуло й року, як ця умова була порушена: 9 серпня 1920 року 237 книг із колекції М.М.Толстого, розкішно опрацьованих, дорогих видань, (майже все - російська класика), були передані центральній пересувній (!) бібліотеці "на основани словесного заявленія т. Мережина", завідувача бібліотечної секції губвідділу народсвіти.

Закриття бібліотеки для читачів через відсутність палива, холод у приміщеннях бібліотеки, від'їзд щирого друга М.М.Толстого остаточно зламали М.Г.Попруженка. Він витримав чисельні негаразди, як батько своїми дітьми, опікувався службовцями бібліотеки – захищав від мобілізацій, випрошував для них харчі, взуття, мануфактуру, голки, нитки, гас, для своєї улюбленої бібліотеки випрошував у видавців газети, книги, листівки тощо, ладен був заради неї ходити з простягнутою рукою по різних начальниках і владах – він, професор, дійсний статський радник. Його не обходило, що він, керівник установи, отримував платню (із всілякими доплатами і компенсаціями) меншу, ніж його гардеробник Чорномазенко, який мав трьох дітей (у травні 1919 р. Попруженко отримав 1401 руб., а Чорномазенко – 1490 руб.). Але витримати закриття бібліотеки сил не було. Останні документи, що їх підписав М.Г.Попруженко, датовані 19 і 20 січня 1920 року. Після цього він пішов у відпустку і виїхав за кордон. Назавжди.

29 січня 1920 р. голова робочого комітету службовців бібліотеки В.Я.Гнанг звернувся від імені колективу до брата М.Г.Попруженка – Сергія Георгійовича і повідомив, що 28 січня на загальних зборах службовців його одностайно обрали виконуючим обов'язки завідувача бібліотеки, бо за виїздом

М.Г.Попруженка "в двухмесячный отпуск и ввиду категорического отказа тов. Л.М. де Рибаса занять это место" ця посада вакантна. Мабуть, перед цим С.Г.Попруженко у вільний час допомагав бібліотеці, бо звернення починається з подяки за допомогу "в деле разборки и приведения в порядок книжных приобретений ее". Треба розуміти, що С.Г.Попруженко погодився, бо в грошових відомостях за лютий стоїть його прізвище як завідувача бібліотекою.

У січні 1920 р. в Одесі остаточно встановилася Радянська влада, але випробування бібліотеки ще не скінчилися. 15 лютого 1920 р. в бібліотечну секцію позашкільного підвідділу губвідділу народосвіти було направлено доповідну записку, в якій докладно пояснювалося, що для збереження цінного бібліотечного фонду, який є комунальною власністю, приміщення необхідно протягом одного-двох тижнів протопити, щоб температура в бібліотеці була не нижче +4° С. Інакше "охлажденные наружные стены здания будут конденсировать излишнее количество паров, заключающихся в более теплом наружном воздухе, когда таковой проникает в охлажденные помещения библиотеки". Тобто в приміщенні буде вогко, і все книжкове майно може зіпсуватись.

Коли 26 лютого в "Известиях Одесского губернского революционного комитета" була надрукована замітка "Откройте библиотеку", бібліотека звернулася до редакції з проханням надрукувати повідомлення: "Публичная библиотека закрылась, так как ей было отказано в топливе. В библиотеке t° стояла все время ниже 0 (от 7 до 4° мороза).

С 12 февраля библиотека открыта для публики, несмотря на очень низкую t° в здании".

З 1 березня 1920 р. губнаросвіта тимчасовим завідувачем бібліотеки призначила Олександра Ісайовича Браудо, який до того часу працював бібліотекарем Державної публічної бібліотеки в Петрограді. Це був бібліотечний фахівець високого рівня, який досить швидко, менше ніж за місяць, зміг проаналізувати всі досягнення і недоліки в роботі Одеської публічної бібліотеки і накреслити план дій, яким працівники бібліотеки керувалися не один рік.

6 квітня 1920 р. О.І.Браудо написав розгорнуту доповідну записку в бібліотечну секцію губвідділу народівіти. Він підкреслював, що ОПБ є третьою в країні бібліотекою (після Петербурзької публічної і бібліотеки Румянцевського музею у Москві) за кількістю зібраних у ній книжкових багатств. А з технічного боку вона навіть у деяких відношеннях обладнана краще, ніж перелічені бібліотеки і при деяких затратах могла б стати взірцевою.

Для публічної бібліотеки головними є показники: універсальний книжковий фонд, алфавітний і систематичний каталоги, щоб читач мав доступ до фонду, і організація швидкого обслуговування. Проблеми ОПБ пов'язані з цими трьома китами бібліотечної праці.

Значний фонд – близько 300000 томів – при тих мізерних коштах, що виділяло бібліотеці місто – це була заслуга попечителя бібліотеки М.М. Толстого і її службовців, які знаходили пожертувачів. Таке походження фондів, констатував О.І.Браудо, призвело до нерівномірності окремих їх розділів. Для усунення цього недоліку потрібні кошти. І в першу чергу, треба зробити все, щоб одержати для бібліотеки офіційні видання, які вийшли в Росії і Україні протягом 1918 – 1919 рр., а також придбати найбільш цінні видання, що вийшли за цей період, особливо українською мовою - їх у бібліотеці недостатньо.

Що стосується каталогів, то, окрім інвентарного, ОПБ мала алфавітний картковий для бібліотекарів і систематичний на аркушах, який ставав доступним для читачів після його надрукування. А це робилось з інтервалами в кілька років. Тому читач на той час не мав можливості встановити, чи є в бібліотеці потрібна йому книга, бо останній том друкованого каталогу вийшов 1910 р., а за цей час до бібліотеки надійшли за минулі роки десятки тисяч нових видань. Необхідно було створити для читачів картковий систематичний каталог, описати і закаталогізувати всі нові надходження, а потім щотижня вводити в нього нові видання. Але для цього, як і для поліпшення системи обслуговування читачів, потрібні були не тільки великі кошти, а й додаткові кадри, обізнані, небайдужі люди.

Багато чого Браудо встиг зробити за рік роботи в ОПБ. Бу-

ла розпочата велика робота з каталогізації, до якої були залучені нові кадри: О.М.Тюнеєва, В.Е.Неметті, П.С.Шестериков, І.С.Вугман та ін. У місті під головуванням О.І.Браудо почалася робота над складанням зведеного каталогу іноземної періодики. Змінюється і система обслуговування читачів, вводяться додаткові штати.

Дорожнеча, голод і холод не залишили Одесу так одразу. Але бібліотека вижила, вистояла. А попереду були грандіозні плани, була надія на довгі роки стабільності, мирного життя.

В роки окупації. 1941-1944

Довгі роки цю тему чомусь обходили, замовчували. Писали про героїзм бібліотекарів, які врятували найцінніші фонди та евакуювали їх до Середньої Азії, про втрати бібліотеки, частину книг якої загарбники вивезли за кордон. І ніколи жодного слова про те, як існувала публічна бібліотека під час окупації, як жили і працювали її співробітники. Тож давайте спробуємо зазирнути в минуле і відкрити ще одну сторінку пам'яті.

Кінець жовтня 1941 року. Після місяців опору радянські військові частини залишили Одесу. Наукова бібліотека ім. М.Горького опинилася серед установ, евакуювати які було практично неможливо. У вересні працівникам бібліотеки пощастило вивезти 52 ящики найцінніших видань до Ташкента, де вони й зберігалися до визволення Одеси. Проте 1730000 одиниць зберігання, книг і періодичних видань, залишилися в окупованому місті, в унікальній бібліотечній будові, яка на початку ХХ ст вважалася кращою в Російській імперії.

У ці холодні осінні дні після бомбардувань і артобстрілів на бібліотеку не можна було дивитись без болю. Масивні дубові вхідні двері повністю вивернуті, як і віконні рами вестибюля. Дах над головним читальним був пробитий снарядом. В усіх 180 вікнах бібліотеки було вибито скло. Приміщення продувалося вітрами, дощ заливав стіни й підлогу, калюжі стояли на дубовому паркеті, усіяному уламками скла й штукатурки...

Бібліотека водала про допомогу. І рятувати її почали колишні працівники, які залишилися в Одесі.

Директором бібліотеки 1 листопада 1941 року стала Олександра Миколаївна Тюнєєва, колишня працівниця публічки, та сама, яка 1922 року створила відділ рідкісних видань і рукописів. Бібліотекознавець і бібліограф, чії статті з питань історії книги й бібліотеки неодноразово друкувались у різних журналах Радянського Союзу й за кордоном, у квітні 1930 року "без права працювати в радянських установах" була "вичищена" з бібліотеки. Тоді Тюнєєву звільнили за зберігання архівних матеріалів осіб, яких було кваліфіковано як ворогів радянської влади. Мабуть, саме тому окупаційна влада і запропонувала їй цю посаду.

Новий директор був затверджений на посаді в листопаді, фактично ж рятувати бібліотеку працівники і сама Тюнєєва почали ще у жовтні, використовуючи всілякі підручні засоби: знімали скло з портретів, вітрин, шаф, фанеру з виставочних щитів і стелажів, використовували всі запаси дошок. Позабивали двері вестибюля, вікна двох нижніх ярусів книгосховища й ліхтарі в даху, щоб хоч якось закрити, захистити будівлю і книги від вологи та крадіїв. Бібліотечний архів зберіг прізвища двох немолодих людей, які в сувору негоду, ризикуючи життям, вилазили на дах, щоб якось його ремонтувати. Це розкладник О.Корочин, який пропрацював у бібліотеці 36 років, і комендант О.Кушмирський.

Матеріалів для ремонту було обмаль. Можна уявити, скільки довелось О.Тюнєєвій побігати й "пооббивати начальницькі пороги", вимолюючи хоч якусь допомогу. Нарешті отримали 250 листів фанери, 25 листів покрівельного заліза й цілих 10 дошок! Та ще й транспорт, щоб перевезти це багатство до бібліотеки. І це у листопаді 1941 року, в зруйнованому, спустошеному місті!

У звіті бібліотеки за листопад - грудень 1941 року все це називалося стисло: "завдяки турботам директора". Так ось: завдяки саме цьому та ще ентузіазму працівників (а їх на кінець року було 26 осіб, десять з них – техперсонал), до 1 січня 1942 року заклипили 16 вікон у службових приміщеннях, забили дошками й фанерою ще 103 вікна, 5 внутрішніх дверей і внутрішню частину вестибюлю. Бібліотеку знову підключили до електромережі, і хоч опалювальна

система ще не працювала, О.Тюнеєвій вдалось отримати для бібліотеки 7 т вугілля й дозвіл ще на 40 т палива на зимовий сезон.

Протягом листопада представники румунської адміністрації обстежили бібліотеку й склали акт, в якому книжкове майно було оцінене у чотириста мільйонів лей.

Нова влада диктувала свої вимоги, які невеличкому штату працівників доводилося виконувати поряд з ремонтно-рятувальними роботами. Це було незвичне, дивне, але все ж життя! З 16 листопада службовці бібліотеки почали отримувати пайки: щоденний хлібний (400 г на особу) і щомісячний продуктовий. Щоденне розважування хліба по грамах проходило в самій бібліотеці й завідував цим 67-річний комірник О.Жуковський.

До кінця грудня 1941 року в канцелярії поставили кахельну колонку, і це було єдине приміщення в бібліотеці, де службовці могли обігрітися. У 1941 і 1942 роках бібліотекарі працювали в неопалюваних приміщеннях.

У квітні 1942 року за наказом румунської адміністрації було розпочато перегляд усіх каталогів бібліотеки для відокремлення карток на літературу з питань марксизму-ленінізму та "вибірки карток з тем комуністичної пропаганди й тенденційного агітаційного характеру". Під час відбору й диференціювання матеріалів усі вилучені картотеки переносилися до спеціально відведеної кімнати. 1942 року працівники розпочали також оформлення другого ярусу книгосховища для зберігання радянської літератури. У вересні того ж року, згідно з розпорядженням Губернаторства Трансністрії бібліотека почала отримувати спеціальну літературу, яку потрібно було зберігати в особливому приміщенні, для чого терміново було звільнено кімнату у флігелі.

Колектив бібліотеки був дуже невеликим, а роботи було дуже багато, при цьому вимагалось суворе дотримання дисципліни. І навіть три прибиральниці, які були у штаті бібліотеки, мусили згідно з наказом від 20 грудня 1941 року "час, не зайнятий безпосередньо прибиранням приміщення в межах трудовня, використовувати на упорядкування книжкового фонду".

Нові порядки, нова ідеологія. Наказ по бібліотеці від 9 вересня 1942 року сповіщав:

"Наказом Губернаторства Трансністрії від 4.09.42 введено обов'язкове вітання підняттям правої руки для всього населення Трансністрії (римський салют).

На підставі даного наказу наказується:

Для всіх працівників Одеської міської публічної бібліотеки єдиний засіб вітання – підняття правої руки, як на вулиці (не знімаючи головного убору), так і в приміщеннях бібліотеки при зустрічі один з одним працівників.

При вході до приміщення бібліотеки високопоставлених осіб працівники зобов'язані вставати й вітати вищезазначеним способом".

Можна тільки уявити 74-річну Марію Михайлівну Дерібас, найстарішу працівницю бібліотеки, яка встає з цим самим "римським салютом". Це були реалії воєнного часу. А життя тривало. Звертає на себе увагу фраза з наказу від 23 січня 1943 року: "Розподілення хліба, пайка, театральних квитків тощо має укладатися або в обідню перерву, або проводитися після роботи". Отже, не хлібом єдиним! Розподілялися й театральні квитки, а в тому ж наказі зазначено, що "... працівникам пропонується відіграватися в робочій кімнаті".

У всі роки існування бібліотеки на вулиці Пастера, 13 на її території існував і бібліотечний сад, який любили працівники. Згідно з наказом муніципалітету, в порядку трудової повинності вони були зобов'язані упорядковувати його: обкопувати й білити дерева, підмітати територію. Мешканці флігеля були суворо попереджені, що за псування насаджень будуть притягнуті до відповідальності аж до позбавлення права займати квартиру.

Аналізуючи скупі бібліотечні документи часів війни, віддаєш данину поваги О.Тюнесєвій за її піклування не лише про бібліотеку, а й про її працівників. З 1 лютого 1943 року спеціально для працівників передплачувалися три газети: "Одесская газета", "Одесса" і "Молва". Газети видавалися працівникам тільки під час перерви або після роботи додому, до наступного ранку. Читання газет у службовий час категорично заборонялося. Прочитані працівниками газети передавалися для користування читачам. А ось наказ по бібліотеці від 22 квітня 1943 року хочеться навести повністю:

"Беручи до уваги необхідність для працівників мати спеціальний одяг, дозволяється всім працівникам бібліотеки отримати у зав. господарством по 4 м тканини на халат.

Зав. господарством п. Бергеру Г.М. доручається видати тканину, для чого використати старі занавіски. Працівники отримують під розпис із зобов'язанням пошити собі халати до 1 травня ц. р. і носити їх на роботі в бібліотеці. Протягом року, тобто до 1 травня 1944 року халати будуть вважатися майном бібліотеки, яке підлягає поверненню в разі залишення працівником служби. По закінченні цього терміну халати стають власністю працівників".

На початку 1943 року бібліотека була вже практично готова прийняти читачів. Відкриття було намічено на початок лютого. Терміново закінчувався внутрішній ремонт будинку й інвентарю. У головному читальному залі було натерто підлогу, оновлено столи, розвішано портрети і прапори (на жаль, у наказі не згадується, які саме портрети і які прапори), підготовлено книжкову виставку румунської тематики. Бібліографічний відділ терміново складав картотеки з богословських наук, з питань сільського господарства і промисловості Трансїстрії і навіть з фольклору Трансїстрії. Було складено картотеку наказів і розпоряджень уряду Трансїстрії.

І ось, нарешті, 9 лютого 1943 року бібліотеку для читачів було відкрито. Обслуговування велося з 12 до 16 години згідно з інструкцією, яка надійшла з муніципалітету м. Одеси.

Видання, які вийшли після 1917 року, читач міг отримати лише за дозволом дирекції культури муніципалітету або дирекції бібліотеки. З 1 травня 1943 року користування літературою стало платним (2 марки щомісяця). За наказом румунської адміністрації було виділено приміщення для відділу "Нацмен книга".

У травні того самого року професорсько-викладацький склад університету одержав термінове завдання щодо розробки деяких тем, у зв'язку з чим бібліотека мала всіляко сприяти тим, хто працюватиме з цими темами. І навіть читальний зал було відкрито для них з 9 до 16 години. Такий режим роботи бібліотеки існував майже до кінця вересня.

О.Тюнеєвій, вочевидь, доводилося використовувати всі свої дипломатичні здібності, щоб максимально захистити бібліотеку від

зайвої уваги місцевої влади. Проте це не завжди вдавалося. Влітку 1943 року за розпорядженням субдиректора пропаганди Губернаторства одеські професори й викладачі були залучені до цензурного перегляду книжкових фондів міста, а працівники ОМПБ мусили "приділяти максимальну увагу правильній організації подавання потрібних книг і каталогів для перегляду".

Йшла щоденна бібліотечна робота, але війна нагадувала про себе. Наказ від 9 березня 1943 року стосовно організації ППО вимагав: "Для сховища на час повітряної тривоги, з урахуванням укриття в ньому персоналу й мешкаючих жильців, виділено приміщення в підвальному поверсі будинку. Місце сховища має бути старанно прибрано й забезпечено лопатами, ломами, перев'язувальними засобами та питною водою. У сховищі мають бути для сидіння стільці й лави".

Вже потім, після визволення Одеси, у бібліотеці склалися списки втрат і збитків, що завдала війна, перелічувалися книги, які вивезли з міста окупанти, і жодного слова про тих, кому місто зобов'язано збереженням Одеської державної наукової бібліотеки. Про тих, хто залишився в окупованому місті та ще й працював при румунах, у кращому разі мовчали, у гіршому – вважали зрадниками. Однак цей невеличкий бібліотечний колектив воєнного часу служив не румунам чи німцям, а місту, бібліотеці, книгам, з якими пов'язав свою долю.

І ще один документ, складений уже після визволення Одеси, - доповідна записка Тюнєєвої в обласний відділ культури, в якій підкреслювалося, до яких хитрощів доводилося вдаватися, щоб зберегти книжкові фонди від вивезення. Наприклад, на вимогу дирекції юстиції муніципалітету видати їм весь комплект законів і розпоряджень Радянської влади з 1921 року був складений фіктивний акт про загибель цього комплекту під час пожежі палітурної майстерні, хоча цей комплект, єдиний у місті, заховали. Каталоги на марксистсько-ленінську літературу працівники відділу бібліографії переходили на горищі. Незважаючи на декрет румунських окупантів про видачу і знищення радянських видань, жодна книга не була знищена. І хоч окупанти вивезли з бібліотеки майже 7 тис. видань, 70 % з них були з дублетного фонду. Списки цієї літератури бібліотекарі

зберегли і після визволення міста передали до Державної комісії, яка займалася поверненням матеріальних і культурних цінностей. І саме завдяки цим спискам значну частину фондів вдалося повернути.

Маленький бібліотечний колектив зберіг майже двохмільйонний фонд, усі каталоги й інвентар. Більша частина радянських журналів, центральних та місцевих газет була навіть оправлена в палітурки. Крім того, всі книги й періодичні видання були розставлені на полицях. Саме тому вже через тиждень після визволення міста бібліотека відчинила свої двері для читачів.

Хто ж вони, ті, що розділили з О.Тюнеєвою тягар окупаційних років, рятуючи рідну бібліотеку? Це М.Дерібас, Г.Абалкіна, О.Корочин, В.Шомпол, М.Пчелінцева, Г.Кудlach. Усі вони пропрацювали в ОДНБ від 20 до 40 років. Майже всі бібліотекарі, які працювали з О.Тюнеєвою, були справжніми професіоналами. Відомості про чотирьох з них – О.Тюнеєву, М.Смирнова, О.Жуковського, М.Дерібас є в довіднику, виданому в Ленінграді 1928 року, "Наука и научные работники СССР".

Низький їм усім уклін від нас із сьогодення за те, що не змогли залишитися осторонь, коли бібліотека і книги потребували рятунку.

А.Б.ЮРИК,

*головний бібліотекар відділу каталогів
ОДНБ ім. М.Горького (1976-1983)*

Книги вернулись домой

Посетители отдела редких книг и рукописей, знакомясь с его фондами, неизменно интересуются, как пережили эти сокровища черное лихолетье прошлой войны.

...Вражеское кольцо все туже сжималось вокруг Одессы. В один из особо тревожных дней руководителей публички вызвали в облисполком.

- Получено распоряжение эвакуировать ценности библиотеки. Отправка этой ночью.

- Успеем ли упаковать?

- Обязаны успеть...

До позднего вечера кипела работа. Специально сформированная бригада сотрудников, раздобыв ящики, мешки, рогожу, упаковала около двух тысяч самых ценных изданий, инкунабулы, книги-миниатюры, прижизненные выпуски произведений основоположников научного коммунизма. Сопровождать груз было поручено библиотекарям Анастасии Деревинской, Эмме Левиной и мне.

В полночь пароход "Днепр" отвалил от стенки Одесского порта. Спустя тридцать часов – Новороссийск. Его вокзал забит промышленным оборудованием, направлявшимся на восток, ранеными, детьми. Куда тут, казалось, до книг! Но почерневший от бессонницы, охрипший от непрерывных разговоров начальник вокзала проявил понимание – и библиотечный груз вскоре очутился в одном из вагонов.

Коллекция была доставлена в Ташкент и помещена на хранение в библиотеку Среднеазиатского университета. Часть ее демонстрировалась на выставке и вызвала большой интерес. Уставшие от тягот войны люди восхищенно рассматривали экземпляр первопечатного "Слова о полку Игореве", появившегося в 1800 году, тираж издания почти полностью уничтожен во время нашествия Наполеона, редчайший "Устав воинский и Устав морской", выпущенный еще ранее – при Петре I, одесские издания трудов К. Маркса и В.И. Ленина. Книги продолжали жить и духовно обогащать наших современников.

И вот – сообщение Информбюро об освобождении Одессы от фашистских захватчиков. А затем – телеграмма.

Возвращались назад с неменьшими трудностями. Очень помог начальник санитарного поезда, до войны учившийся в Одессе и хорошо знавший библиотеку. Он нашел уголок для наших ящиков, приставил охрану.

Было белым-бело от цветения акаций, когда мы вернулись домой. Книги снова встали на прежние полки...

Э.С.ЖИМОЛОСТНОВА,
заслуженный работник культуры Украины

Ключи счастья

Начало 60-х годов, тихая улица Пастера, прекрасное здание, в котороеходишь с трепетом и застываешь под куполом аванзала, потрясённый величием сооружения и тишиной. Храм редчайших изданий, хранительница идей и мыслей многих веков Одесская государственная научная библиотека им. М. Горького.

В период “оттепели”, когда открылись многие закрытые имена и издания, в библиотеку хлынули тысячи читателей, очереди желающих попасть в библиотеку стояли на улице. Сотрудники библиотеки, тогда научные работники, не успевали удовлетворять огромный спрос на книгу - подъёмник в хранилище работал медленно. Вот тогда были введены должности помощников библиотекарей на выполнение заказов.

Как мы были счастливы!

Дружная быстроногая группа комсомольцев: Ася Ткач, Света Брайловская, Алла Рябуха, Гета Утургаури, Валя Святенко, Инна Добринская, Тамара Бачурина. Из харьковского института к нам присоединились молодые специалисты: Лиля Яровая, Нина Краснопольская, Рая Чернуха. В это же время влились в коллектив Наташа Касько, Аня Северина, Света Науменко-Григорьева, Света Дзюбина, Валя Дроздовская, Нина Коломысова, Ира Другак.

Нельзя забыть добрые советы “стариков”, учивших нас прежде всего ответственности за доверенные нам богатства.

Ушли в прошлое тихий голос С.Я.Вортман, гордая поступь В.П.Нагорской, принципиальность А.Н.Кордаша и

Г.А.Каширина, уверенность в сказанном Л.П.Котовой; тщательность и преданность делу хранителя периодики С.А.Мурадяна, величественность Н.А.Пискарёвой, поиски нововведений О.Н.Вовчок; ответственность раскладчиков А.М.Вдовиченко, Т.Н.Никулиной, Л.Ф.Кутиль; чёткость хранительниц индикатора диспетчеров Т.А.Толмачёвой, О.Н.Юрескул, Е.С.Груниной.

А как много доброго и нужного дали нам молодые специалисты, тогда ещё комсомольцы, Л.В.Ляликова, Т.И.Карпинская, В.Ф.Мисюра, Л.С.Скржипчак, Ж.Н.Кравченко, Л.А.Корова.

В те далёкие годы многое казалось важным, брались с энтузиазмом за всё – практиковали крупные выездные выставки, открывали летние читальни, филиалы и пункты выдачи на заводах, проводили в парках для молодёжи устные журналы. Библиотека увлеклась масштабными массовыми мероприятиями. Конференция «Люди с “Рассвета”», (о колхозе М.О.Посмитного) собрала полный зал слушателей. Каждый стремился увидеть в стенах библиотеки тогда ещё молодых поэтов Р.Рождественского, Л.Ошанина. Такие встречи с писателями, поэтами стали для библиотеки традиционными. Всё спланивало нас и делало единомышленниками. Тогда были обязательные поездки в колхоз, постоянные передвижки фонда (стоя в цепочке, на большие расстояния передавали друг другу стопки книг). А какую радость доставляли совместные выезды на отдых библиотечным грузовиком!

Шли годы, деятельность библиотеки приобретала более научный характер. Она стала методическим центром для библиотек Украины по пропаганде естественнонаучной и атеистической литературы, методическим центром шести библиотек южной зоны Украины, депозитарием Юга Украины; возглавила всесоюзный эксперимент по централизации библиотечной сети (на базе библиотек Севастополя), была единственной в СССР экспериментальной базой внедрения библиотечной системы ББК. Здесь изучались вопросы руководства чтением в библиотеках зоны, исследовалось состояние и использование фондов научных библиотек. А на базе нашего предметного каталога библиотека им. М.Е.Салтыкова-Щедрина несколько лет проводила исследования по предметизации и эффективности его использования.

Прошло почти пятьдесят лет. Многое изменилось. Многих коллег уже нет в живых, светлая им память, многих жизнь разбросала далеко за пределы Украины. Но остался большой, квалифицированный, дружный коллектив, вынесший в 1990-е годы на своих плечах реставрацию внутренних помещений.

Сегодня Одесская государственная научная библиотека им. М.Горького под руководством директора, заслуженного работника культуры Украины О.Ф.Ботушанской стала флагманом передовой библиотечной мысли, инициатором интереснейших и необходимых нашему молодому государству мероприятий, укрепления связей с крупнейшими зарубежными библиотеками, украинской диаспорой. Издания библиотеки широко известны за пределами Украины.

А я, как прежде, с трепетом вхожу под тихие своды храма моей души и думаю о том счастливом мартовском дне 1956 года, когда я получила ключи счастья на всю жизнь.

І.Е.РІКУН,
*головний бібліограф відділу науково-допоміжної
та рекомендаційної бібліографії
ОДНБ ім. М.Горького*

Місце зустрічі змінити не можна. З історії бібліографічної секції

Секція координації довідково-бібліографічного та інформаційного обслуговування населення Міжвідомчої бібліотечної ради при управлінні культури Одеської обласної державної адміністрації була створена 1966 р., а з 1982 р. працює у стінах Одеської державної наукової бібліотеки імені М.Горького.

Багато змін відбулося за цей час, але основні завдання секції залишилися незмінними: сприяти вдосконаленню довідково-бібліографічної та інформаційної роботи бібліотек різних систем та відомств м. Одеси, координувати бібліографічну роботу бібліотек, підвищувати кваліфікацію бібліографів міста.

Робота секції поставлена на наукову основу, вона регламентується низкою документів, таких, як Положення про обласну Міжвідомчу бібліотечну раду, Положення про координацію роботи бібліотек всіх систем і відомств Одеської області і, звичайно, Положенням про секцію координації довідково-бібліографічного та інформаційного обслуговування населення. Цей документ розробила 1982 р. сама секція і настільки вдало, що після повторного його розгляду, який відбувся багато років потому, суттєвих корективів у його пункти внесено не було.

З двадцяти двох років цікавої та плідної діяльності секції

випадає лише один рік - 1994, можливо, найважчий для української бібліотечної справи: саме тоді дуже гостро постало питання фінансування бібліотек. Видання за цей, а також за наступний рік, особливо періодичні, і нині відсутні у фондах більшості бібліотек міста. Бібліографи все ж змогли зібратися з силами, перебороти важкі обставини і не тільки поновити роботу секції, але й побудувати її згідно з вимогами часу.

Впродовж багатьох років у секції працювали представники 12 провідних бібліотек міста різних систем і відомств, нині кількість членів вдалося збільшити до 21. До складу секції входять ОДНБ ім. М.Горького, Наукова бібліотека Одеського національного університету, Одеська універсальна наукова бібліотека ім. М.Грушевського, Центральна бібліотечна система ім. І.Я.Франка, Обласна медична бібліотека та наукові бібліотеки всіх вищих навчальних закладів міста. Ветеранами секції є бібліографи Політехнічного, Екологічного, Аграрного та Медичного університетів.

Засідання секції відбуваються двічі на рік, всього за роки її існування бібліографи збиралися 43 рази. На кожному із засідань розглядаються по три-чотири питання, у плани роботи секції включається обмін досвідом, вивчення та обговорення актуальних проблем. Систематично розглядається та аналізується бібліографічна діяльність бібліотек міста, на цьому підґрунті розробляються пропозиції та рекомендації з її вдосконалення. На засіданнях були заслухані та обговорені такі доповіді: “Досвід роботи обласної бібліотеки ім. В.І.Леніна (нині – ім. М.Грушевського) з координації роботи в галузі сільськогосподарської бібліографії” (1982), “Виконання плану інформаційно-бібліографічної роботи групою технічних бібліотек” (1984, ЦНТБ, бібліотека Політехнічного інституту), “Інформаційно-бібліографічне обслуговування фахівців у галузі медичних наук” (1989, Обласна медична бібліотека, бібліотека медичного інституту), “Інформаційне обслуговування фахівців: з досвіду роботи великих бібліотек” (1996, ОДНБ), “Бібліографічна діяльність ЦБС ім. І.Франка” (2002) та ін.

Члени секції брали участь у реалізації двох регіональних

міжвідомчих досліджень: "Оптимізація інформаційного обслуговування спеціалістів у галузі природничих і точних наук в умовах великого промислового міста" (1986 – 1988); "Організація бібліотечного обслуговування технічною книгою в умовах ринкових відносин у м. Одесі" (1993-1994). Всі проблемні питання досліджень, хід виконання, висновки та рекомендації виносилися на обговорення секції.

Бібліографічна секція координує красназнавчу діяльність найкрупніших бібліотек Одеси. Це допомагає не тільки уникнути дублювання, але й об'єднати зусилля для виконання спільних завдань. При створенні фундаментального покажчика "Пам'ятники історії та культури Одеської області" (1987), що був виданий ОДНБ, велику допомогу у відборі матеріалу надали працівники ряду наукових та масових бібліотек міста. Під час підготовки до святкування 200-річчя заснування Одеси на розгляд секції неодноразово виносилися питання бібліографічного забезпечення різноманітних заходів, пов'язаних з ювілеєм, обговорювалася тематика запланованих покажчиків, контролювався термін їх підготовки.

Секція взяла на себе функцію контролю за підготовкою та випуском зведених каталогів, що відбивають інформаційні ресурси міста. З 1956 р. ведуться щорічні друковані каталоги "Зведений покажчик вітчизняних журналів, одержуваних бібліотеками Одеси" (НБ ОНУ) та "Зведений покажчик іноземних журналів, одержуваних бібліотеками Одеси" (ОДНБ). З 1972 р. ведеться (в картковому варіанті) щорічний "Зведений каталог сільськогосподарської літератури" (ОУНБ ім. М.Грушевського). На базі картотеки "Одесика" (ОДНБ) побудовано "Зведений каталог красназнавчих видань". Крім цих каталогів, що існують і тепер, впродовж багатьох років велися "Зведений каталог бібліографічних посібників, складених бібліотеками Одеси" (ОДНБ) та "Зведений каталог обмінно-резервних фондів" (ОДНБ). Положення про зведені каталоги були розроблені, обговорені та схвалені бібліографічною секцією, питання про їх підготовку включається до кожного щорічного плану її роботи.

Важливою роботою, спрямованою на координацію

діяльності та взаємодію бібліотек різної відомчої підпорядкованості, було створення та видання довідника "Бібліотеки Одеси" (ОДНБ, 1987), активну участь у цьому брали члени секції. Зміни, яких зазнала бібліотечна система нашого міста, будуть відбиті на сторінках нового посібника, робота над яким триває.

З переходом суспільства до ринкових відносин, з проникненням їх у роботу бібліотек виникла потреба у вивченні цих питань, і члени секції заслухали і обговорили такі доповіді: "Впровадження платних послуг в інформаційно-бібліографічне обслуговування" (1989), "Вчимося хазяйнувати" (1991), "Координація та взаємодія бібліотек всіх систем та відомств в умовах ринкових відносин" (1996).

Нині, коли з'явилася велика кількість нетрадиційних інформаційних ресурсів, технологій, засобів надання інформації, робота секції орієнтує бібліографів на освоєння цієї нової для них галузі знань. Розглядаються теоретичні питання: "Комп'ютеризація інформаційно-бібліографічного обслуговування" (1996), "Перехід від карткового каталогу до електронного" (1999), систематично обговорюються складні проблеми, пов'язані з технічним оснащенням бібліотек, створенням локальних та корпоративних бібліотечних мереж та можливістю їх суміщення. 2002 р. відбулося виїзне засідання в Одеській філії Української академії державного управління при Президентові України, на якому бібліографи познайомилися зі станом комп'ютеризації наукової бібліотеки цього навчального закладу.

Бібліографи дедалі більше і більше відчують необхідність стати кваліфікованими користувачами Інтернету. Питання пошуку та отримання інформації обговорювалися на засіданнях секції, методичними рекомендаціями "Використання нових інформаційних технологій в бібліотеці. Пошук в Інтернеті" (2002, упорядник І.Е.Рікун), які були видані ОДНБ, користуються всі бібліотеки міста, які мають вихід у цю світову інформаційну мережу.

Зміни в політичному, суспільному і громадському житті, що відбулися із здобуттям Україною незалежності не могли не

вплинути на тематику роботи секції. Участь бібліотек міста в державній програмі "Документальна пам'ять України" двічі, у 1992 та 1994 рр., обговорювалася на засіданнях секції. Особлива увага приділяється проблемам розвитку та вдосконалення української національної бібліографії. Члени секції свідомі того, що вирішення цих складних проблем неможливе без глибокого вивчення історії й сучасного стану української бібліографії. Доповіді, присвячені різним аспектам цієї теми, систематично включаються у план роботи секції, заслуховуються та обговорюються на її засіданнях. Були прочитані доповіді: "Українська національна бібліографія: історія і сучасний стан" (1997, ОДНБ), "Історія Одеського бібліографічного товариства" (1998, НБ ОНУ), "Красзнавча науково-допоміжна та рекомендаційна бібліографія: з історії роботи, сучасний етап, перспективи розвитку" (2001, ОУНБ ім. М.Грушевського), "Сучасний стан української рекомендаційної бібліографії" (2002, ОДНБ). Робота секції орієнтована на створення бібліотеками-учасниками оригінальної високоякісної бібліографії, гідної стати складовою частиною бібліографічної бази України. З цією метою всі видані посібники обов'язково презентуються, аналізуються, обговорюються на засіданнях секції й у подальшому використовуються в бібліографічному та інформаційному обслуговуванні читачів.

У своїй роботі секція не боїться ставити гострі проблемні питання, пов'язані з сучасним станом української бібліографії, виносити їх на обговорення під час різноманітних бібліотечних заходів. Так, 15 травня 2003 р. у рамках IV Всеукраїнської виставки-форуму "Українська книга на Одещині" відбулася ділова зустріч бібліотечних працівників міста з директором Книжкової палати України М.І.Сенченком. Ця зустріч була ініційована членами бібліографічної секції, яких глибоко хвилює стан державної бібліографії України. Під час двогодинного спілкування М.Г.Сенченко ознайомив присутніх із сучасною політикою держави в галузі бібліографії, з труднощами і проблемами в роботі Книжкової палати. У свою чергу, завідувачі бібліографічних відділів провідних бібліотек міста розповіли про те, як державна бібліографія використовується в роботі з науковцями та масовим

читачем і наскільки вона задовольняє їхні потреби. Учасники зустрічі висловили обґрунтовані зауваження щодо повноти, універсальності, достовірності та оперативності державних бібліографічних показників. Приємно відзначити, конкретні пропозиції та побажання відносно вдосконалення видань державної бібліографії, передані М.І.Сенченку, не залишилися поза його увагою. На сторінках журналу "Вісник Книжкової палати" (2003. - № 8) з'явилася стаття "Добір матеріалу до державних бібліографічних показників України "Літописів", яка була написана у відповідь на прохання учасників секції висвітлити це питання. Захід був настільки вдалим, що його знову включили у програму наступної виставки-форуму, і 14 травня 2004 р. бібліографи міста знову зібралися на зустріч із М.І.Сенченком. Цього разу обговорювався сучасний стан української періодики з бібліотечно-бібліографічних питань, можливість отримання бібліотеками літописів в електронному вигляді.

Коло теоретичних та практичних питань бібліографії, що ставляться та обговорюються бібліографами, дуже широке, але у своїй роботі секція ними не обмежується. Інтерес викликають загальнобібліотечні проблеми, на засідання запрошуються бібліотечні фахівці різної спеціалізації з цікавими повідомленнями, зокрема працівники відділу бібліотекознавства ОДНБ. Зустрічі з колегами допомагають членам секції відчувати спільність із професійною групою, досягти порозуміння. Хочеться назвати тих, хто зробив найвагоміший внесок у діяльність секції, розробляв основні документи, щедро ділився досвідом. Це керівники секції О.І.Мельникова (1982), Н.П.Білявська (1983-1989), Л.М.Бур'ян (1990-1996), Л.О.Жирнова (1997-2000), І.Е.Рікун (з 2001), її ветерани Л.А.Міуська, А.П.Ясинська, В.В.Самодурова, а також енергійно працюючі в останні роки Л.В.Арюпіна та Т.А.Каневська.

Багатоаспектна, корисна та плідна робота секції триває.

Г.І.ЄФІМОВА,
*провідний бібліотекар відділу “Одесика”
ОДНБ ім. М.Горького*

Гортаючи сторінки "Україніки" ОДНБ ім. М. Горького

Найстаріша публічна бібліотека України, Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького, за 175 років свого існування збрала унікальний книжковий фонд, що становить сьогодні понад 5 млн книжок та періодичних видань. Щороку вона обслуговує понад 22 тис. читачів, серед яких 3 тис. науковців, 6 тис. фахівців, 12 тис. студентів та 1300 робітників.

Звичайно, найважливішим у суспільному житті не тільки нашого міста, а й усього регіону, є фонд "Україніка", тобто всі книги, видані українською мовою незалежно від змісту, а також книги, написані будь-якою мовою, якщо змістом своїм вони висвітлюють життя України та народів, що населяють її.

Сьогодні важко визначити, яка саме українська книга першою стала на книжкову полицю нашої бібліотеки. Є всі підстави вважати, що це була казка “Маруся”, видана в Одесі 1834 року і віддрукована в міській друкарні. Ця книга має інвентарний № 698, тобто можна стверджувати, що потрапила вона в бібліотеку у рік свого народження: адже саме в 1834 р. О.І.Льовшин, ініціатор створення Одеської публічної бібліотеки, зробив надзвичайно важливе розпорядження, яке зобов’язувало міську друкарню передавати бібліотеці по 2 примірники будь-якої своєї продукції. Тим самим Льовшин поклав початок вирішенню питання про обов’язкову доставку бібліотеці книг, що виходили в Одесі. Одним з перших одеських українських видань, які з’явилися у

нашій бібліотеці, стала книга М.Венгера “Звістка про війну”, яку надрукували в одеській друкарні Францевича і Нитче в 1855 р.

Таким чином, ще до переходу бібліотеки в нове приміщення (тобто до 1906 р.) на її полицях вже стояла значна кількість українських книжок, серед яких чільне місце належало українській класиці. Це був “Сорочинський ярмарок” М.В.Гоголя, перекладений М.Старицьким і виданий у Києві 1882 року; “Рада”, український альманах на 1883 рік, виданий М.Старицьким у Києві 1883 року; монографія М.Сумцова “Князь В.Ф.Одоевський”, видана в Харкові 1884 року; “Степ: Херсонський беллетристичний збірник”, виданий у Санкт-Петербурзі 1886 року. До цього ж року видання відноситься твір В.Чайченка «Думи: про “Турецьку неволю” и про “Самійла Кішку”», які побачили світ у Житомирі. Одна з перлин одеського видавництва – “Збирка (нова) народних малоруських прыказок, прысливъив, помовок, загадок та замовлянь”, впорядкованих Михайлом Комаровим і видана 1890 року. Дуже цікавим є одеське видання «Знахарка: Оповідання дніпрової чайки», що вийшло друком у 1895 році.

Чудові українські видання поповнили фонди бібліотеки на початку 1900 року. Найцікавішими серед них є монографія М.Комарова «К біографії А.П.Стороженка» (К., 1900), «Марко Вовчок: Літературна характеристика». С.Єфремова (К., 1907), оповідання Б.Грінченка «Перед широким світом» (К., 1907).

У 1906 році в одеській “Просвіті” було влаштовано бібліотеку-читальню, бо в Одесі потреба в українській бібліотеці відчувалася вже давно. У читальні головним чином були зібрані книжки відомого в Одесі громадського діяча та історика Леоніда Смоленського, особливо повним був відділ української історії з цілою низкою цінних та рідкісних видань з історії України. Вже в перший рік свого існування просвітянська бібліотека складалася з 1600 томів. Пізніше, завдяки придбанню нових книжок та пожертвам з боку В.Буряченка, Г.Гармашової, К.Добрицького, М.Комарова, С.Шелухіна та інших, кількість книжок зросла до 2400 примірників.

Після закриття “Просвіти” генералом Толмачовим бібліотека товариства перейшла до заснованого 1911 року Одеського

Українського клубу. Тут вона поповнилася цінною збіркою Миколи Цитовича. Коли ж 1913 року клуб теж було закрито, клубна бібліотека перейшла до В.Громашевського, де вона й збереглась аж до середини 1920 року.

Другою значною за тих часів українською бібліотекою в Одесі була приватна книгозбірня відомого українського бібліографа Михайла Комарова, який протягом десятків років ретельно збирав українські видання. Серед них немало рідкісних видань, а найбільше – творів драматургії та журналів.

Після смерті М.Комарова в серпні 1913 року залишився його тестамент, згідно з яким весь відділ "Україніка" його бібліотеки мав перейти до Одеського Українського клубу, а якщо він буде закритий, то до музично-драматичного товариства "Українська хата" в Одесі. Коли ж і вона буде закрита, то "Україніка" має бути передана до "Библиографического общества" при Новоросійському університеті. Проте до цього не дійшло. Перша світова війна стала всьому на перешкоді...

Коли радянська влада остаточно закріпилася в Україні, згідно з постановою Одеської губполітосвіти 1 липня 1920 року в Одесі було засновано Українську державну бібліотеку (УДБ), ядром якої стала бібліотека колишньої "Просвіти" та Одеського Українського клубу, а незабаром до приміщення УДБ перевели й бібліотеку М. Комарова.

Три кімнати в приміщенні Українського робітничого клубу ім.Гната Михайличенка вмістили все це багатство. Були великі нестатки, бідували матеріально. Але, незважаючи на важкі умови праці, придбали й розмістили нові збірки книжок. Таким чином, фонд УДБ на той час складали чотири великі колекції українських видань:

1) бібліотека Робітничого клубу ім. Г.Михайличенка, який, однак, у вересні 1920 року закрився;

2) бібліотека Національної української книгозбірні, яку 1918 року заснував в Одесі М.Кожин (ієромонах Микита);

3) українська книгарня В.Боровика;

4) книгозбірня М.Комарова.

З цих трьох зібрань на найпильнішу увагу заслуговує коле-

кція М.Кожина, бо її зібрала людина з щирим серцем та невсипущою енергією. М.Кожин на малі кошти, зібрані серед широких кіл української громадськості, спромігся створити велику та цікаву книгозбірню з досить значним відділом "Україніка". Ця книгозбірня, що існувала аж до арешту М.Кожина 1920 року, задовольняла хоча б почасти потребу одеського громадянства в українській книзі. Коли книги перевезли до УДБ, вони стали дуже цінним внеском у фонд, бо доповнювали збірки М.Комарова та "Просвіти" виданнями останніх років.

Так працювала УДБ до 1924 року, поки перед нею не постало питання, як жити і працювати далі. Маючи на меті збирати "Українику", вона, проте, не мала жодних коштів для придбання нових книжок, які в значній кількості стали появлятися на книжковому ринку наприкінці 1922 і на початку 1923 року. А читачі вимагали нових книжок!

І тоді виникла думка про злиття УДБ з Публічною бібліотекою, якій надано було право одержання обов'язкового примірника всіх видань на території СРСР, та про утворення при новій бібліотеці відділу "Україніка". 5 серпня 1923 року Наркомат освіти прийняв постанову про злиття УДБ з Одеською публічною бібліотекою. Але наказ тоді не був виконаний, бо приміщення Одеської "публічки" було переповнене книжками. Об'єднання Публічної, Центральної наукової та Української державної бібліотеки ім. Шевченка відбулося лише 1930 р. І одразу ж було створено відділ для роботи з українською книгою, який очолив Богдан Михайлович Комаров, син М.Ф.Комарова. Четверо фахівців, які складали штат відділу, одразу ж почали працювати над бібліографуванням публікацій українською мовою та публікацій про Україну незалежно від місця їх знаходження, витоку. Картотека "Україники" 1930 року нараховувала 80 тис. карток. На жаль, існував відділ недовго: на початку 1931 року заарештували Б.М.Комарова, а 1940 року відділ ліквідували з досить дивним формулюванням: "...украинская книга закрепила свое положение и исчезла необходимость продвигать ее к читателю". Питання про вивчення та облік уже не ставилось...

На сьогоднішній день українського відділу як такого в біб-

ліотеці немає, бо це був би нонсенс: адже вся вона – українська державна бібліотека. Загальний фонд "Україніки" розкривається через каталоги: алфавітний каталог книг українською мовою, систематичний та предметів. Матеріали "Україніки" займають головне місце у кожному відділі бібліотеки. Так, у відділі рідкісних видань та рукописів виділено кілька колекцій, кожна з яких містить у собі безцінні експонати з життя української книги.

Перша колекція – українська книга кириличного друку XVI–XVIII століть. Це "Острозька Біблія" Івана Федорова (1581), "Євангеліон" (Львів, 1636), "Ключ разумения Іоанікія Галятовського" (Львів, 1665), "Кисво-Печерський Патерик" (Київ, 1678), "Новый Завет" (Чернігів, 1759) та ціла низка інших книжок, включаючи видання XIX століття.

Друга колекція – бібліотека Михайла Федоровича Комарова, куди ввійшли книги XIX – початку XX століття українською мовою, а також видання, що виходили в Україні. Значне місце в цій колекції належить періодиці, це "Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка", журнали "Зоря", "Світ", "Правда", "Рідний край", газети "Слово", "Село"... На багатьох книжках є автографи Володимира Антоновича, Бориса Грінченка, Павла Житецького, Олександра Кониського, Михайла Коцюбинського, Марка Кропивницького, Івана Нечуя-Левицького та інших видатних українських діячів.

Третя колекція – "Україніка", тобто книги українською мовою, література про Україну та видання, що вийшли друком на терені України. В основному це книжки XIX – початку XX століття. Склад цього зібрання універсальний. Особливо широко подана художня та історична література. Є видання "Енеїди" Івана Котляревського (1809, 1842), прижиттєві видання творів Тараса Шевченка – "Гамалія" (1844) та "Кобзар" (1860), переклад пушкінської "Полтави" 1836 р., зроблений Євгеном Гребінкою...

Серед описів України треба виділити книгу Г.Л.Боплана "Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн", видану в Руані 1660 року. Крім того, є факсимільне видання цієї книги – спільна

праця Києва та Кембриджа 1990 року. Історію України розкривають книги Дмитра Бантиш-Каменського, Аполлона Скальковського, Дмитра Яворницького, Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, Миколи Аркаса та багатьох інших. Безцінним є також збірник літописів з історії Південно-Західної Русі.

Дуже цікавою та цінною є підбірка з філології, де виділена низка букварів та перших книг для читання (читанок). "Українська абетка" Гатцука (Москва, 1861) – книга українською мовою, надрукована кириличним шрифтом із безліччю ілюстрацій з українського народного побуту та ін.

Справжньою перлиною в цьому зібранні є "Хрестоматія запорізької старшини" – рукопис XVII–XVIII століть, який містить історичні, географічні та літературні статті часів возз'єднання України з Росією (матеріали Переяславської Ради).

Колекція "Україніка" була виділена не дуже давно: вона була остаточно сформована 1993 року, перед відкриттям бібліотеки після тривалого ремонту. Деякі питання її формування ще потребують уточнення; попереду ще багато роботи – зокрема, повний опис цієї колекції.

Рідкісні українські видання є у фонді відділу мистецтв. Це "Український вертеп" Ол.Кисіль (Пб., 1916), "Триста років українського театру: 1619 – 1919" Дмитра Антоновича (Прага, 1925), буклет "Державний драматичний театр "Березіль". Сезон 1928 – 1929. Харків". Велику зацікавленість читачів викликає книжка-буклет "На честь сорокалітньої праці М.К.Заньковецької", альбом "Анатоль Петрицький. Театральні строї" з оригінальними кольоровими літографіями, дослідження Гната Хоткевича "Музичні інструменти українського народу" (1930 р.). У фонді відділу зберігається також унікальне видання – альбом "Степова Україна. Орнаменти", підготовлений та надрукований 1928 року в Одесі під керівництвом відомого графіка, професора В.Х.Заузе, в створенні альбому брала участь група студентів Одеського політехнікуму образотворчих мистецтв.

Останнім часом фонд відділу поповнився документами з історії вітчизняного мистецтва. Це книги та альбоми, присвячені невідомим раніше сторінкам українського авангарду, серед яких

монографії про художників Василя Кандинського, Віктора Малевича, Олександру Екстер, Давида Бурлюка, публікації теоретичних праць та спогадів цих митців, книги про театр Леся Курбаса та живописні полотна Володимира Винниченка, і багато інших напрочуд цікавих матеріалів.

Велику й цінну колекцію краєзнавчої літератури про історію нашого краю та нашого рідного міста накопичив відділ краєзнавства. Дуже цінними виданнями є звіти Одеського Українського клубу за 1910, 1913 роки, надруковані в Одесі в ті роки, а також звіт про діяльність музично-драматичної спілки "Українська хата" за 1912 рік. Зберігаються тут і "Збирнычок українських писень з нотами", який упорядкував О.Хведорович (1903), і вірші "Проклятого Українця", надруковані в Одесі 1908 року – "Одеська тьма" і "Просвіта". Дуже важливим у фонді "Україніки" відділу є збірник "В защиту украинской культуры", виданий за постановою одеської Української національної ради 1919 року. Це був відгук на виданий в січні 1919 року військовим губернатором Одеси наказ про скасування викладання української мови в навчальних закладах Одеси та її районів. Він допускав "у вигляді експерименту до кінця цього навчального року викладання так званої малоруської мови як обов'язкового предмета". Проти цього наказу виступив Одеський український учительський союз (Спілка), який намагався через міську пресу довести до відома громадськості своє категорично негативне ставлення до цього наказу. Саме цими міркуваннями і було викликано друкування збірника "В защиту украинской культуры" – свідчення розуміння цінності української мови, її необхідності у формуванні характеру і світогляду дитини, свідчення кровного зв'язку слов'янських мов, їх самобутності.

Протягом кількох років ОДНБ ім. М.Горького за браком державного фінансування, а також за відсутністю так званого "обов'язкового примірника" не отримувала всього, що друкувалося в Україні, а також за її межами – про Україну. Але фонд "Україніки" невпинно поповнювався. І відбувалося це завдяки тому, що в ті роки налагодились і зміцніли міжнародні зв'язки бібліотеки, зокрема з Канадою та Австралією (йдеться, звичайно,

про канадсько-українську та австралійсько-українську спільноту в екзилі). Завдяки плідній співпраці нашої бібліотеки з Державною бібліотекою штату Новий Південний Уельс (Австралія) і Фундацією українознавчих студій Австралії було створено зал "Українці в світі", який за п'ять років свого існування отримав з-за кордону близько 5000 примірників видань. Це переважно література з історії та культури України, видана в Австралії, Німеччині, США та інших країнах. Не менш важливою була співпраця бібліотеки з Товариством приятелів України (осередок Торонто, Канада), яке в межах проекту "Відродження" почало відкривати канадсько-українські бібліотечні центри в тих районах України, які були зрусіфіковані більш за інші. ОДНБ ім. М. Горького була п'ятою бібліотекою, де було відкрито такий центр. Українська діаспора Канади подарувала нам майже 30 тисяч книжок та періодичних видань, переважна більшість яких була видана українською мовою. На основі цих книжок була створена "бібліотека в бібліотеці" – Канадсько-Український бібліотечний центр. Кожен з наших читачів має змогу ознайомитися з книгами, виданими в 1920-1970 роках за кордоном, виданими саме тоді, коли в нашій країні таких книжок не було. Вони розповідають про життя України в ті роки, коли в нас навіть не згадували про події, що приголомшили увесь світ: голодомор 1920-х років, голодомор 1930-х років, сталінські репресії, події в Західній Україні та ін.

Незважаючи на те, що наша прекрасна бібліотека має понад 5 мільйонів одиниць зберігання, у КУБЦ з'явилися книги, яких в Україні ще не було. Як птахи повесні, вони прилетіли до нас з далеких країв, розташувались на гілках – книжкових полицях і заспівали... І аж луна йде від того щебетання; і радість сповнює душу при одній думці про те, що повертається до нас наша історія, яку ховали, паплюжили, перебудовували – а вона знову встає з попелу, з крові, з бруду й дивиться нам в очі щиро й відверто. Зі сторінок кожної книги - лише світло Істини, яку не можна знищити, Справедливості, яка все одно запанує попри всі негоразди; Віри в нашу чудову країну, в її світле майбуття.

Ми живемо в дуже складні, але водночас у прекрасні часи, бо тепер, як сказав наш славний лицар поезії та державності Олег

Ольжич, "держава не твориться в будучині – держава будується нині!" А щоб будувати державу, треба багато знати і вміти. Книги Канадсько-Українського бібліотечного центру, розкриваючи сторінки історії нашої рідної України з давніх-давен і до сьогодні, кличуть у захоплюючий світ пізнання кожною людиною себе самої і світу, в якому вона живе.

Фонд КУБЦ став однією з найважливіших складових частин "Україніки" ОДНБ ім. М.Горького. Про кожне видання в ньому можна говорити без кінця...

Чи можна жити на землі, чи можна любити цю землю, якщо не знаєш її історії? Звичайно, жити можна; мабуть, і любити можна. Але як жити безбаченком, не знаючи, що означає саме ймення твоєї землі; звідки появилася вона, ця земля, і ми на ній; як виростала, міцніла, мужніла Україна в походах, в битвах, у визвольних змаганнях?.. Хіба не цікаво і не потрібно людині знати, звідки походить прапор її рідної землі, до болю в серці схожий на ясне синє небо над безкраїм полем золотої пшениці? А хіба не цікаво знати, що являє собою герб нашої держави: чи це один з тризубів Володимира Великого; чи це птах Ярослава Мудрого, що летить в діл, склавши втомлені крила; а чи це вершок прапора Святослава Завойовника над Доростолом? І чия щира любов до рідної України вилилася в наш величний гімн, який буде лунати доти, доки хоч одна українська душа житиме у світі: "Ще не вмерла Україна!.."

На всі ці питання відповідають чудові книжки УКБЦ. Перебираємо одну за одною...1946 рік. З Ляндеку озвався до нас Реферат Видань і Пропаганди при Краєвій К-мді СУПЕ на Австрію "Про нашу національну назву"; 1947 рік. Українська Родовідна Установа починає друкувати часопис "Рід та знамено", присвячений знаменництву та родовідній справі. Видавниче товариство "Вернигора" випускає у світ книгу М.Андрусяка "Тризуб"; Українська Родовідна Установа починає друкувати часопис "Рід та знамена"; 1949 рік. В українському видавництві "Перемога" виходить книга професора Є.Онацького "Наше національне ім'я. Наш національний герб". З ними перегукуються з (1978 року) однопівка "Мандрівка з Євшаном", в якій не тільки простежується

шлях державного герба Української Народної Республіки (1918 – 1920), а й подається бібліографія книжок про відновлення державності, зібрана Наталкою Соневицькою. І це тільки перша полиця... Слідом за нею - великі й маленькі за обсягом книжки під назвою "Історія України". Назва одна, а імен за нею - як зірок у небі! І які імена: Наталія Полонська-Василенко, Микола Аркас, Степан Мішко, Володимир Січинський, Теофіл Коструба, Іван Крип'якевич, Мирон Дольницький, Антін Лотоцький, Дмитро Дорошенко, Павло Крат, Микола Костомарів, Михайло Антонович... Роки видання - 1941, 1942, 1946, 1947, 1957, 1958, 1959, 1961... 1984. Географія видавництв - Прага, Аугсбург, Нью-Йорк, Торонто, Вінніпег, Краків, Львів, Філадельфія, Мюнхен, Буенос-Айрес, Монреаль.

Одну за одною гортаємо сторінки книжок. Вони по-різному зберігалися, тому й виглядають по-різному: деякі гладенькі, охайні, чепурні, а деякі сухо шелестять пожовклими сторінками, ніби листочки на передзимовому дереві - ось-ось покинуть рідні гілки і сумовито злетять на холодну землю...

Вся багатостраждальна історія України дивиться на нас зі сторінок майже шестисот книжок. Ось княжа доба: М.Ріпечкий "Великий князь Володимир Мономах, християнській рицар і письменник: Із приводу 900-ліття його народин" (Торонто, 1954), М.Небелюк "Анна Ярославна, українська княжна на королівському престолі Франції в X сторіччі" (Париж; Ліон, 1952). Ось козацька вольниця: Митрополит Іларіон "Політична праця Богдана Хмельницького" (Париж, 1947); В.Січинський "Іван Мазепа - людина і меценат" (Філадельфія, 1951), О.Оглоблін "Думки про Хмельниччину" (Нью-Йорк, 1957).

Особливу увагу привертає розділ про визвольну боротьбу українського народу в 1917 – 1921 рр. Під керівництвом Михайла Грушевського була створена Центральна Рада. Чотири Універсали, видані нею, накреслювали шлях України до її розбудови, до налагодження суспільно-політичного життя, до створення незалежної Української держави. 22 січня 1918 року на засіданні Малої Ради і було проголошено Четвертий Універсал, який затверджував повну волю, суверенність і незалежність Української

держави.

Про все це розповідають у своїх монографіях, у спогадах і документах П.Мірчук (Від Другого Універсалу до Четвертого. - Торонто, 1955), Д.Дорошенко (Історія України. Доба Центральної Ради. - Ужгород, 1932), М.Стахів (Україна в добі Директорії УНР. - Вінніпег, 1962), О.Брик (Тернистий шлях українського уряду. - Вінніпег, 1969 р.) і багато інших.

Багато думок і спогадів викликає полиця, на якій стоять монографії про великих синів України, які лишили в її історії глибокий слід, схожий на незагоєну рану. Хоч скільки минуло і ще мине років, а не забути імен Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Степана Бандери, Євгена Коновальця, Миколи Міхновського, Романа Шухевича... Що знали ми, діти війни і післявоєнних злиднів, про цих людей? Ні в школі, ні в середніх, ні у вищих навчальних закладах ніколи не говорили про них. Навпаки - лайкою були слова "петлюрівець", "бандерівець", "жовтоблакитник"... Ми ж були "діти тих, хто виступав на бій з Центральною Радою і хто свій потяг залишав, йдучи на барикади". Ми летіли вперед, ревно вірячи в те, що зупинка буде аж у комуні!.. Ми не знали тоді, що в далекому Відні ще 1920 року вийшла з друку книжка Володимира Винниченка "Відродження нації" - історія української революції з березня 1917 року по грудень 1919. Не знали ми, що 25 травня 1926 року в Парижі сімома кулями було вбито Симона Петлюру - Голову Директорії та Головного Отамана Війська Української Народної Республіки. Ця людина діяла під час бурі й шаленої віхоли великої української революції, з якою він органічно був пов'язаний і разом з якою до історії ввійшов. Зважаючи на те, що цикл української революції ще не завершений, лише майбутні покоління зможуть дати повну і неупереджену характеристику Симона Петлюри. Сьогодні ж ми з повагою до цієї людини, до її високих принципів читаємо книжки про нього. Це монографії П.Сагайдачного "В його тіні" (Нью-Йорк, 1951), В.Іваниса "Симон Петлюра - президент України" (Торонто, 1952), "Симон Петлюра: Збірник студійно наукової конференції в Парижі: Статті, замітки, матеріали" (Мюнхен; Париж, 1980) та ін.

Ми не знали тоді, що 23 травня 1938 року в Роттердамі ста-

вся замах на Євгена Коновальця - командира Корпусу січових стрільців, коменданта Української військової організації, голову Проводу Українських націоналістів. Від вибуху пекельної машини московського чекіста загинула людина, ім'я якої ототожнювалося з іменем "Україна". У фонді, подарованому нам, є прекрасна збірка, видана в Мюнхені Фундацією ім. Євгена Коновальця: "Євген Коновалець та його доба", що містить 1019 сторінок тексту, з іменним та географічним покажчиком, з безліччю документів та світлин. Є також книжка про нього, складена в серпні 1938 року, а видана через півроку - перший листок до Вінка слави, який сплели співвітчизники славному синові України.

Із Саскатуна, з 1939 року, прилетіла до нас збірка "У перші роковини", видана накладом Українського національного об'єднання Канади. А ось ще одна, зовсім маленька книжка - всього 29 сторінок, а як стискається серце при одному погляді на обкладинку: О.Олесь - О.Кандиба "Євген Коновалець: Нарис про життя, чин і смерть великого українського патріота", видана на чужині 1948 року. У цій книжці подали один одному руки Євген Коновалець, один із найвизначніших українських ліриків, що жив на чужині, Олександр Олесь і, нарешті, його син Олег Кандиба, славний син нашої землі Олег Ольжич, поет, публіцист, археолог, визначна постать в українському націоналістичному русі, заступник голови Проводу ОУН, замучений 1944 року у концтраційному таборі Заксенгаузен у Німеччині ...

Як живий, повстає перед нами Євген Коновалець. Дивиться на свою Україну... Думає... Жде...

Трагічно обірвалось і життя Степана Бандери, голови Проводу ЗЧОУН - він загинув – був отруєний - за наказом Шелєпіна і Хрущова. Знов і знов здригалось серце матері-України, що ховала своїх славних синів:

В жалобі і смутку земля восени:

Не стало великого сина.

Йдемо до його дорогої труни

Востаннє схилити коліна.

Але прапори, що квітчають його,

Шумлять, як розбурхані води:
Ніколи не можна забити того,
Хто прапором став для народу!

З-над Чорного моря, Карпат і Дніпра,
І з древнього Дону рівнини
Під прапор безсмертя йде брат і сестра,
Безсмертний народ України.

І клятва мільйонів гримить до небес
Мазепі, Петлюрі, Бандері:
- Ваш дух у мільйонах навіки воскрес,

Ваш дух перед нами, як сяючий хрест,
Як символ нової - державної ери!

Так відгукнувся на смерть Степана Бандери поет Леонід Полтава 17 жовтня 1959 року.

А в місті Омаха, штат Небраска, звівся величний біломармуровий пам'ятник на честь 1000-ліття християнства в Україні (1988 – 1988). Божа Матір розкрила свої щедри долоні над п'ятьма прізвищами, висіченими на мармурі, ніби захищаючи їх від усіх негод: "Будемо жити вічно під твоїм покровом: Симон Петлюра, Євген Коновалець, Степан Бандера, Роман Шухевич, Олекса Гасин".

Про Степана Бандеру розповідають такі книжки: П.Мірчук "Степан Бандера - символ революційної безкомпромисовості" (Нью-Йорк, 1961); збірник "Життя Степана Бандери" (Нью-Йорк); "Правда про те, хто справді вбив Степана Бандеру: Чорні діла геленівської розвідки" (Торонто, 1961) і багато інших.

Ось які сторінки нашої історії розкрив фонд Українсько-Канадського бібліотечного центру. Серед них найяскравіші і найболючіші - страшний голодомор 1933 року, сповнені жахливих репресій 1933 – 1937 роки, початок Великої Вітчизняної війни, важкі роки поразок і перемог. Разом з легендарною Українською Повстанською Армією ми крок за кроком проходимо жахливими

шляхами війни. Безцінний "Літопис УПА" у 28-и томах, виданий у Торонто (1989-1992), дає нам цю можливість...

Прекрасно поданий правозахисний рух в Україні, освячений прізвищами Петра Григоренка, Левка Лук'яненка, Валентина Мороза, Михайла Осадчого, Леоніда Плюща, В'ячеслава Чорновола, Данила Шумука та багатьох інших. Маємо цінні видання про Українську Гельсінську групу, документи і матеріали (Торонто - Балтимор, 1983), матеріали про рух опору і самооборони в Україні (Нью-Йорк, 1977), зошити українського самвидаву (Мюнхен, 1980) тощо.

І все це - майже 1000 книжок з питань історії, політики, держави та права України.

Не дуже великий за обсягом, але напрочуд глибокий, змістовний фонд освітньої літератури.

З чого починається Батьківщина?.. Так, дійсно, для кожної дитини починається вона з малюнка в його першій в житті книжці для навчання - у "Букварі". Ось вони, різноманітні букварі, дивляться на нас з полиць Українсько-Канадського бібліотечного центру. Один із них, виданий 1965 р. Радою української школи в Канаді, склали О.Мельник і Н.Піп. Він призначений для дітей молодшого віку, котрі дуже мало або й зовсім не розуміють української мови і, звичайно, ще не вміють писати. Всі тексти, як і малюнки, ніде перед тим не надруковані й нізвідки не запозичені. Малюнки можна кольорувати - а яка ж дитина не любить цього? Звичайно ж, така книжка заохотить дітей до вивчення рідної мови!..

Із 1967 року прилетів до нас "Буквар" Л.П.Деполович, виданий у Торонто видавництвом "Нові дні"; із 1973 року - "Буквар із мовними вправами і словником" М.Дейко, виданий накладом Об'єднання українських педагогів Канади; із 1974 року - "Мій буквар" Я.Козловського.

Як приємно і водночас прикро читати надруковані на форзаці книги рядки: "Ця книжка друкується при фінансовій допомозі Департаменту Внутрішніх Справ, Відділ Багатокультурності, на суму 7.500 доларів". От якби наша держава так дбала про видання підручників для своїх маленьких громадян!..

А як милозвучно, як ласкаво називаються книжки для читання: "Перша книжечка: український повістковий буквар"; "Друга книжечка для другого року науки", "Третя книжечка..." тощо. Яким чисто українським роздоллям, духмяним степовим вітром віє від назв книжок для читання в середніх і старших класах школи: "Лани", "Євшан-зілля", "Степ", "Про що тирса шелестіла", "Барвінок", "Золоті ворота" і багатьох-багатьох інших. Видані Шкільною радою Нью-Йорка, видавництвом "Рідна мова" в Австралії, Англії, Вінніпезі й Торонто в 50-60-х роках ХХ століття, скільки істинно українських душ виховали вони, скільки добра і світла влили в ті душі, аби горів у них вічно вогонь любові до рідної мови, рідного краю, неньки-України!

Чи не найбільший за обсягом розділ УКБЦ - літературознавство, мовознавство, художня література. Майже 2000 книжок у цьому розділі. Сяють з полиць з дитинства знайомі очі Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Марка Вовчка, Івана Нечуя-Левицького. Одна "Шевченкіяна" складає майже 100 томів; "Шашкевичіяна" - близько 20 томів, декілька з них - періодичні видання Інституту Маркіяна Шашкевича у Вінніпезі, об'єднаного з Українським католицьким університетом у Римі. Такий самий обсяг "Франкіяни" та літератури, присвяченої Лесі Українці.

Кожна з цих книг має велику цінність. Але є такі книжки, які ціни не мають, бо нема кому ціну ту скласти: поети, письменники, драматурги, котрі брали найактивнішу участь у Відродженні України, були закатовані, заслані в концентраційні табори, знищені фізично, а їхні книжки було вилучено з бібліотек і теж знищено. Лишилося тільки те, що встигли заховати рідні та друзі, а також те, що було надійно приховано від людей на полицях "спецсхову". Ні могил, ані пам'ятників, ані обелісків... Тільки людська пам'ять... Тільки схилені в зажурі соловецькі трави... Тільки тривожний шепіт сосон Колими... Тільки згорьоване небо, що схилило своє світле обличчя над безвісними могилами і ронить на них гіркі сльози... Нема де схилитися, стати на коліна, покласти калинову гілку, доторкнутись гарячим чолом до рідного горбка... Нічого нема...

Але є, є висока справедливість на світі!.. І хоч не раз горіли

рукописи в полум'ї війни, у страшних таборах, у тюремних лазаретах, - у найвищому розумінні цього слова рукописи не горять! З братньої Канади прилетіли до нас твори поетів-неокласиків - Миколи Зерова, Павла Филиповича, Михайла Драй-Хмари, Юрія Клена; поетів "празької школи" Олени Теліги, Олега Ольжича, Галі Мазуренко; футуристів Михайла Семенка і Георгія Шкурупія; лірика і мрійника Євгена Плужника; залюбленого в чари поетичного слова Володимира Свідзінського; буремного Миколи Хвильового. Всі ці книжки були видані в Мюнхені, Нью-Йорку, у Торонто в 1959, 1963, 1967, 1971, 1978 роках, коли ми не знали про цих людей майже нічого - а вони ж-бо складали золотий фонд нашої літератури, були її славою, її прекрасним сьогоденням і ще більш прекрасним майбуттям! І майже всіх їх було докорінно винищено у страшні роки сталінських репресій...

Не мають ціни книги Юрія Лавріненка "Розстріляне Відродження" та "Зруб і парости", збірник спогадів про неокласиків "Безсмертні", книга Уляни Пелеш "Від розстріляного до замученого відродження: 1920 – 1960 – 1980 роки в українській літературі". Безцінний збірник "Слово: Література. Мистецтво. Критика. Мемуари. Документи", виданий у Нью-Йорку в 70 – 80 роки, який складається з 13 великих томів. Не було досі в нашій бібліотеці 5-томного видання творів М.Хвильового Українського видавництва "Смолоскип" імені В.Симоненка (Нью-Йорк, Балтімор, Торонто, 1978 – 1986). Не було жодного видання творів Галі Мазуренко, - а тепер маємо 9 збірок поезій, які були видані в Лондоні в 1969 – 1981 роках. Деякі з них ілюстровані учнями першого та другого класів Школи українознавства ім. св. Марії. І так зігриває душу тепла назва лондонського видавництва, де побачили світ ці книжки - "Діти дітям"...

Вперше побачили ми такий глибокий пласт літератури, створеної митцями української діаспори. Зазвучали імена поетів Юрія Буряківця, Віри Вовк, Віри Ворскло, Павла Євтушенка, Ігоря Калинця, Святослава Караванського, Уляни Кравченко, Тодося Осьмачки, Левка Ромена, Яра Славутича, Богдана Федчука, Ганни Черінь, Володимира Яніва. Проза здебільшого представлена іменами Емми Андієвської, Івана Багряного, Юрія Буряківця,

Олексі Гай-Головка, Володимира Гжицького, Степана Горлача, Докії Гуменної, Олени Звичайної, Василя Іваниса, Оксани Керч, Зіновія Книша, Ірени Книш, Агатангела Кримського, Володимира Кубійовича, Степана Любомирського, Ольги Мак, Євгена Маланюка, Леоніда Мосендза, Грицька Сірика, Богдана Стебельського, Андрія Чайківського, Василя Чапленка, Дарії Ярославської і багатьох інших.

Є багато дитячої літератури - казки, вірші, оповідання; всі книжки чудово оздоблені, гарно оправлені, їх приємно взяти в руки, не кажучи вже про те, як приємно читати дитині ці книжки.

Більш як 100 драматичних творів могли б утворити репертуар драматичного театру на довгі роки!..

Фонд релігійної літератури відділу складають майже 250 книжок. Звичайно, на першому місці серед них - Біблія. Видань Біблії у нас близько десяти. Серед них найцікавіші: Біблія. - Торонто: The Canadian Bible Society, 1962; Святе письмо. - Рим; Торонто: Вид-во ОО Василян, 1991; Біблія. - Б.м.: Британське і Закордонне Біблійне т-во, 1962; Святе письмо Старого і Нового Завіту / Пер. П.О.Куліша, І.С.Левицького та І.Пулля. - Нью-Йорк; Лондон, б.р.; Новий Заповіт Господа й Спасителя Нашого Ісуса Христа. - Штокгольм [Стокгольм]: Т-во для поширення Євангелія в Росії, 1942.

На одній з цих книжок, як змах теплої руки з-за океану, як щире материнське благословення - чийсь ласкаві слова: "Нехай Спаситель опікується Вами до кінця земного буття". Низький поклін цьому незнайомому другу! Хай знає він, що його благословення торкнулося душі людської і обвіяло її теплом і радістю!

Поряд з різними виданнями Біблії достойне місце займає "Біблійний довідник" д-ра К.Костіва, який видано Християнським місійним видавництвом у Торонто 1971 року. Він не тільки подає основні відомості про Біблію (назви, поділ, оригінальні мови Біблії), але і знайомить нас з каноном Біблії, з Біблійними кодексами, дає багатомовні переклади Біблії та огляд біблійних книг. Є в нас також чудове ювілейне видання, присвячене тисячоліттю християнства, яке побачило світ в Торонто 1988 року й носить назву "Біблійна Симфонія". Це видання не має аналогів: у ньому

подається вичерпний список слів у Святому Письмі (Біблії) та скорочений список часто вживаних слів.

Багато видань є джерелом до вивчення історії релігії в Україні та за кордоном. Так, в Торонто - Чикаго накладом студентів Богословської академії 1973 року вийшов з друку збірник "Світильник істини", який розповідає про діяльність Української католицької богословської академії у Львові з 1928 до 1944 року. "Історія церкви в Україні" священника д-ра Ю.Федоріва (Торонто, 1967); "Мартирологія українських церков: Документи, матеріали, християнський самвидав України" (Торонто; Балтимор, 1985); "Збірник тисячоліття християнства в Україні (988-1988) О.Барана і О.В.Геруса, видані Українською вільною академією наук в Канаді, у Вінніпезі, 1991 року; монографія О.Домбровського "Нарис історії українського євангельсько-реформованого руху", яка побачила світ 1979 року в Нью-Йорку - Торонто, видана Українським євангельським об'єднанням в Північній Америці; "Історія Української Греко-Православної церкви в Канаді" С.Савчука і Ю.Мулика-Луцика, видана накладом Видавничої спілки "Екклезія" у Вінніпезі 1984 року, - все це безцінні сторінки історії релігії в Україні, що так довго були закриті для нас.

З великим хвилюванням і вдячністю відзначаємо ми, що зарубіжні видавництва приділяють багато уваги виданню книжок, які розповідають про страшне руйнування української церкви в 20 – 30 роках ХХ століття (Коструба Т. Як Москва нищила українську церкву. - Торонто: Добра книжка, 1961). Але виходили й такі книжки, як монографія митрополита Василя Липківського "Відродження церкви на Україні (1917 - 1930)", які свідчили про те, що, незважаючи на утиски, нищення, руйнування, Бог допоміг нам зберегти святу церкву і на нашій землі, і в наших душах. Тому із щемом в серці беремо ми і ніжно зігріваємо в долонях маленьку книжечку Л.Костюшко «“Отче наш” в малюнках. Для маленьких дітей». Ми не знаємо, де і коли вона побачила світ, бо вихідних даних нема, але в цій книжечці стільки тепла і світла, стільки любові до маленької дитини в кожній літері, в кожному малюнку!

Не можна не сказати про 5000 примірників періодичних

видань, які стоять на полицях відділу. Безліч журналів, назви яких майже ніколи нам не зустрічались у житті: "Українське козацтво" (1971 - 1985), "Гуцулія" (1967 - 1989), Календар "Слово", Альманах "Голосу України", "Українка в світі" (1966 - 1995), "Літопис Волині" (1955 - 1978), "Патріархат" (1975 - 1996), "Наша дорога" (1970 - 1991), "Жіночий світ" (1952 - 1997), "Ми і світ" (1950 - 1997), Історичний календар - альманах "Червоної Калини" (1930, 1931), "Пластовий шлях" (1966 - 1995), Календар-альманах "Нового шляху" (1952 - 1996) і багато-багато інших.

Весь цей фонд, і книги, і періодичні видання, дбайливо доглядається працівниками УКБЦ. І не тільки доглядається - розпочато велику роботу, яка має на меті донести до читача якнайширшу і якнайглибшу інформацію з питань, які його цікавлять: заплановане тотальне бібліографічне розписування всіх журналів і складання на цьому матеріалі предметового каталогу. Жодна стаття не має пройти повз увагу - все має бути занотовано, описано і залишено в каталозі для непогамовних і жадібних до знань читачів, які беруть кожную книжку і кожне періодичне видання як диво дивне, ніколи ними не бачене. І читають, і занотовують, і пишуть реферати, курсові та дипломні роботи, і готуються до лекцій - над одним столом схиляються і ясначолі молоді обличчя, і сивоголові викладачі, науковці, і м'яко зблискують поголені роками голови професорів. Поринувши у світ знань, вони являють собою святу єдність, надихану вічною жагою, вічним потягом людини до світу істини.

"Україніка" ОДНБ ім. М. Горького схожа на велику повноводу річку, яка лине через країни й віки, через серця читачів бібліотеки та її друзів з ближніх та дальніх країв земної кулі. І як струмки живлять своєю кришталевою водою річку, так живлять нас подарунки друзів, братів, незнайомих людей, бо вони продовжують наповнювати скарбницю людських знань, людської пам'яті, скарбницю історії і слави нашої рідної України. І, як сказав батько Тарас, "нема тому почину, і краю немає!"

О.М.БЕЛЬНИЦЬКА,
*заступник директора ОДНБ ім. М.Горького
з бібліотечної роботи*

Е.І.ВАСИЛЕВСЬКА,
*завідувачка відділу комплектування
ОДНБ ім. М.Горького*

Про окремі іменні архівні та книжкові колекції у фондах Одеської державної наукової бібліотеки імені М.Горького

Історія формування документального фонду найстарішої книгозбірні України досить різноманітна. З перших днів заснування і впродовж багатьох років головним джерелом її поповнення були пожертви. На час відкриття міської публічної бібліотеки у 1830 році її фонди нараховували вже понад 5 тисяч книжок.

Дослідження подарованих у різні роки особистих книжкових колекцій, їх ретельне вивчення і опис є одним з важливих напрямів наукової діяльності ОДНБ ім. М.Горького.

Перший вагомий внесок у фонд бібліотеки зробив граф Михайло Семенович Воронцов, генерал-губернатор Новоросійського і Бессарабського краю, який подарував бібліотеці близько 600 томів рідкісних видань французьких класиків, переважна більшість яких у розкішному виданні Фірмена Дідо. Його приклад наслідували громадські й політичні діячі, науковці, діячі культури, які активно передавали бібліотеці свої книгозбірні. Так, серед книжкових зібрань, подарованих бібліотеці, особливу цінність має колекція мецената і попечителя бібліотеки (1897-1917) графа Михайла Михайловича Толстого - понад 40 тис. видань, та

книжкова колекція міського голови і мецената Григорія Григоровича Маразлі – 10 тис. видань. Сьогодні ці унікальні зібрання є складовою національного бібліотечного фонду України. Згадані колекції вивчаються бібліотечними фахівцями, а матеріали цих досліджень стали темою ряду статей у професійній пресі.

Серед інших знаних особистих колекцій - книжкове зібрання Івана Олексійовича Стемпковського (1789–1832), відомого історика, археолога, засновника одеського (1825) і керченського (1826) археологічних музеїв. Сучасники І.О.Стемпковського високо оцінювали його наукові праці з питань археології, серед яких “Известия о древностях, найденных в Одессе в 1826 г.” (СПб., 1827), “Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Евксинского между Тирасом и Борисфеном, учиненные по случаю найденных в 1823 г. остатков древности в Одессе” (СПб., 1826), “Исторический очерк 50-летия Императорского Одесского Общества Истории и древностей России” (О., 1889) та ін. І.О.Стемпковский зібрав чудову книжкову колекцію - понад 400 прим., у т. ч. видання з археології та всесвітньої історії. В архівах бібліотеки зберігся лист “Управления Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора” від 5 травня 1833 р. про те, що “...Действительный Статский Советник Стемпковский по духовному завещанию своему отказал в пользу Одесской публичной библиотеки все свои книги, как в Керчи, так и в Одессе находящиеся” *.

Складений в 1833 році реєстр подарованих Стемпковським видань (фрагмент реєстру додається) включав 318 прим. (117 назв) книг та комплектів журналів. Серед них чимало рідкісних і цінних документів XVIII - першої чверті XIX ст. з історії, географії, нумізматики, археології, граматики і медицини. Наприклад, “О существе законов” К.Монтеск’є, “Взгляд на колонию Южного края России”, “Курс археологии” Р.Рошетта, “История войн казаков против Польши” Шевальєра, комплекти журналів “Отечественные записки“, “Одесский альманах“,

* Дело Одесской городской публичной библиотеки за 1831 – 1845 гг. - С. 23. (Архів ОДНБ)

“Журнал Парижского Азиатского общества“. Особливу увагу науковців привертають краєзнавчі видання: “Изображения разных памятников древности, найденных на берегах Черного моря” (СПб., 1801); “Описание древних медалей Ольвии” (М., 1828); Сестренцевич-Богущ С. “История Таврии” (СПб., 1806); Кеппен П.І. “Древности северного берега Понта” (М., 1828) та ін.

У 1887 р. свою колекцію книг, 3176 томів (1776 назв), передав бібліотеці Платон Йосипович Бурачков (1815–1894), відомий археолог, почесний член Одеського товариства історії і старожитностей, дійсний член майже всіх російських товариств археології. Бурачков - автор 12 широко відомих сучасникам наукових праць з археології і старожитностей Північного Причорномор'я, які донині активно використовуються науковцями. Це “Заметки по древней географии Новороссийского края”; “Трекоскифский мир на берегах Понта”; “Общий каталог монет, принадлежавших эллинским колониям, существовавшим в древности на Северном берегу Черного моря...” та ін. Впродовж десятиліть він ретельно збирав рідкісні книги з історії, археології, етнографії Причорномор'я, географії, нумізматики тощо. Книги в його колекції - французькою, німецькою, англійською, грецькою, італійською мовами. Серед них “Великий анатомічний атлас М.І.Пирогова” (Atlas anatome topographica), (ілюстрований додаток до видання: N.Pirogoff. Anatome topographica sectionibus per corpus humanum conglatum. (Petropoli, 1859)), “Замітки з древньої і сучасної Новоросії” маркиза де Кастельно (Castelnau. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie. V.1-3. (Paris, 1820 - 1827), “Античні старожитності: єгипетські, етрусські, грецькі і римські“ Каулуca (Caylus. Recueil d' antiquite's. (Paris, 1761) та ін.

Добір книг в колекції П.Й.Бурачкова унікальний за своїм складом. Це карти, атласи, два десятки видань петровської епохи, рідкісні праці з історії та географії Південної України, наприклад: “Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке”. Составил С.Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска запорожского, 1710” (К., 1855); Серафимов С. „Историческое описание Херсонского Успенского собора” (О., 1881) та ін. Пер-

линою колекції є рукопис "Атлас реки Днепра. Сочиненный с окуратной описи 1784-го года по имянному Ея Императорского Величества указу, от города Смоленска вниз по течению до впадения в лиман, присоединением онаго, и до Черного моря. При Адмиралтейской коллегии ея чертежной 1786 года". [Збережено орфографію оригіналу].

В колекції П.Й.Бурачкова зустрічаються видання з дарчими надписами видатних науковців того часу. Так, в книзі "Новая коллекция надписей на ручках древних сосудов, найденных в Южной России. Исследование И.Беккера (О., 1868) напис: "П.Й.Бурачкову от имени автора. [передав] Ф.А.Струве". Опроби книжок колекції прекрасно оздоблені і викликають захоплення у сучасних видавців. Деякі видання мають позначку "Платон Йосипович Бурачков".

Для формування фонду бібліотеки ця колекція мала вагоме значення. Твори з історії і географії південного краю суттєво збагатили заснований 1874 р. краєзнавчий відділ "Novorossica".

В 1893 році Олександр Олександрович Борзенко (1847 – 1915), магістр цивільного права, перекладач, краєзнавець, пожертвував бібліотеці свою книжкову колекцію (448 прим.), яка поповнювалася ним впродовж наступних 22 років. Переважно це були книжки історичного, філософського, юридичного та економічного змісту. Постановою міської думи (1893) подарована колекція була відокремлена у відділ, що носив ім'я дарувальника. До цього відділу Борзенко передавав книги з юридичних, політичних, економічних наук, естетики, соціології, всесвітньої історії, комплекти газет, журналів, листівки і гравюри (понад три тисячі прим.). В 1895 році він подарував бібліотеці унікальне 17-томне енциклопедичне видання П.Ларусса "Великий універсальний словник XIX ст.", (Grand Dictionnaire universel du XIX-e siecle.) (Paris). Видання містить інформацію з французької мови, історії, географії, міфології, бібліографії, художньої літератури тощо.

У бібліотечному звіті за 1907 рік відзначається, що "А.А.Борзенко... пожертвовал библиотеке прекрасный подбор

нейших исследований по всеобщей и русской истории, юридическим наукам и географии - всего 224 т. Это пожертвование... еще более увеличивает научную ценность отдела его имени и делает его необходимым для всякого, кто пожелал бы в Одессе заниматься изучением многих вопросов по общественным наукам; многие сочинения, находящиеся ныне в отделе А.А.Борзенко, являются единственными доступными для публики экземплярами в Одессе, так как их нет в других библиотеках”^{*}.

З 1900 і до 1934 року передавав літературу до фонду бібліотеки Всеволод Євгенович Тимонов (1862–1936), гідротехнік, професор Петербурзького інституту шляхів сполучення, син відомого громадського діяча, попечителя Одеської публічної бібліотеки у 1880–1881 рр. Є.В.Тимонова. У 1902 році він заснував при бібліотеці спеціальний відділ технічної літератури, якому з дозволу Одеської міської думи було присвоєно ім’я його матері – Л.Д.Тимонової. У звіті бібліотеки за цей рік відзначається: "...технический отдел им. Л.Д.Тимоновой явится весьма полезным, так как посетители библиотеки будут находить в нем солидные издания технического характера"[†]. У рік заснування цього відділу В.Є.Тимонов надіслав колекцію книг технічного змісту (478 томів). Надалі відділ поповнювався виключно за рахунок книжок, подарованих засновником. Особливою увагою читачів користувалася література з питань портобудівництва, гідрології портів, будівництва мостів і маяків, поліпшення умов річкового судноплавства. Фонд містив видання російською, англійською, німецькою та французькою мовами. Завдяки В.Є.Тимонову бібліотека отримала єдину в Росії добірку звітів уряду США про громадські роботи за період 1872–1904 рр., про що зазначалося у звіті бібліотеки за 1906 р. Всього від В.Є.Тимонова бібліотека отримала понад 5 тис. книжок, карт, креслень та інших видань, у т.ч. понад 100 назв його власних праць. Зокрема: “Водоснабжение и водостоки” (СПб., 1899-1901);

^{*} Отчет Одесской государственной имени Императора Ник олая II публичной библиотеки за 1907 год. – О., 1908. - С. 36.

[†] Отчет Городской публичной библиотеки за 1902 г. – О., 1903. - С. 7.

“Морские сообщения и портовые сооружения”(СПб., 1908); “Эллинги и доки” (СПб., 1908–1910); “Улучшение условий судоходства в порожиистой части реки Дуная” (СПб., 1899); “Морской транспорт” (СПб., 1930) та ін. Авторські примірники мають печатку “Всеволод Евгеньевич Тимонов. Профессор Института инженеров путей сообщения Императора Александра I”.

У листі від 10 жовтня 1934 р. на ім'я тодішнього директора бібліотеки В.Я.Рогового В.С.Тимонов пише: ”...я имею намерение... оставить библиотеке по духовному завещанию сумму в шесть тыс. рублей с тем, чтобы проценты с таковой ежегодно употреблялись на приобретение библиотекой технических сочинений...”*

Восени 1930 року до фонду бібліотеки надійшла частина книгозбірні Михайла Федоровича Комарова (1844-1913), українського бібліографа, критика, фольклориста, лексикографа, перекладача та громадського діяча. З 1887 р. він жив в Одесі, працював нотаріусом, був активним учасником Одеського бібліографічного товариства, видав серію науково-популярних “Книжок для народу”, займався ретроспективним бібліографуванням українських видань.

Книжкова колекція М.Ф.Комарова – унікальне явище української бібліофільської культури другої половини XIX – початку XX ст. В колекції зібрані видання українського друку, починаючи з 1798 року - часу виходу в світ “Энеиды на малороссийский язык перелицованной И.П.Котляревским”, з якої розпочалася нова епоха в історії української книги. Інтереси М.Ф.Комарова зосереджувалися в основному на поточній книжковій продукції, тому в колекції було мало цінних і рідкісних видань. Його бібліотека поповнювалася виданнями, що виходили в різних містах України. На початку 1880-х р. вона значно збагатилася за рахунок придбання платної бібліотеки для читання у київського книгопродавця Л.В.Ільницького.

Всі видання в колекції М.Ф.Комарова мають екслібрис власника. 105 книг з колекції містять автографи українських пое-

* Дело Одесской государственной научной библиотеки. - 1934. - № 18. Док. № 372. (Архів ОДНБ).

тів, прозаїків, істориків і статистиків. Серед них інскрипти О.О.Андрієвського, В.Б.Антоновича, Б.Д.Грінченка, С.О.Єфремова, І.К.Карпенка-Карого (Тобілевича), О.Я.Кониського, М.М.Коцюбинського, О.М.Куліш, А.Ю.Кримського, М.Л.Кропивницького, І.С.Нечуя-Левицького та ін. Ця частина колекції включена у виданий бібліотекою каталог “Книги з автографами у фондах Одеської державної наукової бібліотеки імені М.Горького: Збірка М.Ф.Комарова” (1996).

Колекція включає також частину архіву М.Ф.Комарова. Це рукописи праць: М.Уманець [псевдонім М.Ф.Комарова]. „Дещо з історії української літератури ХІХ віку: Спомини і замітки” (К., 1874 [1884]); А.Іванов. „Розмова про почуття людське: З дод. та одмінами на укр. мову переклав М.Ф.Комаров. Книжка третя” (1875); машинописні копії листів від його численних кореспондентів (близько двохсот авторів), це понад тисячу аркушів великого формату. Листи датовані 1883–1913 рр. Кореспондентами М.Ф.Комарова були Х.Алчевська, В.Станіславський, В.Сембратович, І.Белоусов, В.Олександров, М.Аркас, А.Боголюбцев, Д.Багалій, С.Бердяєв та ін.

Сьогодні архів М.Ф.Комарова відскановано і збережено в графічному форматі, що сприятиме доступу науковців та дослідників до епістолярної спадщини видатного бібліографа. Фонди комаровської книгозбірні є важливим документальним джерелом для дослідження історії книговидання та бібліографії України.

Яків Юлійович Бардах (1857–1929), відомий вчений, за-служений діяч науки, засновник в Одесі (1903) першої в Росії станції швидкої допомоги, 1904 р. “... принес библиотеке в дар “Lexicon chaldaicum, talmudicum et rabbinicum Buxterfus’a (изд. 1639 г.), а также и другие посвященные той же области словари 1663, 1788 годов. Дар этот должен быть признан чрезвычайно важным, и за него жертвователю будут признательны многие работающие в библиотеке гебраисты”^{*}. У 1998 р. з родинної колекції сім’ї Бардахів нащадки вченого передали до фонду бібліотеки 20 примірників видань з різних галузей знань. Серед них:

^{*} Отчет Одесской городской публичной библиотеки за 1904 г. – О., 1905. - С. 13.

“Черемисская грамматика” (Казань, 1837); Буслаев О. “О влиянии христианства на славянский язык, опыт истории языка по Остромирову Евангелию” (М., 1848); Шахматов А.А. “К вопросу о происхождении хронографа” (СПб., 1899) та ін. Подаровані видання мають екслібрис сім’ї Я.Ю.Бардаха.

1996 р. фонд бібліотеки поповнився колекцією видань (2337 од.), яку їй передала родина видатного математика Марка Григоровича Крейна (1907–1989), члена–кореспондента АН УРСР, лауреата Державної премії УРСР у галузі науки і техніки та Міжнародної премії Вольфа. Серед подарованих видань – довідники, монографії, авторські праці провідних учених світу з алгебри, математичного аналізу, механіки, математики, фізики та інших галузей знань. Особлива цінність зібрання – 155 видань з автографами видатних вчених: П.С.Александрова, Н.І.Ахієзера, Ю.М.Березанського, В.В.Болотіна, Б.В.Гнеденка, Л.В.Канторовича, Н.Левінсона, Ч.Ріккарта та ін. У 2000 році бібліотека видала каталог “Книги з автографами у фондах Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького: Збірка М.Г.Крейна”.

Поряд з книжковими колекціями до фонду ОДНБ в різні роки надходили рукописні документи. Серед них – архівний фонд родини науковців Шевальових: вченого-психіатра, доктора медичних наук Є.Н.Яновської-Шевальнової (1883–1968); вченого-психіатра, професора Одеського медичного інституту Є.О.Шевальова (1878-1946); офтальмолога, професора Одеського НДІ очних хвороб і тканинної терапії ім. акад. В.П.Філатова В.Є.Шевальова (1910–1978); доктора біологічних наук, професора Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова А.Є.Шевальова (1919–1998). Рукописний фонд родини зібрав і подарував бібліотеці Андрій Євгенович Шевальов, який впродовж багатьох років співпрацював з бібліотекою, був науковим керівником ряду науково-допоміжних показчиків, консультантом з питань біології. Архів містить матеріали майже за сто років обсягом близько двох тисяч аркушів. Це наукові праці, рукописи неопублікованих досліджень, спогади, листи, фотографії, листівки, широка бібліографія наукових праць. Серед них філософські

праці Є.А.Шевальова, які ввійшли в його рукописний спадок, зокрема “О ненужном” (О., 1940), в якій розглядається проблема марного в нашому повсякденному житті; “Мимолетные мысли” (О., 1945) - про основні життєві явища: життя, смерть, природу, історію, науку, мистецтво тощо; дослідження “Религиозно-психологические и религиозно-философские записки” (О., 1945), присвячене проблемам історичної долі державних релігій, джерелам релігійної свідомості, психології християнського світосприйняття, радості в релігії тощо. Вагомим джерелом вивчення наукової спадщини вчених є бібліографічні матеріали: “Список научных работ Е.Н.Яновской-Шевалевой”, “Список работ профессора В.Е.Шевалева” (55 назв.) та “Список научных работ доктора биологических наук, профессора А.Е.Шевалева”. У 1985 році бібліотека підготувала персональний біобібліографічний покажчик в серії “Вчені Одеси” “Евгений Александрович Шевалев. (1878–1946)”, який містить перелік праць ученого та список літератури про його життя і діяльність.

Життєві шляхи родини Шевальових перетиналися з родиною Садовських. В архіві зберігається рукопис книги, написаної Є.О.Шевальовим, “Первая любовь А.А.Блока (Ксения Михайловна Садовская)” (О., 1935). Це книга про перше кохання поета, яке залишило глибокий слід в його творчості. Додатком до книги є 12 листів О.О.Блока до К.М.Садовської: сім з них датовані 1898–1901 роками, п’ять – без зазначення дати. В архіві зберігаються фотокопії десяти листів (53 кадри) Олександра Блока до Ксенії Михайлівни Садовської, зроблені з метою збереження оригінального почерку поета. Цікавими в колекції є також інші рукописні документи, присвячені цій темі: “История встречи Ксении Садовской с А.Блоком”, “Биография К.М.Садовской”, “Воспоминания” Є.Н.Яновської-Шевальнової, в яких згадується про її знайомство з К.М.Садовською. В архіві зберігаються також рідкісні фотографії, серед яких фото академіка Володимира Михайловича Бехтерева та Ксенії Михайлівни Садовської.

Матеріали цієї колекції ще чекають своїх дослідників.

Гордістю бібліотеки є книжкова колекція відомої французької художниці, громадського діяча, почесного громадянина

Одеси, мецената Сюзанни Саварі-Полідорі (1930 р.). Впродовж останніх десяти років вона передає до фонду бібліотеки цінні альбоми, книги, журнали, газети. Нині ця колекція нараховує 1694 прим. Це видання з історії, економіки, теорії літератури, психології, медицини, твори Вольтера, Руссо, Мольєра, Лафонтена, мініатюри XIX ст. Колекція включає також книги авторів XX ст. А.Мальро, П.Клоделя, Б.Віана, навчальну літературу для тих, хто хоче оволодіти французькою мовою, альбоми з мистецтва, архітектури, дизайну, кінематографії Франції, персональні альбоми М.Шагала, П.Клее, Пюві де Шаванна, видові фотоальбоми, присвячені Люксембургу, Швейцарії, Бельгії, книги з історії костюму народів різних країн світу, каталоги мод та ін.

Увагу читачів привертають шеститомна енциклопедія П.–М.Гійона “Захист ваших інтересів” (Париж, 1978), восьмитомна праця того ж автора “Енциклопедія з питань розміщення капіталів” (Париж, 1978); прекрасно ілюстрована антологія літератури від середньовіччя до 18 ст. “Література. Тексти, історія, методи” (Париж, 1997); ілюстроване довідково-енциклопедичне видання “Жінки і художники” (Париж, 2002) та чудовий фотоальбом “Природа. Пейзаж і сад” (Париж, 2003). Всі подаровані видання містять іменний штамп С.Саварі.

Колекція постійно поповнюється і користується широкою популярністю як серед фахівців, так і серед широкого читацького загалу.

Особливе місце серед бібліотечних колекцій, що зберігаються у фондах ОДНБ належить книгозбірням та архівним матеріалам наших співвітчизників, які мешкають за кордоном. Кожне з таких зібрань відображає культурні та наукові інтереси власників, коло їх спілкувань. Надходження цих колекцій стало можливим завдяки активному розвитку зв'язків з українською діаспорою за роки незалежності України. Фонд бібліотеки поповнили цінні історіографічні матеріали про поселення українців за межами батьківщини, книжкові колекції та архівні матеріали громадських діячів та митців Австралії і Канади: Дмитра Нитченка, Степана Радіона, Ольги Терлецької та ін.

Частину свого архіву і книгозбірню (1231 прим. - книги з історії, географії, мистецтва, літературознавства, довідкові видання та художні твори) передав до бібліотеки громадський діяч, письменник, перекладач, бібліограф, „літописець австралійської України” Степан Микитович Радіон (1912 р.). Він автор відомих праць: “Нарис історії Наукового товариства імені Т.Шевченка в Австралії (1950 – 1975)” (Мельбурн, 1976), “Словник українських прізвищ в Австралії” (Мельбурн, 1981), “Словник українських громадсько-культурних трудівників Австралії” (Мельбурн, 1992), 8 випусків бібліографії української книги в Австралії. Науковцям і фахівцям, що працюють над розробкою питань історії української еміграції, зокрема в Австралії, стануть у нагоді його праці: “Бібліографія творчості ентешівців Австралії” (Аделаїда, 1999), “Коротка бібліографія українки Австраліяни” (Мельбурн, 1997), його художні твори: ”Новий похід” (Аделаїда, 1954), „Микола Береза” (Мельбурн, 1956), „Припадкова зустріч” (Мельбурн, 1982), книжкове видання та рукопис „Із пожовклих листків. Епізоди з автобіографії віршами й прозою” (Мельбурн, 1995). Серед переданих Радіоном книг увагу дослідників привертають твори репресованих українських авторів І.Багряного, У.Самчука, М.Хвильового, В.Стуса, М.Зерова, Б.Антоненка-Давидовича, видані в Австралії, Англії, Канаді, США. Популярністю у читачів користуються історичні романи відомого австралійського україномовного письменника Миколи Лазорського, поезії Ольги Терлецької та ін. Архів містить також документи дрібної українки (повідомлення, програми, імпрези, листівки, оголошення тощо.), які С.Радіон наполегливо збирав впродовж десятирок років. На всіх виданнях колекції - іменний штамп дарувальника.

Степан Радіон передав до бібліотеки також архів Ольги Терлецької (1921–1998) – української поетеси Австралії, в ньому представлена її літературна спадщина, рукописи віршів, спогади, листування, хроніка діяльності “Союзу українок Австралії”, дрібні друки та інші документи.

Свій творчий доробок, белетризовану мемуаристику та інші видання (75 прим.), передав бібліотеці відомий прозаїк, поет, пе-

рекладач, літературознавець, публіцист, культурний діяч, лауреат премій ім. Г. Сковороди та ім. Л.Українки Дмитро Васильович Нитченко - Чуб (1905–1999) (Австралія). Серед подарованих видань – авторські праці: “Від Зінькова до Мельбурну” (Мельбурн, 1990), “Елементи теорії літератури і стилістики” (Мельбурн, 1975), “Під сонцем Австралії” (Мельбурн, 1994), ”Силуети” (Мельбурн, 1998) та ін. Особливе значення для науковців та всіх, хто цікавиться літературою української еміграції, мають публікації епістолярної спадщини Дмитра Нитченка - 5 випусків збірника “Листи письменників”. Ці книги презентують читачському загалові епістолярну спадщину І.Багряного, В.Винниченка, У.Самчука, А.Гака, (Мартина Задеки), О.Гончара, Ю.Стефаніка, М.Заньковецької та багатьох інших. Опубліковане листування викликало широкий резонанс в Україні і за її межами, оскільки листи як цінні історико-культурні документи поглиблюють уявлення про українську культуру, геополітично розірвану на “материкову” і “еміграційну”.

Значення цих матеріалів неоціненне, оскільки вони акумулюють культурну пам’ять нашого народу, розкривають різнопланові сторони життя і діяльності через особисте сприйняття і є справжнім джерелом для дослідників українських поселень за межами Батьківщини.

Згадані вище колекції - це лише невеличка частка іменних зібрань, що зберігаються в фондах найстарішої книгозбірні України. Всі вони чекають на своїх допитливих дослідників, аби щедро розкрити їм свої неоціненні документальні скарби людської пам’яті та мудрості поколінь.

Л.В.ИЖИК,
*ведущий библиограф отдела
редких изданий и рукописей
ОГНБ им. М.Горького*

Редкие издания из библиотеки Конрада Березовского в ОГНБ им. М.Горького

За время многолетнего существования ОГНБ в ее фонды различными путями влились книги из частных собраний одесских библиофилов. Иногда это были единичные издания, а иногда целые библиотеки, как, например, И.Стемпковского, Г.Маразли, Я.Новикова, графа М.М.Толстого, З.Ашкенази и других. Одни были принесены в дар владельцами или их наследниками, другие покупались, какие-то поступили после революции из домов, брошенных их прежними обитателями. К числу последних можно отнести и собрание известного в дореволюционной Одессе общественного деятеля и коллекционера Конрада Генриховича Березовского (1867- после 1919).

Представители рода Березовских, Богуцких, Речинских, Добровольских, как это видно из немногих сохранившихся документов из их семейного архива¹, состояли на военной или гражданской службе, владели землей в Херсонской, Подольской, Киевской губерниях. Древний польский род Березовских был утвержден в дворянском достоинстве Российской империи в 1836 году.

Родители нашего библиофила - Генрих Андреевич Березовский (1826-1909) и Камилла Николаевна Богуцкая (1838-?) - уроженцы местечка Голованевска Балтского уезда Подольской губернии. Трудно сказать, когда чета Березовских переехала в Одессу, вероятно, во второй половине 1860-х. Здесь в 1867 году у

них родился старший сын Конрад, два года спустя - сын Тадеуш (Фаддей) и в 1870 - дочь Юлия (скончалась в возрасте 28 лет). В Одессе Генрих Березовский поселился с семьей в собственном доме (не сохранился) на Дворянской улице, № 16 (угол Коблевской), который он приобрел в 1868 году². Одно время он состоял членом попечительства о недостаточных студентах Новороссийского университета. Начальное образование Конрад Березовский получил в Ришельевской гимназии³, в 1890 году окончил юридический факультет Новороссийского университета, после чего был назначен в Одесский окружной суд. В 1896 году его избрали мировым судьей, и избирался он на эту должность четыре раза. Газеты неоднократно писали о нем как об одном из самых популярных и уважаемых судей одесского мирового округа⁴. В 1908 году он оставил эту должность и был зачислен в сословие присяжных поверенных⁵. К.Г.Березовский состоял членом многих одесских обществ: женского благотворительного, славянского благотворительного, “Дом Польский”, библиографического при Новороссийском университете, технического, автомобильного (у него был собственный автомобиль), борьбы с туберкулезом. О нем всегда упоминали как о видном представителе местной польской колонии. Проживал сначала в Воронцовском переулке, 4, потом (с начала 1900-х годов) - в собственном доме (№ 22) на Черноморской улице (ныне улица Гехта).

В памяти некоторых одесских старожилов сохранилось воспоминание об огромной библиотеке Березовского, занимавшей почти все помещения в доме вплоть до входной лестницы. Готовясь к отъезду из Одессы в 1919 году, он распродал это огромное книжное собрание. Тогда же, в октябре, был продан и дом его на Черноморской улице⁶.

К сожалению, из этой библиотеки до нас дошло немногим более ста книг, но эта цифра не покажется маленькой, если учесть, что от других собраний остались единицы (например, из сорокатысячной библиотеки Б.Н.Эрдели в ОГНБ сохранились лишь три книги). Более половины из сохранившихся книг - на польском языке, около сорока на французском, четыре на немецком, по три на русском и латинском, две на итальянском. Почти

все книги связаны с Польшей, ее историей, искусством, литературой. Более половины всех книг составляют современные Березовскому* издания: сборники стихов польских и французских поэтов, драматические произведения, литература по искусству, музыке (книги о Шопене), народному творчеству, иллюстрированные юмористические альманахи, книговедческая литература. Встречаются также библиофильские, номерные, экземпляры, отпечатанные на голландской, веленовой и других дорогих сортах бумаги. Иллюстрации в таких изданиях подчас оттиснуты с оригинальных авторских досок. Это монография А.Беральди “Переплет XIX века” (1896, тираж 295 экз.)⁷, книга о художнике Ф.Ропсе (1910, тираж 500 экз.)⁸, заметки и впечатления о новой литературе Франции Яна Лорентовича (1911, тираж 10 экз. с автографом автора)⁹ и другие. Богато иллюстрированная художником Яном Хельминским “Армия Княжества Варшавского” (1913)¹⁰ интересна тем, что из 30 “не предназначенных для продажи” экземпляров, один, № 26, специально отпечатан для Березовского, о чем свидетельствует оттиск на обороте титульного листа. Заглавный лист - оригинальная акварель с подписью художника. Почему-то не заинтересовали владельца “Легенды и новеллы” польского писателя Киприана Норвида (1911)¹¹, отпечатанные тиражом 1725 экземпляров на особой “бездревесной” бумаге с водяными знаками. Экземпляр так и остался с неразрезанными листами.

Отдельную группу образует небольшое количество (18 единиц) старопечатных изданий, книжных редкостей XVII-XVIII веков. На многих сохранились наклеенные вырезки из антикварных каталогов с указанием степени их редкости и стоимости. Самая старая книга - эльзевировское издание 1659 года “Иллюстрированная история знаменитых фаворитов, древних и современных” Пьера дю Пюи¹². Но не только своей древностью или издателем заинтересовала она Березовского. Думается, она привлекла владельца тем, что когда-то была в библиотеке великого коронного

* За начальный год собирательства взят ориентировочно 1890 год, год окончания университета и поступления на службу.

маршала Михаила-Юрия Мнишека¹³, о чем свидетельствует его великолепный гербовый экслибрис на форзаце. А еще раньше книга принадлежала матери Михаила-Юрия, Екатерине Мнишек (урожденной Замойской): на титульном листе сохранилась ее владельческая запись 1760 года. К Березовскому же она попала около 1911 года - возможно, он купил ее на книжном аукционе. Трудно сказать, во сколько обошелся ему этот раритет, но стартовая его цена, как значится на вырезке из антикварного каталога, составляла значительную, по сравнению с другими в его коллекции подобными экземплярами, сумму - 50 франков.

Есть среди старопечатных книг и уникальные экземпляры, как, например, в скромном картонном переплете кантата на слияние родов Радзивиллов и Сапег, написанная по случаю бракосочетания князя Иеронима Радзивилла с Терезией Сапега¹⁴. На форзаце этого небольшого по объему издания 1740 года сохранились 19 оттиснутых на сургуче печатей с гербами известных литовских домов Радзивиллов, Сапег, Сангушек. Первоначально печатей было 29, от некоторых остались лишь фрагменты, от других - только следы сургуча. Но к Березовскому книга попала уже в таком виде: по сохранившейся вырезке из антикварного каталога видно, что на книжный аукцион она была представлена с теми же девятнадцатью печатями. А туринский фолиант 1702 года, посвященный истории Савойского королевского дома, с многочисленными великолепными гравированными портретами¹⁵, еще в 1810 году принадлежал мечнику герцогства Варшавского, адъютанту Наполеона, писателю и путешественнику князю Александру Сапеге (1773-1812). На титульном листе осталась его владельческая запись: "Ex libris Alexandri Princ. Sapieha donatis Soc. Regiae Varsovie. Anno 1810". Среди книг XVIII века - любопытный трактат "Опровержение евреев" писателя-раввина XII века (перешедшего в ислам) Самуила Марокканского. Впервые он вышел на латинском языке еще в 1475 году, неоднократно переиздавался и был переведен на многие европейские языки (в русском переводе известен под названием "Золотое сочинение Самуила Мароккского, раввина иудейского... на обличение иудейского

заблуждения”). Экземпляр Березовского - второе издание на польском языке, отпечатанное в Вильно в 1720 году¹⁶.

Владельческая запись: “K.Malczewska” на книге Болеслава Пруса “Трехи детства”(“Grzechy dzieciństwa”, Warszawa, 1896) оказалась принадлежащей будущей супруге Конрада Генриховича, Екатерине Зеноновне Мальчевской, которая приобрела ее в магазине польских книг Э.Островского в Одессе.

Все книги библиотеки Березовского имеют его книжные знаки. Реже всего встречается маленький красный ярлычок с надписью: K.BEREZOWSKI № , выполненный в технике конгревного тиснения. У нас он сохранился на корешках переплетов пяти книг (1890-1903 годов). На книге 1901 года¹⁷ в графе № проставлена цифра 1102. Возможно, этот ярлычок – первый образец книжного знака у Березовского. Важно, что он использовался владельцем на книгах вплоть до 1903 года. Этот редкий книжный знак обнаружен также на оборотной стороне небольшого количества гравированных портретов польских общественных, политических, культурных деятелей (наверное, когда-то это было большое собрание).

Самый распространенный книжный знак Березовского - оттиск печати с изображением сидящей женщины (музы?) с раскрытой книгой на коленях. Он есть практически на всех его книгах. Этот оттиск печати принимали долгое время за ярлык (впервые эту ошибку допустил в 1927 году С.Сильванский, который первый и опубликовал его¹⁸). Как утверждают одесские коллекционеры, вырезанный из книги, он часто встречался в виде ярлыка на одесском книжном рынке. На оттиске проставлено от руки два вида цифр. Цифра слева, видимо, обозначает расположение книги в пределах раздела (иногда он отмечен латинскими буквами a, b, c, d). Эта цифра наклеивалась и на корешок книги. Справа - надпись: “Og. Zb.” и номер общего собрания (по-польски ogólny zbiór). Самая большая встретившаяся цифра поступления - на книге 1915 года: 5628. Конечно, судить о библиотеке более чем в пять с половиной тысяч томов по сохранившимся ста книгам рискованно. Но расставленные в порядке возрастания номеров, они представляют интересную картину и позволяют сделать некото-

рые любопытные выводы. Видимо, печатью Березовский обзавелся около 1909 года. До 1909 года никакой закономерности в поступлении книг по времени их издания нет: книги 1900-1908 годов соседствуют вперемежку с книгами конца XIX века - у всех маленькие номера. Начиная с книги под № 2800 (1909 года издания) и далее просматривается хронологическая последовательность. В течение одного года поступали современные издания и раритеты. Например, в 1911 году вышел пятый том из собрания сочинений польского историка Александра Яблоновского* и был зафиксирован под № 3761¹⁹, год спустя вышел шестой том и получил № 4043. В промежуток между ними Березовский приобрел фотоальбом с видами польских ландшафтов²⁰, трехтомник 1912 года Тадеуша Корзона по истории войн в Польше²¹, а также упоминавшийся выше “Трактат” Самуила Марокканского 1720 года. Седьмой (последний) том Яблоновского 1913 года - с номером 4272. В течение этого года, между шестым и седьмым томами, к Березовскому поступили, например, “История Станислава Яблоновского, кастеллана краковского”, изданная в 1774 году²² и брошюрка 1913 года на польском языке²³. К этому времени относится приобретение упоминавшегося трехтомника по искусству переплета А.Беральди (1896), книги “Экслибрисы польских библиотек XVII-XVIII веков” В.Виттыга (1903)²⁴, а также нескольких книг из библиотеки одесского библиофила Александра Гуровича, на которых сохранились оттиски его печати: “Bibliothique Alexandre Gourovitch. №_ 18_ Odessa”. Александр Гурович (1863-1910) был сыном потомственного почетного гражданина и купца 1 гильдии Симона Соломоновича Гуровича, состоявшего более 25 лет датским консулом в Одессе²⁵. В 1884 году молодой Александр Гурович был назначен датским вице-консулом и оставался им до смерти отца в 1889 году. Контора консульства находилась в собственном доме Гуровичей на Греческой улице, 19 (здание не сохранилось). Любопытно, что все известные нам книги с печатью би-

* Между прочим, Александр Яблоновский умер в Одессе в 1913 году, и, как сообщала местная газета, “траурную процессию на вокзал [для погребения в Варшаве] провожали члены местного польского общества”, в числе которых должен был быть и наш библиофил.

библиотеки А.Гуровича имеют дату 1885-1886 годов и невысокие номера собрания: 158, 159, 190. На единственной книге 1893 года (о ней речь пойдет ниже) год на печати остался не проставленным. Похоже, начало собирательства совпало у молодого библиофила и с началом коммерческой и общественной деятельности.

В 1910 году в Одессе была получена телеграмма из Николаева о трагической кончине бывшего вице-консула: он застрелился в поезде, следовавшем из Ростова в Николаев²⁶. Все свое состояние (100.000 рублей) он завещал в пользу благотворительных учреждений²⁷. Газеты сообщали, что незадолго до смерти, желая предпринять путешествие, он “распродал всю обстановку”. До отъезда из Одессы жил на Нежинской, 56²⁸, видимо, здесь находилась и библиотека. Книги могли быть куплены Березовским у самого Гуровича, а может, после кончины последнего - у его родственников. У нас находятся три книги из библиотеки К.Березовского, принадлежавшие ранее А.Гуровичу. Две из них (два тома из собрания сочинений Г.Гейне²⁹ на немецком языке и “Записки префекта полиции” Л.Андрео³⁰ на французском) не представляют особенного интереса, но последняя, 1893 года, о которой мы упоминали, заслуживает внимания. Это не издававшиеся ранее личные письма Генриха Гейне, опубликованные его племянником бароном Людвигом Эмбденом. На французский язык книгу перевел М.С.Гурович; он же ее издал³¹. Издание было отпечатано на голландской бумаге в количестве 25 пронумерованных экземпляров. Наш экземпляр (№ 1) предназначался, как видно из печатного текста, для мадам Фанни Гурович. Рядом - дарственная запись от руки: “Avec l'hommage ma tris sincere affection M.S.Gourovitch. Paris 20.XII.92” (“с почтением и в знак искренней любви М.С.Гурович”). Фанни Максимовна Гурович - это мать Александра Гуровича, о М.С.Гуровиче мы затрудняемся что-либо сказать. Возможно это Михаил Симонович Гурович, брат нашего библиофила. Кроме Александра и Михаила, в семье Гуровичей было еще два сына, Сергей и Владимир. О них мало что известно.

Как видим, библиофил Березовский бережно относился к любым свидетельствам принадлежности книги бывшему ее владельцу. Менее отрадное впечатление производят книги самого

Березовского, попавшие в другое собрание. Так, младший коллега Березовского присяжный поверенный Алексей Розен постарался стереть с оттиска и цифры, и фамилию бывшего владельца.

В числе последних поступлений (1914-1915) - издания XVIII века по нумизматике³². Они поступили почти одновременно: у них самые высокие номера: 5599, 5600, 5602, 5603. На двух из них, “Древности Аквилей” Ж.Бертоли (1739) и “Античные резные камни” (1724) гравера и типографа Б.Пикара, - наклейки Санкт-Петербургской Императорской публичной библиотеки³³. Как ни странно (вспомним характеристику Сильванского: “библиотека по искусству, нумизматике”), но только этими изданиями и представлен у нас нумизматический отдел библиотеки Березовского.

Любопытна картина количественного поступления книг в год (конечно, составленная нами схема весьма условна). Цифры колеблются в пределах от нескольких сотен до тысячи, например: около восьмисот в 1908 году, более пятисот - в 1909, более трехсот - в 1912, более тысячи - в 1913. К сожалению, поступления книг обрываются после 1915 года (самая поздняя книга³⁴). Трудно сказать, чем это вызвано. Возможно, активное собирательство было приостановлено начавшейся мировой войной. Из сохранившегося архивного документа видно, что К.Г.Березовский, много времени отдававший общественной деятельности, и с началом первой мировой войны не остался в стороне. В ноябре 1914 года ему, члену Императорского русского технического общества, было выдано удостоверение в том, что он по поручению общества “отправляется через Львов в действующую армию с транспортом заготовленного и собранного обществом белья для действующей армии..., предназначенного преимущественно для войск одесского гарнизона”³⁵. Такое же удостоверение он получил и от одесского управления Российского общества Красного Креста³⁶.

Видимо, Березовский-коллекционер был не менее популярен, чем Березовский-адвокат. Сохранилось письмо³⁷ к нему бывшего попечителя Одесского учебного округа Владимира Николаевича Смольянинова³⁸ от июля 1917 года: “Милостивый государь Конрад Генрихович. Слышав о Вашем замечательном собрании и сам

начиная втягиваться в коллекционерство, хотя и односторонне..., очень просил бы Вас разрешить мне осмотреть Ваши сокровища, если это Вас не беспокоит”. К слову сказать, Березовский был разносторонне одаренным человеком. Как свидетельствуют сохранившиеся в его архиве документы, он принимал участие в любительских спектаклях, концертах (исполнял произведения Шопена).

На некоторых книгах попадаете оттиск печати магазина Эдуарда Островского (существовал с 1896 года), в котором продавались преимущественно польские издания. Сказались польские симпатии и в выборе переплетчика: хорошие коленкоровые переплеты, сдержанно и без излишеств тисненные золотом, сделаны в мастерской одесского переплетчика-поляка В.Голляка (1900-е годы).

В 1915 году в отчете городской публичной библиотеки был отмечен дар К.Г.Березовского библиотечному музею - “табакерка из папье-маше, исполненная в Брауншвейге, с изображением на крышке и надписью: “Comtesse Elisabeth Woronzow”³⁹.

На книгах Березовского в ОГНБ стоят печати 1920-1930-х годов поступления, но скорее всего все они попали сюда в начале 1920-х (самая ранняя печать - 1920 года). Самые примечательные экземпляры, старопечатные и номерные, были отобраны сразу для музея книги (на них стоит его печать), остальные были зарегистрированы позже (что было в практике того времени). Есть несколько книг, которые были куплены библиотекой в букинистическом магазине в 1959 и 1969 годах. По воспоминаниям старожилов-коллекционеров, много книг из собрания Березовского “крутилось” на одесском книжном рынке, в букинистических магазинах, они и сейчас находятся в разных частных собраниях. По свидетельству старейшего библиографа Одессы В.С.Фельдмана, попадались книги Березовского и в собрании Одесского университета .

¹В Государственном архиве Одесской области хранятся отдельным именовым фондом (ф.626) остатки архива К.Г.Березовского. Поступил на хранение в 1951 году в состоянии россыпи. В основном это фамильные

бумаги многочисленных представителей рода Березовских на польском языке (метрические копии, переписка, деловые бумаги).

² Ведомость одесского коммерческого суда о совершенных актах на переход недвижимых имений, состоящих в Одессе, за декабрь 1868 года // Ведомости Одесского городского общественного управления. – 1869. – 3 февр. – По плану Одессы участок, купленный Березовским, занимал целый квартал по Дворянской улице - от угла Садовой до Коблевской .

³ Список студентов и посторонних слушателей Императорского Новороссийского университета в I полугодии 1886-1887 уч. г. по юридическому факультету. – О., [1886]. – С.2 (I семестр). Сведения о К.Г.Березовском почерпнуты также из листа переписи населения 28 января 1897 г. (ГАОО, ф.2, оп.8, ед.хр. 328: Лист переписи населения по Воронцовскому пер., № 4, л.18-19).

⁴ “Забаллотированный мировой судья К.Г.Березовский...” // Одесские новости. - 1908. - 25 марта. - С.4.

⁵ “Бывший мировой судья К.Г.Березовский...” // Одесские новости. - 1908. - 13 мая. - С.3.

⁶ “В последнее время отмечены следующие сделки с недвижимостью:... дом особняк Березовского на Черноморской ул. продан за 1200000 руб.” // Одесский листок. - 1919. - 23 окт. - С.2.

⁷ Beraldi H. La reliure du XIXe siècle. T.1-3.- Paris, 1895-1896.

⁸ Mascha O. Félicien Rops und sein Werk. - München, 1910.

⁹ Lorentowicz J. Nowa Francya literacka: Portrety i wrażenia. - Warszawa, 1911.

¹⁰ Malibran A., Chelminski J. L’ armée du Duché de Varsovie. - Paris, 1913.

¹¹ Norwid C. Legendy i nowele. – Warszawa;Kraków, 1911.

¹² Du Puy P. Histoire des plus illustres favoris anciens et modernes. - A Leide: Chez Jean Elsevier, 1659.

¹³ Мнишек, Михаил-Юрий (1748-1806), граф, великий коронный маршал, при Павле I - действительный тайный советник. В середине XVIII века Мнишеки унаследовали от князей Вишневецких местечко Вишневец (Волынской губернии, Кременецкого уезда) со всеми его богатствами. Михаил Мнишек вместе со своей женой Урсулой Мнишек (многим известен замечательный ее портрет кисти Д.Левицкого) увеличил библиотеку, доставшуюся ему от князей Вишневецких, с 1280 томов до 5000. Следующее поколение Мнишеков продолжало пополнять ее, и к середине XIX века она насчитывала 16 тысяч томов. Во второй половине XIX века Вишневец вместе с богатейшими своими коллекциями (архив, портретная галерея, бронза, фарфор, мебель и проч.) переходил из

рук в руки, пока в 1884 году последний его владелец окончательно не распродал уже значительно опустошенное собрание. Часть библиотеки, Полонику (Polonica), купил с аукциона крупный львовский антиквар Igiel.

¹⁴ Skrzydlasta miłosc w Herbownym Orle... Hieronima Radziwiła, podczaszego Wielkiego X.Litewskiego... z... Teressie Sapiezance. - [S.l.], 1740.

¹⁵ Ferrerus F.-M. Augustae regiaeque Sabaudae domus arbor gentilitia. - Augustae Taurinorum, 1702.

¹⁶ Traktat Samuela Rabina, błąd żydowski pokazujący... - W Wilnie, 1720.

¹⁷ Б.Чичерин. Польский и еврейский вопросы. - Берлин, 1901.

¹⁸ Сильванский С. Провинциальные книжные знаки. - Херсон, 1927. - С. 12.

¹⁹ Jabłonowski A. Pisma. T.V. - Warszawa, 1911.

²⁰ Smoleński J. Krajobraz Polski. - Warszawa, 1912.

²¹ Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. - Kraków, 1912.

²² Jonsac, de. Histoire de Stanislas Jablonowski, castellan de Cracovie. - Leipzig, 1774.

²³ Werner S. Żydzi i życie gospodarcze. - Warszawa, 1913.

²⁴ Wittyg W. Ex-libris'y bibliotek polskich XVII i XVIII wieku. - Warszawa, 1903.

²⁵ Одесский вестник. - 1889. - 6, 7 февр.

²⁶ Одесские новости. - 1910. - 2, 5 дек.

²⁷ Там же. - 1911. - 24 мая.

²⁸ Вся Одесса на 1911 год. - О., [1910].

²⁹ Heine H. Sämmtliche Werke: [In 12 Band]. Bd.9, 10. - Hamburg, 1885.

³⁰ Andrieux L. Souvenirs d'un préfet de police. T.I. - Paris, 1885.

³¹ Embden L. Heine intime: Lettres inédites avec notes biographiques /Édition française par M.S.Gourovitch. - Paris, 1893.

³² Bertoli G. Le actichità d' Aquileja profane e sacre. - Venezia, 1739; Patin C. Imperatorum romanorum numismata. - Paris, 1697; Picart B. Pierres antiques gravées, sur lesquelles les graveurs ont mis leurs noms. - Amsterdam, 1724; Mazzolenus A. In numismata aerea selectiora maximi moduli e museo Pisano. - In monasterio Benedictino-Casinate, 1740.

³³ Продажа дублетных книг в Императорской публичной библиотеке была распространенным явлением.

³⁴ Wróblewski J.T. Jesienią roku 1914: Powieść. - Kijow; Warszawa, 1915.

³⁵ ГАОО, ф.626, оп.1, ед.2, л.24.

³⁶ Там же, л.30.

³⁷ ГАОО, ф.626, оп.1, ед.хр.3.

³⁸ Смольянинов, Владимир Николаевич (?-после 1919), с 1913 по 1915 - попечитель Одесского учебного округа, потом - сенатор, почетный опекун и управляющий воспитательной частью Смольного института. В марте 1917 года переехал на постоянное жительство в Одессу, где проживала его семья. В 1919 году находился в Сербии, где состоял преподавателем русского языка в гимназии. Его книжный знак опубликован С.Сильванским в 1927 году (с.41, рис.23).

³⁹ Отчет Одесской городской публичной библиотеки за 1915 год. – О., 1916. - С.5.

*Т.Л.ПОДКУПКО,
завідуюча відділом рідкісних видань
та рукописів ОДНБ ім. М.Горького*

Скарби книжкового мистецтва: оформлення українських стародруків XVI-XVII ст.

Щоб вичерпно представити відділ рідкісних видань і рукописів (далі ВРВР) Одеської державної наукової бібліотеки обсягу однієї статті замало. Скласти загальну уяву про історію, розвиток, становлення, пріоритетні напрями роботи відділу допоможе ряд публікацій в пресі та наукових збірниках ¹. Метою ж цієї статті є спроба продемонструвати багатство оформлення українських стародруків XVI-XVII ст. на прикладі лише кількох видань, що зберігаються у ВРВР. Адже видання доби середньовіччя вражають різноманітністю орнаменту і оздоблення, навіть окремих літер.

Постійно діюча експозиція відділу, яка демонструє пам'ятки історії книжкового мистецтва постійно оновлюється. Кожен експонат вабить відвідувача, дослідника, читача таємницею процесу виготовлення стародруку. Хоч як напружуй уяву, перед очима – комп'ютерна верстка, сучасне поліграфічне обладнання і максимум тижневий термін друкування накладу. З точки зору сучасної людини важко збагнути всю складність копіткої, тривалої і виснажливої праці наших пращурів над Книгою.

У багатьох відношеннях поширення друкарства стало складовою частиною національно-культурного та релігійного відродження українського народу в останніх десятиріччях XVI – першій половині XVII ст. ². В наступні періоди друковане слово, не-

зважаючи на складність і суперечливість умов розвитку, відіграло вагому роль у самоусвідомленні нації, формуванні її політичної культури й духовності.

У XVI-XVII ст. виготовляли різноманітні книжки: великоформатні і малоформатні, з великою і з помірною кількістю сторінок. Утім, і великі, і маленькі, і середні книжки проходили довгий шлях до читача. Будь-яка книжка в XVI-XVII ст. була справжнім мистецьким витвором. Акцентуючи увагу на початку виготовлення українських друків, слід зазначити, що на той час у країнах Західної Європи книги виготовляли вже понад століття. Але вітчизняні перлини друкарського, граверного мистецтва нічим не поступаються кращим європейським зразкам³. Технікою виконання українські стародруки – видання київські, острозькі, стрятинські, крилоські – були не гірші від західноєвропейських.

Окремо слід звернути увагу на внутрішнє оздоблення книги. Наші предки на фундаменті українських традицій вдало використовували загальнолюдські надбання, так би мовити “чужого не цурались”. Саме видання XVI-XVII ст. рясніють заставками, кінцівками, ініціалами. Деякі з них повторюють елементи польських, німецьких, італійських стародруків. Але кожна книга несе в собі віддзеркалення територіальних особливостей, неповторність і колорит “малої Батьківщини”. В той час започаткувалась традиція – вносити до візерункових вставок елементи рослинного характеру, які тривалий час використовувалися в рукописних книгах. Цими прийомами славляться українські, польські, білоруські, російські стародруки.

Для всієї друкарської продукції тієї доби існували певні, визначені стандарти у книгодрукуванні і в художньому оздобленні, і в технології друкарського процесу⁴. Першодруки значно увібрали в себе традиції української рукописної книги і відрізнялися від закордонних видань особливостями в оздобленні, особливо в художньому.

Творчий підхід у використанні зразків західноєвропейського оформлення книги, багатство книжкових оздоб є характерною рисою заснованих Федором і Гедеоном Балабанами друкарень у Стрятині й Крилосі, що діяли у 1604-1606 рр. В історіографії іс-

нує точка зору, що саме у крилоському виданні 1606 року “Євангелія учительного” вперше в практиці східнослов’янського книгодрукування з’являються сюжетні ілюстрації. Певні зображення копіювались із західних зразків, інші вирізалися вже самостійно. Одеська державна наукова бібліотека зберігає два Службника (Господні літургії), що побачили світ у Сірятині, 1604 і 1606 роках.

Бібліотека має чудово збережений примірник Острозької Біблії. Це перше повне друковане видання книг Старого та Нового завітів у перекладі церковнослов’янською мовою. Надруковано Іваном Федоровим 1581 року на Волині, в Острозі. Особистості першодрукаря та самій Острозькій Біблії присвячено чимало наукової, популярної, навіть художньої літератури ⁵.

Серед усіх вітчизняних стародруків Острозька Біблія, мабуть, найвідоміше кириличне видання. Вихід її у світ був помітною подією в культурному житті не лише України, а й усіх східнослов’янських народів. Сам факт наявності слов’янської друкованої Біблії служив зміцненню самосвідомості православних народів, підносив престиж слов’янської мови як знаряддя літературної творчості й міжслов’янського літературного спілкування ⁶. Перше друковане видання слов’янської Біблії було великою і дуже складною справою. Для редакційної підготовки Біблії в Острозі було зібрано групу учених, “мужей в божественном писаніи искусных, в греческом языке и латинском, паче же и в руском”, серед них були Іван Федоров, Герасим Смотрицький, Костянтин (Василь) Острозький та ін. ⁷. Оформлена Острозька Біблія строго і просто. Загальна концепція художнього конструювання книги, структура додаткових статей свідомо відмежовують її від рукописів і утверджують тип оформлення, властивий надалі українським і білоруським стародрукам. Працюючи над Острозькою Біблією, Іван Федоров замовив за кордоном, у Кракові, гравюри для неї. Але, на жаль, цей проект не був здійснений.

Книга має титульний аркуш. Відтоді українські видання випускалися з титулами. Серед новацій, внесених саме українцями в історію оформлення книги, була поява у стародруках поважних титулів, присвят, передмов і післямов. Певні елементи піс-

лямови і присвяти першим почав включати до книг саме Іван Федоров, у подальшому це продовжило розвиватись, ставши однією з характерних особливостей виробів українських книгодрукарів.

Стародрук зі збереженим титульним аркушем не просто скарб, а промовиста знахідка! На жаль, не завжди можна точно ідентифікувати стародрук, тому навіть після ретельного дослідження встановити повні вихідні дані про книгу вдається рідко.

Текст титулу Острозької Біблії взято в гравіровану на дереві рамку. На звороті титулу – герб князя Острозького, який фінансував видання, і вірші на цей герб. Їх склав Герасим Смотрицький – письменник і педагог, який походив з дрібної шляхетської родини з Поділля. Був писарем у Кам’янець-Подільському старостві. У 1576 р. князь К.Острозький запросив його до Острога, де він став однією з провідних постатей вченого острозького гуртка. 1580 року Г.Смотрицький став першим ректором Острозької школи (академії).

Далі йде передмова від імені князя Острозького слов’янською й грецькою мовами, в якій він, окрім молитви Божої, вказує місце і час виходу книги – “в лето от создания мира 7089, от воплощения Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа 1581 месяца Августа 12 дня”. Розповідає про причини, що спонукали його взятися за видання Біблії, та історію видання. Друге “предословіє”, як і вірш після нього, складене Герасимом Смотрицьким, воно насичене українізмами, має богословський характер⁸. Далі надруковано зміст видання, усього перераховано 76 біблійних книг. Нарешті йде текст Біблії - книги Старого та Нового Завіту. Завершують видання довідкові розділи та післямова Івана Федорова, відома в двох редакціях. Повне видання складається з 628 аркушів (1256 сторінок), що зшиті у 104 зошити. Набір здійснено у дві шпальти по 50 рядків у кожній. Сьогодні відомо близько 300 примірників видання. Острозька Біблія – видатне явище у розвитку культури та друкарської справи в Україні.

У відділі рідкісних видань зберігаються прижиттєві видання праць видатного ученого, літератора, церковного і громадського діяча, яскравого представника схоластичного мистецтва, ре-

ктора Києво-Могилянського колегіуму Іоанікія Галятівського. Ці твори – “Ключ Разумения священникам законным и свецким лежащий” (1659) і “Наука о сложении казаній” (1660) – було випущено в типографії Києво-Печерської лаври. За змістом це певного роду настанови з риторики з теоретичними і практичними порадами. Вельми цікаві окремі нотатки про явища природи, про будову тіла людини та інші відомості, які є джерелом вивчення тогочасних уявлень про навколишній світ, про тодішній стан природничих наук. Книга стала прикладом для наступних видань такого роду, сама зазнала кілька перевидань. У відділі зберігається також третє видання “Ключа Разумения”. Воно вийшло в світ 1665 року у Львові в типографії Михайла Сльозки.

Крім зовнішнього оформлення, в якому проявився неабиякий хист майстрів прикладного мистецтва, українські стародруки відзначаються високим рівнем художнього оздоблення текстової частини, гравірування.

Бібліотека пишається тим, що в її фондах є прижиттєві видання творів Петра Могили (1597–1647) – видатного українського церковного і культурного діяча, мислителя, одного з засновників Київського колегіуму (1632), що згодом став знаменитою Києво-Могилянською академією. Він дбав про розвиток Києво-Печерської друкарні, сприяв письменникам, художникам. Як мислитель доби бароко тяжів до поєднання середньовічної схоластики, ідей Ренесансу та Реформації, античних і християнських авторів. Був одним із перших православних мислителів в Україні, хто, виходячи із вчення про природне право, почав реально мислити про майбутню українську державу. Своєю діяльністю сприяв духовній консолідації українського народу, творенню єдиного комунікативного простору його культури. Основні праці: “Номоканон” (1629), “Требник” (1646), “Православне сповідання віри” (1640—1645), “Книга души, нарицаемое злото” (1623) “Крест Христа Спасителя и каждого человека” (1630), “Антологія, спреч молитвы. (1636), “Євангеліє учительнее” (1637), “Літос” (1644) та ін.

Одна з перлин колекції стародруків відділу рідкісних видань і рукописів – “Євангеліє учительное”. Твір було надрукова-

но Петром Могилою 1637 року. Це видання містить сорок вісім гравюр, зроблених з дерева, кожна займає півсторінки. Крім того, видання прикрашене двома великими гравюрами, де зображено розп'яття і портрет патріарха Каліста. Книгу починає передмова, в якій висловлюється подяка панові Проскурі-Сущанському (земському писареві Київського воєводства). Петро Могила пише також про важливість видання, дає йому характеристику. Далі йде оповідь про походження сім'ї Проскури-Сущанського, конкретні біографічні відомості про окремих, яскравих представників славетного роду. Наведено опис родинного герба.

За змістом “Євангеліє учительное” – це зібрання повчань на недільні дні протягом усього року, на окремі свята. Автором переважної частини казань був Іоанн Златоуст. Укладали збірник спочатку – патріарх Константинопольський Каліст, який жив у середині XIV ст., а пізніше – його наступник патріарх Філофій. Зібрання повчань було перекладено з грецької мови на церковнослов'янську в XIV-XV ст. У XVII ст. Віленське братство, в свою чергу, переклало зібрання з грецької і церковнослов'янської мов на тодішню українську й видало у 1616 році. Саме цей варіант “Євангелія учительного” і передрукував Петро Могила. Однак, як сам зазначив, “допустив окремі зміни” у тексті.

Перш за все цікавою і ексклюзивною є передмова до видання. Саме перші сторінки стародруку дозволяють нам заглибитись у ту історичну епоху, коли видання з'явилося на світ Божий. На початку XVII ст. як з об'єктивних, так і з суб'єктивних обставин українська еліта полонізувалася, почала відмовлятися від віри предків і навертатись у католицтво. Найкращу освіту тоді можна було здобути лише в єзуїтських колегіумах, де високий рівень викладання природничих і гуманітарних наук поєднувався з майстерною ідеологічною обробкою: учням з православних родин наполегливо прищеплювали любов до іншої культури, іншого світобачення і світосприйняття. Така доля спіткала і один з наймогутніших і найвпливовіших українських магнатських родів – князів Вишневецьких. Не можна сказати, що православні священики не переймалися проблемою втрати своєї пастви. Занепокоєння душевними пошуками і коливаннями Ієремії (Яреми) Ви-

шневецького, спроба утримати його в лавах православних віддзеркалені у передмові до “Євангелія учительного”. Мати князя була двоюрідною сестрою Петра Могили. Присвята Ієремії просякнута благанням залишатись у батьківській вірі, і, по можливості, утримувати в ній своїх підданих. Взагалі священник усіма засобами прагнув спонукати Ієремію стати ревним оборонцем православ’я за прикладом своїх предків. Однак сталося інакше. Заповзяття і енергія роду Вишневецьких спрямувалася в русло католицизму, колонізації - син Ієремії – Михайло став пізніше королем Речі Посполитої.

Для нащадків примірник “Євангелія учительного”, в якому відбито історію складних філософських і теологічних хитросплетінь, цінний, перш за все, як пам’ятка мистецького оформлення Книги. “Євангеліє учительное” було гарно видано, особливо це стосується художнього оздоблення. Крім кіноварі й фігурних ініціальних літер, застосованих як прикраси, в книзі містяться мініатюри і заставки. Частину гравюр взято з попередніх видань, а частину спеціально зроблено для цього видання “Євангелія учительного”.

Книга залишилася витвором мистецтва і з виникненням друкарства. Однак до справи залучалася все більша кількість спеціалістів із різних галузей. Велику відповідальність за створення книги, її інформаційне навантаження несли не лише автори, а й коректори. Сьогодні цих людей ми називаємо редакторами.

Інститут меценатів української книги зародився ще в часи першодруків. Серед тих, хто давав кошти на видання Книги були володарі великих земельних маєтків Ходкевичі, князі Острозькі, Київське та Львівське братства та ін.

З XVI ст. в Україні швидко і динамічно розвивалася поліграфія. Здебільшого в оформленні стародруків брали участь досвідчені українські майстри. Вони робили гравюри на міді – мідіюрити або вирізали дерев’яні кліше – дереворити, які коштували дуже дорого і використовувалися по декілька разів у багатьох виданнях⁹. Завдяки їм мистецтво книжкової гравюри в Україні досягло високого рівня.

Багате оформлення характерне, насамперед, для книг церковного вжитку. Проте дуже гарні елементи оздоблення зустрічаються і в книжках нелітургійного, нерелігійного змісту.

Чітко простежується спадковість українських технологій у виготовленні палітурки. В цьому аспекті на книгодрукування серйозно наклалися традиції рукописної книги. Техніка ручного опрацювання книг відпрацьовувалася впродовж віків: розширювався асортимент інструментів, велися пошуки матеріалів, створювалися дедалі раціональніші конструкції палітурок і способи їх скріплювання з книжковим блоком. Про “верхній одяг” друків дбали майстри-палітурники, які тривалий час працювали з рукописною книгою.

Варто зазначити, що на зовнішнє оздоблення книжки, була вона рукописна чи друквана, витрачався однаковий час. Перші українські стародруки мають такий самий ошатний вигляд, як і їхні рукописні сестри зазначеного періоду.

Незважаючи на те, що в Європі з XV ст. набула поширення картонна обкладинка, вміщена у шкіряну оправу, в Україні дуже широко використовувалися дерев'яні дошки, які також опрацьовувались у шкіру. Таке оформлення українських книжок тривало аж до початку XIX ст., й особливого поширення набуло у XVII-XVIII ст., при виготовленні західноєвропейських видань ця техніка у зазначений час вже не зустрічається¹⁰.

Основним призначенням оправи було збереження книги від пошкодження, оскільки вона була надзвичайно кошовною. І з появою можливостей друкування до неї продовжували ставитися шанобливо. Виготовлення перших друкованих книг було справою дуже кошовною. Процес створення та оздоблення книги був трудомістким, тому найголовніше завдання майстрів книжкової справи полягало в тому, щоб забезпечити їй тривале життя. Час показав, що книга саме у формі “кодексу” є найпридатнішою для зберігання та повсякденного використання інформації, яка міститься на її сторінках¹¹.

Українські стародруки принципи оправи успадкували від рукописної книги: до блока прикріплювалися дві дощечки, які обтягувалися шкірою або тканиною (парчею, оксамитом, шов-

ком). Часто шкіру не тільки вкривали певними лаками, але й розфарбовували. Навіть у той час бувало, що книжка робилась у двох варіантах: простіша і, як би зараз сказали, подарункова – з більшою кількістю оздоблювальних елементів, що, звісно, було дорожче (книги зберігалися також у незшитих зошитах). На звичайних виданнях шкіра була рівною, на цінних - з гравіруванням та тисненням. Причому тиснення робили не лише на кришці (лицьовий бік та ребра, поволочені шкірою), але й на корінці. Дошки напрестольних євангелій іноді покривали металевими оправами, прикрашали коштовним камінням, чеканкою, литтям, фініфтю¹². Палітурку оздоблювали золотом, срібними або мідними наріжниками й середниками. Наріжники – це накладні елементи, різноманітні за формою (трикутні, овальні, прямокутні). Їх розміщували в кутах кришок оправи. Могли кріпитися як на верхній, так і на нижній кришках. Середники – теж накладні елементи, різноманітні за формою (овальні, прямокутні) та технікою виконання (лиття, просічка, гравірування тощо). Їх кріпили в центрі верхньої кришки оправи. До нижньої дошки прикріплювали “жуки” (жуковини) – невеликі за розміром металеві накладні елементи у вигляді напівсфери, гвіздка, потовщення на стрижні, найчастіше їх розміщували у кутах кришок оправи.

Книга мала застібки, зав’язки, що оберігали дошки й сторінки від пошкодження й у закритому стані стягували книжковий блок, жорстко фіксуючи аркуші¹³. Майстри-палітурники нерідко створювали дивовижні витвори палітурного мистецтва. Центром мистецтва оправи вважалася майстерня Києво-Печерської лаври.

Після підготовки тексту майбутньої книжки, узгодження фінансових питань, передовсім бралися за шрифти. Кириличні шрифти були не тільки класичних форм, а також мали певне художнє забарвлення, зокрема округлість форм, нетрадиційний нахил літер. Таке розмаїття в оздобленні кеглів було однією з особливостей, що відрізняла українську книгу того періоду від книг західноєвропейських. Виготовлення шрифтів було складною, кропіткою і дорогою роботою. Щоб виготовити шрифт, треба було вирізати так звані пуансони, елементи, з яких потім виливали-

ся форми літер. Вже у XVIII ст. більшість друкарень мали власні шрифтоливарні.

Стійкі барвники – червона фарба з бурым відтінком, або кіновар, і чорна, на основі сажі і певних лаків, – що їх використовували за часів вироблення стародруків, ще й зараз викликають захоплення своїм свіжим виглядом. Друкарська фарба вироблялася як з місцевих ресурсів, так і з імпортних інгредієнтів.

Папір, на якому друкувалися українські книжки, теж, головним чином, був місцевого виробництва. Папірня вперше згадується 1522 року. Вона працювала у м. Янові на Волині. До другої половини XVIII ст. призначений для книгодрукування папір відрізнявся міцністю, еластичністю, добре вбирав фарбу. Відбитки літер і гравюр виходили чіткими й виразними. Кожна папірня обов'язково ставила на аркушах свій знак – філігрань (зображення герба засновника папірні або міста, села, в якому функціонувала папірня, чи якийсь інший умовний знак). Технологічним секретом було, скажімо, те, що папір для друкування змочувався теплою водою.

Після зшивання та оброблення корінця майбутня книжка обрізалася, полірувалася, покривалася яєчним білком, клеєм з червоною глиною, потім на обрізі наносилося золото. З цим до блока кріпився каптал, що його виплітали із різного матеріалу і який міг мати простий або вишуканий вигляд. Виготовлені теслярами кришки, зовнішню поверхню яких обтягували шкірою, прикріплювали до книжкового блока. Завершальний штрих – оздоблення оправ.

Отже, на прикладі лише кількох раритетів XVI-XVII ст. можна простежити, як ретельно, дбайливо працювали наші пращури над створенням Книги. Її багате і ошатне оздоблення, краса і досконалість в оформленні вражає наших сучасників. Від дошки і до дошки стародруки просякнуті теплом тих, хто їх створював. Шануймо Книгу! Бережімо скарби книжкового мистецтва!

¹Тюнєєва А. Отдел редких изданий Одесской государственной публичной библиотеки // Библ. обозрение. - 1925. - Кн. 1. - С. 104-107; Тюнєєва А. Музей книги ОДПБ // Бібліол. вісті. - 1927. - С. 46-60; Раппопорт М. Редкие отечественные издания и рукописи // Сокровищница культуры: Сб. ст. / ОГНБ им. А.М.Горького. - О., 1955. - Вып. 1. - С. 48-77; Українська книга в фондах Одеської державної наукової бібліотеки імені М.Горького. 1574-1923 рр.: Каталог / Упоряд.: Л.В.Арютіна, В.І.Комендантова. - О., 1995. - 41 с.; Книги з автографами у фондах Одеської державної наукової бібліотеки імені М.Горького: Анот. кат. Вип. I. Збірка М.Ф.Комарова / Упоряд.: Л.В.Арютіна, Г.Д.Зленко. - О., 1996. - 44 с.; Старопечатные издания кирилловского шрифта. XV - первая половина XVI ст.: Кат. кол. / Сост. В.Н.Райко. - О., 1998. - 128 с.; Коли книга стає мистецтвом: Сто візців книжкової ілюстрації: Кат. вист. Квітень-травень 2001 року / Упоряд. Л.В.Арютіна, О.М.Барковська. - О., 2001.

²Історія української культури: У 5 т. Т. 2. XIII – перша половина XVII ст. – К., 2001.

³Огієнко І. Історія українського друкарства. - К., 1994. - С. 34.

⁴Сорока І., Івашук О. Перші українські друкарні: служіння просвітництву // Кн. огляд. – 2002. - № 10.

⁵Запаско Я. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. - Л., 1971; Книга й друкарство на Україні. - К., 1965.- 122 с.; Ковальчук Г. Острозька Біблія // Іст. календар. - 2001. - К., 2001.-Вип.7.-С.323-325; Немировский Е. Начало книгопечатания на Украине. - М., 1974; Острозька Біблія // Універсальний словник-енциклопедія. - К., 1999. - С. 1003.

⁶Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. - 2-е вид. – Л., 1983. - С. 29, 30.

⁷Князь Костянтин Костянтинович Острозький// Костомаров М.І. Галерея портретів.- К., 1993. - С. 71-88; Костянтин Острозький. Костянтин-Василь Острозький // Історія України в особах: IX-XVIII ст. - К., 1993. - С. 156-163.

⁸Смотрицький Герасим Данилович (?-1594) // Універсальний словник-енциклопедія. - К.,1999. - С.1256.

⁹Сорока І., Івашук О. Перші українські друкарні: служіння просвітництву // Кн. огляд. - 2002. - № 10.

¹⁰Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. - 2-е вид. - Л., 1983. - С. 29, 30; Люблинский В. С. На заре книгопечатания. - Ленинград, 1959. - С. 138; Немировский Е. А. Начало славянского книгопечатания. - М., 1971. - С. 192, 193, 208-218.

¹¹Книга, зроблена у формі "кодексу", як свідчать історичні джерела, з'явилася десь у VII-IX ст. Це конструкція книжки у вигляді паперових блоків, прошитих нитками і склеєних у корінці марлею, "одягнена" в палітурку. Тобто книжка у звичному для нас вигляді.

¹²Фініфть - емаль, що застосовувалася для художнього розпису металевих виробів.

¹³Сорока І., Івашук О. Зведення книги // Кн. огляд. – 2002. - № 12.

Т.О.ГОГОЛІНА,
*головний бібліотекар відділу рідкісних
видань та рукописів ОДНБ ім. М.Горького*

Фонд сім'ї Шевальових у рукописному зібранні ОДНБ ім. М.Горького

Рукописний фонд Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького (до 1919 р. – Одеська міська публічна бібліотека) почав формуватися з другої половини XIX століття. Його основу склали рукописи із зібрання бібліотеки Одеського слов'янського благодійного товариства, з колекцій професора В. Григоровича і попечителя бібліотеки графа М.Толстого.

За довгі роки було сформовано низку унікальних колекцій: старослов'янських рукописів (в якій найдавнішими є пам'ятки X-XI століття – глаголичні Охридські й Хіландарські листки), рукописні трактати різними мовами з богослов'я, філософії, історії, права, економіки, військової справи тощо; колекцію автографів письменників (зокрема О.Пушкіна, І.Тургенєва, О.Блока, П.Гулака-Артемівського), рукописів діячів науки і культури (зібрання М.Комарова, В.Буряченка, О.Кирпичникова, І.Линниченка, П.Білярського, М.Розберга...).

Перелік визначних імен минулого можна продовжити іменами з нашого часу. Серед надходжень останніх років особливий інтерес викликає фонд родини Шевальових*. Він надійшов у ОДНБ 1996 року. Фонд складається з матеріалів, які хронологічно охоплюють майже сто років, обсяг його близько двох тисяч аркушів! Це наукові праці, неопубліковані й підготовлені до дру-

* ОГНБ, РКП 98/1 -98

ку дослідження, листи, фотографії, ґрунтовна і змістовна бібліоґрафія. Однією з важливих частин фонду є листи Олександра Блока до Ксенії Михайлівни Садовської (вони зберігаються в фотокопіях і в машинописному варіанті).

Рукописний фонд* сім'ї Шевальових був переданий бібліотеці ім. М.Горького Андрієм Євґеновичем Шевальовим. Матеріали, що тепер зберігаються в нашій бібліотеці, дають можливість познайомитися з надзвичайно цікавою одеською родиною, члени якої були талановитими вченими і неординарними особистостями. Документи архіву свідчать про події з їхнього життя, наукову і громадську діяльність, взаємини, коло інтересів.

Володимир Олександрович Шевальов (1862-1914), інженер-будівельник; учасник спорудження Казанського вокзалу в Москві, ряду значних об'єктів у Петербурзі; ініціатор впровадження залізобетону в будівництво. Микола Олександрович Шевальов (1864-1929) - професор, фахівець з охорони праці робітників на виробництві, автор книг і посібників, викладач вузу. Євґенія Никодимівна Шевальова-Яновська (1883-1968), дружина Євґена Олександровича, доктор медичних наук Лозаннського університету. Впродовж майже семи років вона працювала в Петербурзі у Психоневрологічному інституті під керівництвом академіка В.М.Бехтерева, завідувала експериментальною лабораторією цього інституту. Вона автор багатьох наукових праць, організатор боротьби з безпритульністю в Одесі, активний учасник громадської роботи, колега свого чоловіка. В їхній родині було дві дочки† і двоє синів. Старший син – Володимир Євґенович Шевальов (1910-1978), професор, талановитий офтальмолог, учень, послідовник і друг академіка В.П.Філатова, віртуозний хірург, учений-новатор, автор книг, методик, статей, талановитий дослідник, організатор науки, педагог, активний громадський діяч. Впродовж багатьох років був головним офтальмологом України, очолював кафедру очних хвороб Київського інституту удосконалення лікарів. Чимало його учнів стали відомими вченими. Молодший син

* Усі цитати із сімейного архіву, що подано в статті, публікуються вперше.

† Через раптову смерть А.С Шевальов не встиг передати у рукописний фонд документи своїх сестер.

– Андрій Євгенович Шевальов (1919-1998), професор, доктор біологічних наук, талановитий учений, експериментатор. Працював науковим співробітником лабораторії еволюційної фізіології і біохімії АН СРСР, завідував лабораторією фізіології НДІ очних хвороб і тканинної терапії ім. акад. В.П.Філатова. З 1968 року Андрій Євгенович займався проблемами біоніки. З його ім'ям пов'язана організація лабораторії-дельфінарію на о. Гендра і демонстраційного дельфінарію в м. Батумі. Він автор ряду праць про дельфінів, серед яких: “50 вопросов про дельфинов”, “Дельфин ищет друга”, “Сто вопросов про дельфинов”. Андрій Євгенович був також талановитим і різнобічним бібліографом. Про життєве кредо цієї людини свідчить його останній лист до одного з молодих науковців (лист передала нам його сестра Т.Є.Шевальова). У ньому він пише: *“Не знаю, то ли в моем характере глубоко заложены черты экспериментатора, но я верю, что только тот живет интересно, только тот заслужил право на эту интересную жизнь, кто, не имея страха перед неизвестным, не боясь условностей, резко меняет направление своей жизни, исходя из своего размышления, бросает сам себя в самые различные участки потока жизни, т.к. активно ищет, пробует, изменяет, ошибается – смело экспериментирует.*

В своей научной работе я руководствуюсь рядом принципов, которые заимствовал у любимых мною великих экспериментаторов. Павлов часто говорил своим ученикам: “Бойтесь застойной мысли”, эта мысль погубит Вас и даже этого не заметите, она отнимет у Вас оригинальность мышления, она сделает Вас односторонним наблюдателем и Вы остановитесь в своем движении вперед. “Рутинa - это страшное слово для ученого....

Ученый должен быть безжалостен к своим мыслям, если он даже к ним привык, но уйдя в сторону, посмотрев на них со стороны, он решит, что они еще недостаточно ценны. “Великие мыслители достигали высоких результатов не потому, только, что верно думали, но и потому, что много думали и многое из продуманного уничтожали без следа” - пишет Тимирязев.

Мне кажется, что эти положения должен принять не только искатель-ученый в своей работе, но и все искатели содержательной интересной жизни”.

Центральною фігурою в родині був Євген Олександрович. Професор Є.О.Шевальов (1878-1946) належить до плеяди видатних вчених Одеси, які зробили величезний внесок у розвиток медичної науки. Євген Олександрович 1906 р. закінчив медичний факультет Новоросійського університету (це був перший випуск лікарів), одержав диплом лікаря з відзнакою. Спеціалізувався в галузі психіатрії в ординатурі і на кафедрі нервових хвороб. 1911 року виїхав у Петербург, де пройшов основну і головну школу з психіатрії під безпосереднім керівництвом одного із засновників вітчизняної психоневрології, видатного вченого, академіка В.М.Бехтерева. Працюючи спочатку в клініці нервових і серцевих хвороб Військово-медичної академії, де він захистив докторську дисертацію, а потім у Психоневрологічному жіночому медичному інституті, а також у провідних психіатричних лікарнях Петербурга, Євген Олександрович сформувався як активний самостійний учений. З 1919 року і до кінця життя його наукова, педагогічна і лікарська діяльність була пов'язана з Одесою. З 1922 р. він очолював кафедру психіатрії Одеського медичного інституту і займався організацією психіатричної клініки. Її офіційне відкриття відбулося 16 січня 1927 року.

З огляду на специфіку медичного обслуговування хворих із пограничними формами захворювань, Є.А.Шевальов активно включається в роботу зі створення в Одесі спеціалізованого психоневрологічного диспансеру, а потім на його базі – психоневрологічного інституту зі спеціальним відділенням малої психіатрії й майстерень для трудотерапії.

Одеський психоневрологічний інститут незабаром став одним із центрів наукової і лікувальної роботи в мережі установ психоневрологічного профілю країни. Використовуючи сприятливі умови і перспективи розвитку курортного лікування в Одесі, Євген Олександрович організував в одному з провідних курортів (“Лермонтовському”) спеціальне відділення для лікування неврозів. Для підвищення кваліфікації і залучення до наукових дослі-

джень молодих фахівців, він 1923 року організував при кафедрі психіатрії систематичні наукові збори працівників кафедри і психологічної лабораторії, а також лікарів Одеської психіатричної лікарні, на яких читалися й обговорювалися численні доповіді. У 1926 році на базі цих зібрань було організовано Наукове товариство ім. академіка В.М.Бехтерева. Є.О.Шевальов керував роботою цих зборів і товариства, виховав велике число учнів, висококваліфікованих фахівців, багато з них пізніше очолили кафедри і клініки в різних містах країни.

Євген Олександрович був членом психоневрологічної секції вченої ради Всеукраїнської психоневрологічної академії, входив до редколегій кількох спеціалізованих журналів. Він залишив багату наукову спадщину. Бібліографічний покажчик “Евгений Александрович Шевальов”, виданий бібліотекою ім. М.Горького 1985 року, включає понад сімдесят його праць, книг, які він редагував, і літературу про нього.

Євген Олександрович був людиною різнобічного хисту, ще в дитинстві виявив яскраві здібності до живопису і скульптури. Навіть вагався у виборі професії. Писав вірші не тільки замолоду, але і протягом усього життя. Збирав свою бібліотеку, при цьому його однаково цікавили як книги з медицини і біології, так і книги з мистецтва, художня література. Згодом він став власником прекрасної бібліотеки. Кожна придбана книга, з якої б галузі вона не була, прочитувалася і на полях лишалися зроблені олівцем зауваження.

Він працював ординатором, а коли під час літніх канікул клініка закривалася, влаштовувався лікарем на якийсь з пароплавів, що курсували по Середземному морю. У такий спосіб він відвідав Єгипет, Грецію, Італію, Туреччину. Побував він і в Парижі, де відвідав усі найвідоміші неврологічні й психіатричні установи. Поза його увагою не залишились, звичайно, також музеї і виставки. Євген Олександрович був наділений надзвичайно гострим світовідчуттям. Він невтомно насолоджувався улюбленим Чорним морем, навколишньою природою, мандрував з дітьми околицями Одеси.

Після нього залишилися неопублікованими психологічні й філософські нариси, які тепер зберігаються в рукописному зібранні ОДНБ. Збірник цих нарисів Є.Шевальов назвав “Мимолетные мысли”. Тут учений розмірковує про науку, мистецтво, природу, сенс життя, смерть, історію, соціум, релігію. У передмові автор пояснює, що “Мимолетные мысли” - це думки, породжені мимохіть, у процесі безпосередніх життєвих переживань. *“Такого рода мимолетность ни в коей мере не должна определять их непродуманность или их скоропреходящее значение. Она больше служит указанием на их первичный, неискаженный последующей “илифровкой” характер. Мысль вылилась так, как она в то время думалась.*

Далі він пише: *“Афористичная форма передачи мыслей нашла себе, как известно, широкое приложение в литературе и в философии. Так, Стендаль, например, по мнению Цвейга, не выходил за пределы отрывочной мысли, афоризма, следуя в данном случае примеру своих учителей: Паскаля, Шамфора, Ларошфуко, Вовенарга, которые также, как и он, из чувства благоговения к крылатости подлинной истины, никогда не уплотняли своих взглядов в единую, полновесную, широко рассеивающую Истину*

Афористичную форму изложения мыслей особенно высоко ценил Ницше. “Высхиживание, - говорит он ... - есть величайших грех по отношению к священному духу”.

“Мимолетные мысли” Є.О.Шевальова слід сприймати як “життя його душі”. З його висловлювань створюється портрет автора, мислителя. Наведемо деякі з них.

Центр, вершина, кульминационный пункт жизни, восприятие ее - это индивидуальное, неповторимое.

Все повторяемое снижает остроту переживаний. Поэтому индивидуальное - это душа мира.

Неясные ощущения нас больше волнуют, чем ясные. Отсюда психологическое значение полумрака, нечеткости образов - в жизни, в искусстве (в поэзии, музыке, живописи). Примером ску-

льптурного полумрака может служить завуалированность некоторых образов Родена.

Застенчивость перед людьми. Но бывает застенчивость перед миром - перед животными, растениями, скалами. Скромное, деликатное чувство к ним. Таков по существу в своей основе духовный облик Чехова.

Некоторые мысли нежелательно продумывать до конца даже для себя. Это совершенно новое, еще не описанное явление в психологии и психопатологии - симптом боязни собственных мыслей.

** * **

Странно, что никто как-нибудь специально не занимался проблемой лжи: психологией лжи, рассмотрением отдельных ее форм, историей лжи, философией лжи. Хотя ложь - явление глубоко человеческое ("человеческое, слишком человеческое"), однако, феномен лжи по своей значимости занимает одно из важнейших мест в проблеме мирового зла....

** * **

... Что же обуславливает связь искусства и, в частности, музыки, с нашей эмоциональностью?

Эта проблема теснейшим образом упирается в проблему красоты, при которой главнейшую роль играет единство ритмов, свойственных, с одной стороны, некоторым из наших эмоциональных переживаний, а с другой, некоторыми ритмами внешней природы.

Однако, красота в природе и красота в искусстве представляют собой не однородные феномены.

В искусстве она всегда построена на избирательности, на особом выборочном характере зрительных и слуховых впечатлений, однородных по своей эмоциональной окраске или по своему эмоционально насыщенному содержанию.

Отсюда, естественно, рождается представление об универсальном значении ритма, об единообразии, созвучии ритмов, как в нас самих, так и в окружающем нас мире.

* * *

... Ничто в такой мере не располагает к сексуальным проявлениям, как лунный свет, лунная ночь. Особенно в естественных природных условиях этого света - в обстановке сада, леса, берега реки, моря.

Чувствуется, что как будто между сексуальностью и лунным светом существуют какие-то скрытые, невидимые для глаз, однородные ритмы.

Любовь и ночь. Эти понятия особенно близки друг другу....

Однако, больше всего сумерки и ночной мрак привлекают своей интимностью, а любовь всегда интимна.

В противоположность этому, холодный белый день, или день деловитый, тревожно ветреный, или бесцветно-будничный, наиболее далек от любви.

Ночные ласки, ночные слезы, вздохи, стоны, ночные раскаяния часто совершенно иные, чем в дневное время.

Вместе с тем ночь, ночное время особенно приближают нас к идее смерти. Существует совершенно особая психология - психология вечернего и ночного времени, построенная на иных началах, чем психология дня.

* * *

Можно сказать, что вне ритма нет познания. Красота - это высшее проявление ритмической согласованности в пределах доступного нам диапазона ритмических колебаний. Больше всего ритм сказывается в искусстве, а из всех видов искусства в наиболее рафинированном и конденсированном виде - в музыке. Блок прав, когда углубленно говорит в своих записках о музыкальности мира.

Увагу Є.О.Шевальова приваблювала особа О.Блока. Він вважав поета романтиком, який вмів передбачати майбутнє: *“Блок - это воплощенная тревога предреволюционной поры, это наиболее художественно и ярко выраженное предчувствие гигантских сдвигов мирового масштаба. Опубликованные уже после смерти Блока два тома его писем вскрывают все богатство и*

многообразие душевной жизни этого исключительного одаренного человека” – пише Євген Олександрович.

У 1925 році пацієнткою Євгена Олександровича була невиліковно хвора Ксенія Михайлівна Садовська (1860-1925), адресат ранньої лірики Блока (цикл “КМС” (1897-1900) і “Через двенадцать лет” (1909-1910)). Помилкові відомості про смерть Садовської дійшли до Блока у 1910 році. Він писав А.В.Гіппіусу в 1911 році: *“Если бы я мог, я бы посвятил тебе стихи о юности; но они посвящены одной давней и милой тени, от которой не осталось и связки писем”*. Однак поет помилявся – листи збереглися. Євген Олександрович тримав їх у руках. Вони були перев’язані червонною стрічкою і складали все надбання К.М.С.

Поет писав:

Жизнь давно сожжена и рассказана,
Только первая снится любовь,
Как бесценный ларец, перевязана
Накрест лентой алой, как кровь.

“Через двенадцать лет”

Євгенія Никодимівна Яновська-Шевальова у своїх “Спогадах”, які зберігаються у відділі рідкісних видань і рукописів, писала: *“Живя в пансионе мадам Бонзон [Швейцария] я очень близко сошлась с русской семьей Садовских....*

Как выяснилось несколько позднее, Ксения Михайловна была первой любовью в то время шестнадцатилетнего юноши-поэта А.Блока, с которым она встретилась однажды на курорте Наугейм, где она лечила свое сердце. На дне ее большого сундука, с которым она путешествовала, сохранилась перевязанная красной ленточкой связка писем Блока”. І далі: *“Между мной и Ксенией Михайловной была очень большая разница в возрасте, но это не мешало возникновению между нами самых дружеских отношений”*. Пізніше, вона підтримувала взаємини з дочками Ксенії Михайлівни, Танею Садовською (1913 р.) у Петербурзі, та – з Іриною (1920-і рр.) в Одесі.

В архіві Шевальових зберігся рукопис книги Євгена Олександровича “Первая любовь А.Блока – Ксения Михайловна Садовская” (написаної наприкінці 1920-х рр.) з додатком невиданих

листів О.Блока до К.Садовської. На обкладинці, виконаний художником К.К.Ковтурманом, портрет юної Ксенії Садовської гімназичного часу. Епіграфом стали рядки Блока:

Эта юность, эта нежность -
Что для нас она была?
Всех стихов моих мятежность
Не она ли создала?
Через двенадцать лет.

У передмові Євген Олександрович пише: *“Мы надеемся, что предлагаемый нами в этой работе небольшой, но до сих пор еще неопубликованный биографический материал, касающийся первого периода жизни А. Блока, именно его первого юношеского увлечения Ксенией Михайловной Садовской, поможет будущему биографу А. Блока в его трудной задаче”*.

Назвемо лише глави, які складають книгу: Біографія К.М.Садовської; Бад-Наугейм; Історія зустрічі Ксенії Садовської з О.Блоком; Листи О.Блока до К.Садовської; Вірші О.Блока, присвячені К.Садовській. Ілюстрації до книги: Бад-Наугейм, К.М.Садовська, Могила К.М.Садовської; Листи до О.Блока.

Підготувавши книгу до друку, Євген Олександрович разом з дружиною у серпні 1935 року відвідують Марію Андріївну Бекетову, тітку поета, свідка зустрічі О.Блока з К.Садовською у Наугеймі 1897 року, автора багатьох праць про нього, у тому числі і біографій. Після зустрічі Марія Андріївна надсилає лист (від 6 серпня 1935 р.) в Одесу.

“Многоуважаемый Евгений Александрович, уж конечно Вы не ожидали, что я так скоро Вам напишу. Дело в том, что я была под таким сильным впечатлением наших с Вами разговоров о К.М.С. и стихах Блока, что сегодня, забросив все остальные дела, разыскала свою статью “Роман Блока в стихах” и нашла там четыре “неудачных стихотворения”. Если у Вас есть этот томик, обозначу только первые стихи и даты, или страницы, где напечатаны стихи. Если у Вас нет этой книжки, напишите, я тогда пришлю Вам все стихи полностью. Вот они: Кончаю свой отчет по литературной части. Очень жалею, что Вам пришлось так мало узнать от меня, я бы прочла Вам свою ста-

тью и в довершение ко всему тому, что есть в ней о Кс. Мих., передала бы Вам кое-какие реальные и трезвые подробности

Может быть, Вы еще когда-нибудь еще раз заглянете в Ленинград. Тогда мы смогли бы с Вами еще раз поговорить на ту же тему, да и вообще о Блоке....

Очень рада была с Вами встретиться. С искренним уважением и симпатией. М.Бекетова”.

Коментуючи лист, Євген Олександрович написав: “К сожалению, нам снова встретиться или хотя бы продолжить нашу переписку с М.А.Бекетовой не удалось. Вскоре после этого она умерла”.

В.Є.Шевальов намагався видати книгу батька. Зберігся лист до нього голови Блоківської комісії Інституту літератури АН СРСР Володимира Орлова від 15 жовтня 1948 року: “*Уважаемый Владимир Евгеньевич. В.Б.Азаров ознакомил меня с работой Вашего отца и передал, что Вас интересует вопрос ее опубликования. Не думаю, что сейчас могла бы представиться возможность издать рукопись отдельно и в полном виде*

Мне лично кажется, что лучше всего передать работу Вашего отца в архив Института литературы, где хранится все рукописное наследие Блока и многочисленные мемориальные материалы о нем. В случае Вашего согласия, я сделаю это, а архив Института официально известит Вас о получении рукописи.

С уважением

Председатель Блоковской комиссии Института литературы АН СССР

Вл. Орлов”.

За словами Андрія Євгеновича, таке повідомлення не було отримано. На жаль, невідомо, де знаходиться рукопис нині. В ОДНБ зберігається чернетка цього рукопису. Також невідомо, де зберігається азаровський примірник рукопису Є.О.Шевальова про О.Блока.

У рукописних зібраннях ОДНБ знаходяться також листи Всеволода Борисовича Азарова від 18 і 31 січня 1979 року. Наведено їх повністю. 18 січня 1979 р.: “*Уважаемый Андрей Евгеньевич!*

К 100-летию со дня рождения А.Блока готовлю очерк о письмах поэта к К.М.С., которые хранились у Вашего отца.

Пытался перепроверить свои воспоминания у В.В.Скородинской и В.В.Ковальского, но, к сожалению, оба пока не ответили. Разыскивал Вашего брата. С грустью узнал, что его нет уже в живых.

Прошу Вас, если не трудно, ответить мне на следующие вопросы:

1. Присутствовали ли Вы сами при чтении писем? Когда это было и где? Кто читал эти письма, мне кажется, что сам В.П.Филатов. Кто из Вашей семьи был при чтении?

2. Имя-отчество Вашего отца? Когда он умер? Его точная специальность? Где именно лечилась у него Садовская?

3. Не сохранились ли у Вас случайно, или же в архиве Владимира Евгеньевича фотографии Садовской? Где она похоронена? Цела ли могила?

Наконец, последнее. Что сами Вы помните об этом вечере и вообще об этой истории? Очень буду Вам благодарен за незамедлительный ответ”

У листі від 31 січня 1979 року те ж прохання В.Б.Азарова:

“1. ... Хотя бы немного о Вашем отце, его знакомстве с К.М.Садовской, одним словом, о том, что связано с хранившимися в Вашей семье письмами А.А.Блока”.

Цей лист написаний почерком важко хворої людини, неслухняною рукою. Андрій Євгенович розповідав, що відповів великим, докладним листом. Де цей лист нині - теж невідомо.

Книгу було закінчено, за словами Андрія Євгеновича, наприкінці 1920-х років. Листи К.М.С. Євген Олександрович передав доньці Садовської, Ірині, яка відправила їх у ЦДАЛП, звідки їх передали у Пушкінський дім. Уперше частково опубліковані Л.Жаравіною в “Литературной России” 3 березня 1972 р. (рубрика “Поиски и находки. Новое о молодом Блоке”). Пізніше всі 12 листів цілком ввійшли в “Блоковский сборник” 1972 року.

В.Орлов у романі “Гамаюн: Жизнь Александра Блока” пише про К.М.Садовську: “В Одессу она приехала с явными признаками тяжелого душевного заболевания и попала в больницу.

Врач, пользовавший Ксению Михайловну, любил поэзию и почитал Александра Блока. Он обратил внимание на полное совпадение имени, отчества и фамилии своей пациентки с блоковской К.М.С.

Матеріали фонду родини Шевальових чекають на своїх дослідників.

Г.Д.ЗЛЕНКО,
*заведующий редакционно-издательским
отделом ОГНБ им. М.Горького,
заслуженный деятель искусств Украины*

Цена одной жизни

Весной 1896 года скончался профессор Владимир Яковлев, возглавлявший Одесскую городскую публичную библиотеку без малого полтора десятка лет. Встал вопрос о его преемнике, которым по сложившейся традиции должен был стать ученый, способный упрочить авторитет главной в причерноморском крае хранительницы знаний. Выбор пал на тридцатилетнего приват-доцента Новороссийского университета Михаила Георгиевича Попруженко. Он пробыл в роли библиотекаря, как именовали по тем временам директора, почти четверть века – дольше всех, кого судьба когда-либо ставила у руля одесской "публички". Когда зимой 1919 года библиотеку посетил посол Болгарии в Украинской Народной Республике профессор Иван Шишманов (зять крупнейшего украинского ученого-гуманитария и общественного деятеля Михаила Драгоманова), он с восхищением осмотрел новое здание "публички" и отдал должное эрудиции и нравственным качествам ее руководителя.

В последующем Попруженко долгое время оставался преданным забвению, так как не признал советской власти и едва ли не с последним пароходом, покинувшим одесский причал в январе 1920 года, ушел в эмиграцию. По инерции, все еще простирающей "свои совиные крыла" над нашим сознанием, роль Михаила Георгиевича в развитии в Одессе славяноведения, в частности болгаристики, а равно – библиотечного дела, продолжает замал-

чиваться. Нет обстоятельного биографического очерка о его жизни и деятельности, отсутствует перечень трудов Попруженко, которым "несть числа", до сих пор не установлена в его честь мемориальная доска – ни на здании Одесского университета, ни на Одесской научной библиотеке имени М.Горького...

Когда Михаила Георгиевича спрашивали о его происхождении, он с подчеркнутой гордостью отвечал: "Я сам – малорос". Это иногда становилось предметом едкой иронии, ибо семья Попруженко под русификаторским прессом утратила знание украинского языка. Отец – протоиерей одной из одесских церквей – вынужден был отправлять службу на "узаконенном" языке: его сыновья постигали науку на нем же. Младший, Сергей, родившийся в 1868 году, станет потом специалистом в области метеорологии; старший, Михаил, появившийся двумя годами ранее, с головой уйдет в славистику.

Попруженко был учеником знаменитого исследователя славянских письменных и вещественных памятников Федора Ивановича Успенского, преподававшего в Новороссийском университете на протяжении двадцати лет. Он унаследовал от него глубокий интерес к рукописи, документу, факту; ради них нередко жертвовал проблематикой и широкими обобщениями, что порой вызывало упреки со стороны именитых коллег, которые между тем отмечали несомненный источниковедческий характер работ Михаила Георгиевича. Что же, каждому, как говорится, свое: одному – собирать алмазы, другим – заниматься их огранкой. Историков типа Попруженко академик Михаил Михайлович Богословский назвал "рудознатцами, которые добывают самую руду и разыскивают места ее залежей".

Более-менее подробной и точной библиографии творческого наследия Попруженко, как уже сказано, не существует. "Точкой отсчета" его научной деятельности иногда берут статью об известном представителе болгарского просветительского движения Василе Априлове, появившуюся в "Одесском вестнике" 21 июля 1889 года. Но в том же году издававшиеся в Воронеже "Филологические записки" поместили штудию Попруженко "Заметки о языке новгородской служебной минеи 1095 года", кото-

рая, по всем приметам, предшествовала статье в местной газете. С воронежским журналом ученый поддерживает связь и впредь, публикует в нем еще два исследования: "Изучение народной поэзии далматинцами" (1890) и "Прошлое глаголицы" (1891). Последнее представляет собой вступительную лекцию Михаила Георгиевича, прочитанную на историко-филологическом факультете Новороссийского университета, приват-доцентом которого он стал в том же 1891 году.

Если бы была устроена выставка работ Попруженко, опубликованных им в течение последующих тридцати университетских лет, для нее потребовался бы значительный "метраж". Только отдельно изданных монографий Михаила Георгиевича и оттисков его журнальных публикаций на полках одесских библиотек хранится около пятидесяти. Среди них – магистерская диссертация "Из истории литературной деятельности в Сербии XV века. "Книги царств" в собрании рукописей библиотеки Императорского Новороссийского университета" (1894) и докторская диссертация "Синодик царя Бориса" (Ч. 1. 1897; Ч. 2. 1899). О важном месте последней в европейском славяноведении свидетельствует повторный выпуск ее в 1928 году издательством Болгарской Академии наук.

При всей своей погруженности в южнославянские древности Попруженко не чуждался исторического краеведения, занимался прошлым Одессы и Северного Причерноморья. Об этом напоминают не потерявшие научного значения и общечитательского интереса его исследования: "Материалы для истории славянских колоний в России" (1902) и "Из материалов по истории славянских колоний в России" (1909), "К отысканию древностей в Новороссийском крае" (1902), "Участие Одессы в возрождении народа болгарского" и "И.И.Крашевский в Одессе" (оба – 1912), а также ряд других.

В 1908 году Михаил Георгиевич становится экстраординарным, спустя два года – ординарным, а в 1916 году – заслуженным профессором Новороссийского университета. Он выступает одним из инициаторов создания при историко-филологическом факультете Библиографического общества, ко-

торое собрал в своем составе не только лучшие культурные силы Одессы, но и привлекло к участию в работе многих видных ученых Киева, Москвы, Санкт-Петербурга. Попруженко был действительным членом Одесского общества истории и древностей, составил указатель статей, помещенных в первых тридцати томах его "Записок..." (1914).

Попруженко-библиотекарь – это замечательная страница в истории города. При нем нити от "публички" потянулись к крупнейшим библиотекам Европы и американского континента. Примечательный эпизод: в первые годы XX века одесситы стремятся наладить связи с Научным обществом имени Шевченко во Львове, входившем тогда в Австро-Венгерское государство. Возглавлявший общество историк Михаил Грушевский поддерживает инициативу. К огорчению, тяжелые запреты российских имперских властей на получение зарубежной украинской книги не дали возможности наладить активный книгообмен с львовянами (он на короткое время возник лишь на исходе 1920-х годов и снова был оборван).

Руководство "публичкой" одним из университетских профессоров обеспечивало библиотеке надлежащий уровень понимания ее задач и проблем и решение их при помощи лучших сил Одессы. Приняв главную "книжницу" города в момент, когда со всей остротой встал вопрос о строительстве ее здания на улице Херсонской (теперь – Пастера), Михаил Георгиевич в содружестве с просвещенным городским головой – бывшим земским деятелем и литератором, многолетним редактором "Одесского вестника" Павлом Александровичем Зеленым – успешно решил его.

При Попруженко повторно был издан многотомный каталог библиотеки (1901 – 1917), появился первый очерк ее истории, написанный Михаилом Георгиевичем (1911), получило начало издание рукописных материалов, накопленных "публичкой" (1903), заложены основы будущего библиотечного музея (сегодня – отдел редкой книги и рукописей). Попруженко приложил огромные усилия для спасения городских архивов в кромешном аду

гражданской войны. Горечь и стыд переполняют душу при мысли, что все это тоже наглухо забыто.

Второй родиной ученого стала Болгария, которая достойно оценила вклад Михаила Георгиевича в изучение ее истории. С 1920 года он – профессор историко-филологического факультета Софийского университета, чему немало содействовал уже упомянутый Иван Шишманов. Спустя три года Попруженко был избран членом-корреспондентом, а в 1941 году – действительным членом Болгарской Академии наук.

Он ни на минуту не останавливал бега своего пера. На протяжении 1920 – 1942 годов появились еще два десятка значительных его работ: "Страницы из истории болгар", "Из заметок по истории болгарского Возрождения", "Общественные настроения в России накануне Освободительной войны", "Русское управление в Болгарии в 1877 – 1879 годах", "Россия и болгарское Возрождение", "Из истории религиозных движений в Болгарии в XIV веке", Козма Пресвитер, болгарский писатель X века", "Болгария и Киевская Русь" и другие. Занимаясь кирилло-мефодиевским вопросом, к которому испытывал влечение всю жизнь, Михаил Георгиевич незадолго до смерти выпускает обширную "Кирилло-мефодиевскую библиографию за 1934–1940 годы" - продолжение "Материалов для библиографии по кирилло-мефодиевскому вопросу", изданных в одесский период деятельности Попруженко.

"Труды и дни" ученого составляют надежное, нержавеющее звено в цепи украинско-болгарских научных и культурных связей.

Г.Д.ЗЛЕНКО,
*завідувач редакційно-видавничого відділу
ОДНБ ім. М.Горького,
заслужений діяч мистецтв України*

Будівничий

Якесь дивне в нього прізвище – Нештурх. Чи то чеське, чи то німецьке, а може, й з інших країв...

Федір Павлович не мав з нього втіхи. Пращури носили людське ймення. Та постаралися російські урядовці з імперських канцелярій: перекрутили, переінакшили "на іноземний манір".

І починав він сумну повість швидкоплинних літ про свій родовід, початкякого згубилися у трагедійному перебігу історії України.

...Жив собі, був собі козак-нетяга: "шапка-бирка, зверху дірка, мохом покрита, вітром підбита". Теплу пору проводив за дніпровськими порогами, у веселому товаристві, що ходило на татарву й турків; зиму зимував на хуторах добрих приятелів. Любили його за відважну вдачу в походах, а ще більше – за супокійність серед рідних людей. "Мухи не зобидить", - казали й нарекли того козака Нештурхою. Після знесення Запорізької Січі не захотів він іти на Кубань і перегодом впав у кріпацтво.

"Прізвище предків мого дідуся, - розповідає кандидат архітектури Наталя Михайлівна Нештурх, - було Нештурха, від слова "штурхати", себто "штовхати". Дід був родом із запорозьких козаків і дуже пишався тим. Наш пращур Іван Семенович Нештурха 1825 року зумів викупити себе і свою родину з кріпацтва, що засвідчує документ, який зберігається в мене. Дід мого дідуся був старшиною вільних матросів в Одесі... Після революції Федір Па-

влович подав заяву, аби дозволили йому відновити справжнє українське прізвище Нештурха, й одержав такий дозвіл. Одначе його сини не стали обтяжувати себе клопотами: вони вже позакі-нчували університети, всі документи були на "закордонне" дивне прізвище Нестурх...".

Федір Павлович Нестурх, довкола якого йде мова, був буді-вничим, в історії архітектури Одеси залишив багато пам'ятних сторінок. Найвидатніше його твориво - дім, у якому вже близько ста літ міститься бібліотека: колись - міська публічна, а нині - державна наукова імені М.Горького. Завершивши спорудження його, Федір Павлович попросив вмурувати на правому крилі фа-саду меморіальну табличку: "Проектував і будував Ф.П.Нештурха... 1904 – 1906". Не Нестурх, як значилося в його дипломі про закінчення архітектурного факультету петербурзької Академії мистецтв, а саме Нештурха. Ця табличка збереглася, і ви можете пересвідчитися у вірності Федора Павловича українсько-му родоводу, як мовиться, на власні очі, коли прошкуватимете вулицю Пастера. До речі, Нештурхою він просив називати себе і членів одеської "Просвіти", до якої належав упродовж усього пе-ріоду її існування.

Федір Павлович побачив світ в Одесі 22 червня 1857 року. Родина була незаможна. Дуже рано померла мати. Малий Федько вже в сім літ став до роботи, гаразд пізнавши, "почому хліб і сіль почім". Батько, який лише дорослим навчився грамоти, був сві-домий того, що хлопця, прихильного до мистецтва, врятує від злиденства й утрати хисту освіта. І він віддав Федька спочатку до народної школи, а відтак - до повітового училища. У неділю хло-пець відвідував художню школу. Життєвий і практичний досвід набував учнем і підручним на будівництві, у креслярській майс-терні архітектора Оттона, де опановував основи будівельної справи й художньо-графічної творчості.

Двадцятилітнім Федір Нестурх вирішив їхати до Петербур-га, до тамтешньої Академії мистецтв. Як виявилось, вступити до неї можна було лише за наявності атестата про закінчення гімна-зії. Бажання "вибитися в люди", стати митцем було таке велике, що юнак кілька місяців майже не спав, обклавшись підручниками

й посібниками. Він одержав необхідний документ, двері жаданої академії, нарешті, розчинилися перед ним.

Різне було, доки вчився. Іноді, як той студент з вірша Степана Руданського, сидів на петропільському багновищі "третій місяць без борщу". Все стійко зніс. Морально підтримували згадки про діда-прадіда, про родові корені, заглиблені в наддніпрянську землю з її могутніми і тілом, і духом людьми. Взяв участь у конкурсах на малу й велику золоті медалі. Став архітектором першого ступеня.

1888 року Нестурха запросили до Пскова, на посаду міського архітектора. Забудова міста, яке згадується в літописах ще при початку X століття, складалася хаотично. Її намагалася організувати місцева школа архітектури й живопису, що існувала на переході з XIV в XV століття. Федір Павлович мав на оці традицію і почав з генерального плану подальшої забудови міста. Сам активно працював над проектами окремих споруд: духовного училища, народного театру в літньому саду, триповерхових казарм Єнісейського полку, житлових будинків. Цей слід українця у старовинному російському місті навечно зберігся в оригінальних спорудах, що прикрашають Псков.

Жилося добре. Склався певний достаток. А серце рвалося додому, на рідну Україну. Про успіхи Нестурха довідався одеський міський голова Павло Зелений. Він запросив Федора Павловича стати архітектором-контролером при міській управі. Восени 1900 року Нестурх повернувся в Одесу, де через два літа обійняв посаду головного архітектора міста.

І в Одесі Федір Павлович почав з наведення належного порядку в забудові міста. З його ініціативи виникла служба інвентаризації споруд і будівельної інспекції; було проведено велику роботу з перегляду й уточнення міського будівельного законодавства. Нестурх постійно боровся з будівельним хаосом і свавіллям, з архітекторами-невігласами. У всіх своїх діях він виходив тільки з інтересів міста. Саме при ньому було завершено забудову тієї частини міста, яка тепер зветься історико-заповідною зоною.

На багатьох вулицях Одеси подибуються будинки, зведені за особистими проектами Федора Павловича. Ось станція швид-

кої медичної допомоги у Валіхівському провулку. Це, так би мовити, "проба пера" Нестурха в рідній Одесі. Будівля постала 1903 року. Доки її зводили, архітектор одержав від Павла Зеленого завдання скласти проект міської публічної бібліотеки на вулиці Херсонській. Нестурх поставився до цієї просьби з особливою відповідальністю. Він поїхав до Європи, ознайомився з тамтешніми бібліотечними приміщеннями, вивчив їхні функціональні особливості. А повернувшись додому, підготував креслення, які ввібрали кращий світовий досвід будівництва бібліотек. Споруду одеської "публічки" з цілковитою підставою атестують як архітектурну перлину. Її збудували в 1904–1906 роках, втіливши геніально простий і водночас мистецьки довершений задум автора. Того, хто буває у приміщенні бібліотеки, вражають продумане планування, гармонійні форми, вигоди для відвідувачів.

У творчому доробку Федора Павловича бібліотека, без сумніву, є головною будівлею. Оглянувши її, письменник і лікар Іван Липа запросив Нестурха запроектувати лікарню в селі Дальник під Одесою, де тоді працював. Будівничий охоче зголосився. І невдовзі лікарню було споруджено. Її і сьогодні можна бачити, проїжджаючи через село.

Доля Федора Павловича як архітектора пов'язана з багатьма іншими спорудами, призначеними для охорони людського здоров'я. З його легкої руки 1910 року було зведено міську лікарню для душевнохворих на Слобідці, а 1913 року - триповерхову євангелічну лікарню на вулиці Белінського. Нестурх проектував грязьові лікарні на Хаджибейському і Куяльницькому лиманах, приміщення морських ванн на Великому Фонтані, купальні в Отраді. За кресленнями Федора Павловича було споруджено гімназію Соколової на Катерининській площі, чотириповерховий корпус вищих жіночих курсів на вулиці Ольгіївській. Нестурх керував реконструкцією театру Сибірякова (нині - Український музично-драматичний театр імені Василя Василька) і міського театру (тепер - театр опери і балету). Він звів фруктовий пасаж на ушлявленому "Привозі", кілька житлових будинків.

Творча палітра Федора Павловича була щедра й невичерпна. Слава архітектора розлетілася по всій Російській імперії. Ві-

домий петербурзький будівничий Леонтій Бенуа запропонував обрати Нестурха академіком архітектури. Та тут почалися суспільні катаклізми, що пізніше були поійменовані пролетарською революцією. Всі подальші плани Нестурха полетіли шкереберть. Коли остаточно утвердилася радянська влада, архітекторів давно йшов сьомий десяток. Нові можновладці розглядали його постать як уламок минулого. Федір Павлович з великими труднощами влаштувався в губернському комунальному відділі. Працював недовго. Чергова комісія, що займалася чисткою "особового складу", викинула його на вулицю.

Останні свої роки Нестурх провів у художньому інституті, де викладав на архітектурному факультеті. Він катастрофічно втрачав зір. Майже сліпий, заходився диктувати спогади, примарно сподіваючись, що вони когось зацікавлять.

Першого травня 1936 року, коли довкруг гриміли оркестри, будівничого не стало. За його домовиною йшов невеликий гуртець близьких та сусідів...

О.Ф.БОТУШАНСЬКА,
*директор ОДНБ ім. М.Горького,
заслужений працівник культури України*

Ольга Вовчок як історик і бібліограф

Творення Української держави потребує глибокого дослідження і осмислення як української літератури й культури взагалі, так і творчого спадку окремих її постатей.

Більше тридцяти років в Одеській державній науковій бібліотеці ім. М.Горького працювала Ольга Миколаївна Вовчок, високопрофесійний бібліограф, бібліотекар за покликом душі, активний пропагандист марксистсько-ленінської літератури, укладач цілого ряду фундаментальних бібліографічних посібників, красзнавець.

Народилася вона 12 червня 1916 року в Одесі у робітничій сім'ї. Закінчивши 1932 року середню школу, продовжила навчання в Лінгвістичному технікумі (відділення німецької мови). У 1935-1940 рр. - студентка історичного факультету Одеського державного університету. Під час навчання працювала бібліографом університетської бібліотеки, асистентом кафедри політекономії на курсах підвищення кваліфікації моряків.

Після успішного закінчення університету вона отримала призначення до красзнавчого музею м. Чернівців, працювала там старшим науковим співробітником. За натурою новатор, людина з активною життєвою позицією, О.Вовчок постійно впроваджувала в роботу різноманітні форми діяльності: читання лекцій, проведення семінарів, надання інформаційних послуг.

У 1941 році, коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, О.М.Вовчок евакуювалася спочатку до Харкова, де працювала

екскурсоводом в історичному музеї, потім до Казахстану, де працювала у місцевому радгоспі. У жовтні 1946 р. О.М.Вовчок повертається до Одеси. З притаманним їй ентузіазмом та енергією працює старшим викладачем-методистом історії партії на заочному відділенні Одеської школи міліції. Її талант організатора, керівника особливо розквітнув після того, як 1954 р. її було призначено завідувачкою партбібліотеки в управлінні КДБ України по Одеській області. Коло професійних інтересів О.М.Вовчок дуже широке: вона розробляє і оформляє тематичні виставки; надає допомогу іншим бібліотекам міста з питань обслуговування читачів та пропаганди суспільно-політичної літератури. О.М.Вовчок був притаманний практичний стиль керівництва. Її вирізняла висока вимогливість до себе та до інших, особиста скромність, культура спілкування.

Найсвітлішою сторінкою в житті О.М.Вовчок залишається її пропагандистська робота. Ольга Миколаївна часто відвідувала навчальні заклади, підприємства. Була знавцем історії, прекрасним оратором, виступала, особливо перед молоддю, з доповідями, в яких розкривала фонд суспільно-політичної літератури.

У квітні 1960 р. О.М.Вовчок прийшла на роботу в Одеську державну наукову бібліотеку ім. М.Горького. Працювала старшим, потім головним бібліографом кабінету суспільно-політичної літератури, пізніше - відділу рідкісних видань та рукописів. Ерудиція, цілеспрямованість О.М.Вовчок робили її помітною особистістю серед працівників бібліотеки.

1960-ті роки, роки відлиги, характерні рядом нововведень в усіх галузях, у тому числі і в бібліотечній справі. Ольга Миколаївна як людина ініціативна не могла залишатися осторонь. Тоді в бібліотеках вводилася система відкритого доступу до книжкових фондів. О.М.Вовчок стала ініціатором відкриття підсобного фонду залу суспільно-політичної літератури, яка користувалася великим попитом.

Важлива сторінка творчої біографії О.М.Вовчок – бібліографічні показники. Бібліографія - це саме той необхідний базис, на якому ґрунтуються сучасні дослідження у будь-якій галузі знань. Робота О.М.Вовчок як бібліографа розгорталася, в першу

чергу, навколо висвітлення питань історії марксизму - ленінізму, історії Одеси в книгах та періодичних виданнях, що видавалися того часу в Радянському Союзі. Результатом дослідницької праці став підготовлений нею посібник “Основоположники наукового комунізму” (1962). Вже перші бібліографічні спроби Ольги Миколаївни відзначалися високим професіоналізмом, повнотою опису, свідчили про ретельність пошуку матеріалу. Науковою громадськістю був високо оцінений підготовлений нею анотований покажчик літератури “Наш герб и флаг”: “Автори праці включили 105 назв - документи уряду, присвячені емблематиці, також книги і статті про історію виникнення державних гербів” (Сов. библиогр. – 1978. - № 5. – С. 98).

У наступні роки бібліограф розгорнула аналіз періодичної преси на тему “Методика партійної пропаганди”. Ця праця, що продовжувалася протягом 1972-1982 рр., привернула увагу дослідників, адже йшлося про відображення матеріалів, які друкувалися в періодиці.

Свою повноту привертає увагу праця О.Вовчок “Конституция СССР-Основной Закон Страны Советов” (1977). Тему покажчика обрано не випадково: Конституція - основний закон держави, згідно з яким визначається суспільний, державний устрій, порядок і засади утворення представницьких органів влади.

У 1979 році виходить бібліографічний покажчик “Труд руководителя”; 1982 року “Український історичний журнал” (1982. - № 4. – С. 34-42) друкує покажчик літератури, складений О.М.Вовчок у співпраці з І.Гошуляком та В.Соколовим, “Праці В.І.Леніна в більшовицькій пресі України (1917-1923 рр.)”. Автори праці відзначають роль журналів, які є “важливим видом періодики досліджуваного періоду”. На думку О.М.Вовчок, покажчики літератури відіграють важливу роль у дослідженні різноманітних тем. Адже, вивчаючи бібліографію, можна дізнатися, які автори раніше присвячували свої праці даній темі, з яких позицій її розглядали, які питання вирішували. Бібліографія є однією з допоміжних історичних наук.

У своїх працях О.М.Вовчок намагалася бути точною, усе звірялося до найменших дрібниць, тому велике наукове значення мають праці “В.И.Ленин в одесской большевистской периодической печати (1917-1923 гг.): Публ. приведений, сокр. текстов и излож. докл. и речей, отчетов о выступлениях” (1988), “Прижизненные издания приведений В.И.Ленина в фондах Одесской государственной научной библиотеки им. М.Горького: Кат. кол.” (1989).

Ще одна цікава грань діяльності О.М.Вовчок - краєзнавча робота. Вона збирала унікальну картотеку “Історія Одеси”, яка включає 12 тисяч статей з періодичних видань. На жаль, бібліографію про “Історію Одеси” не було видано.

Інше захоплення, якому вона присвятила десятки років, - пошуки та добір історичних матеріалів і нарисів Олександра Дерібаса до другого тому книги “Старая Одесса”, яка завдяки ініціативі і співпраці директора бібліотеки заслуженого працівника культури України О.Ф.Ботушанської та завідувачки відділу мистецтвознавства Т.В.Щурової була допрацьована, доповнена, підготована до друку і буде видана завдяки допомозі Одеської обласної держадміністрації, під патронатом губернатора С.Р.Гриневецького та за участю ряду меценатів.

У місті Ольгу Миколаївну знали як прекрасного оратора, пропагандиста книги. Її часто запрошували з лекціями на заводи, в навчальні заклади.

Прекрасною рисою характеру О.М.Вовчок була глибока зацікавленість усім, що її оточувало. Вона захоплювалася серйозною музикою, збирала багату бібліотеку (книги з історії мистецтва, рідкісні видання з історії книги, з історії Ленінграда). Згодом частину своєї бібліотеки Ольга Миколаївна подарувала ОДНБ ім. М.Горького.

Ольгу Миколаївну Вовчок пам’ятають як чуйну людину, яка завжди приходила на допомогу. Тому, коли в останні роки життя вона хворіла, то працівники бібліотеки взяли над нею шефство, допомагали їй.

О.М.Вовчок пройшла довгий, сповнений високих духовних злетів життєвий шлях, щиро вірячи в марксизм-ленінізм. Навряд

чи доцільно у цьому нарисі дискутувати про вартість понять “марксизм”, “соціалізм”. Гадаємо, вона в останні роки життя багато розмірковувала, але не зреклася своїх поглядів, котрі все своє життя висловлювала та пропагувала, проте нікому їх не нав’язувала. На нашу думку, така позиція Ольги Миколаївни свідчить про внутрішню порядність людини і заслуговує на велику повагу.

О.М.Вовчок була нагороджена медаллю “За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр”. Міністерство культури СРСР у 1967 році відзначило її почесною грамотою за багаторічну сумлінну працю, досягнуті успіхи в організації обслуговування населення книгою. Адміністрації середньо-технічних закладів Одеси висловлювали подяки О.М.Вовчок за виховну роботу серед студентів.

Таким чином, огляд життя і діяльність О.М.Вовчок дає підстави стверджувати, що вона зробила помітний внесок у дослідження історії України і Одеси. Життя і праця Ольги Миколаївни Вовчок, фахівця, представника історичного краєзнавства, бібліографа, є складовою наукового і культурного процесів, що відбуваються у наш час.

У.П.КРАВЧЕНКО,
завідувачка відділу документів
службового користування
ОДНБ ім. М.Горького

Любов Василівна Лялікова

У дні святкування 175-річчя бібліотеки не можна не згадати щирим словом шани і поваги тих працівників, які своєю самовідданою працею, високим професіоналізмом зробили вагомий внесок у подальший розвиток не лише ОДНБ ім. М.Горького, але й усієї бібліотечної справи України. Саме до таких працівників належить Любов Василівна Лялікова, яка віддала бібліотеці понад 32 роки свого життя. І це не перебільшення, бо вона дійсно жила інтересами бібліотеки, її успіхами, проблемами.

В Одеській державній науковій бібліотеці ім. М.Горького Л.В.Лялікова працювала з серпня 1954 і до лютого 1986 р.: методистом відділу бібліотекознавства, головним бібліографом з суспільно-політичної та сільськогосподарської літератури, завідувачкою відділів науково-бібліографічного та рідкісних видань і рукописів. У 1970 - 1986 рр. вона обіймала посаду заступника директора з наукової роботи, була куратором науково-дослідної, науково-методичної та науково-бібліографічної роботи бібліотеки.

Вперше я познайомилася з нею у 1971 році, коли влаштовувалася на роботу в ОДНБ, де мені запропонували посаду завідувачою відділом обслуговування. Любов Василівна люб'язно ознайомила мене з основними напрямками діяльності бібліотеки, провела екскурсію по бібліотеці, коротко охарактеризувавши роботу кожного її відділу. Найперше враження від цього спілкування - яка досвідчена, розумна, трохи іронічна людина, до того ж дуже доте-

пна, з відчуттям суто одеського гумору! А потім, протягом майже 15 років, мені пощастило як завідувачці методичного відділу спільно працювати з Л.В.Ляліковою над вирішенням ряду бібліотекознавчих, науково-методичних та бібліографічних проблем. Це були роки самовідданої праці, спрямованої на подальше піднесення ролі бібліотеки як науково-методичного центру з питань пропаганди природничонаукової літератури, екологічних знань та релігієзнавства, а також на удосконалення бібліотечної справи в бібліотеках областей Південної зони України.

Любов Василівна брала активну участь у підготовці та проведенні зональних і республіканських нарад-семінарів, практикумів директорів обласних бібліотек Півдня України. Вона редагувала окремі матеріали, узагальнені з досвіду роботи різних бібліотек, а також висновки щорічних оглядів діяльності бібліотек республіки з питань пропаганди природничих знань, методичні довідки з аналізом діяльності окремих бібліотек.

Л.В.Лялікова багато часу й сил віддала організації науково-бібліографічної роботи, контролю за якістю підготовки усіх наукових та інформаційних видань, що випускала бібліотека. Опублікувала кілька статей з книгознавства, була упорядником багатьох наукових та рекомендаційних покажчиків. Слід відзначити, що у Любов Василівни як редактора окремих праць завжди був творчий підхід, оригінальні зауваження та поради. Нерідко такі зауваження сприяли зовсім іншому вирішенню проблеми. Поряд з тим Любов Василівна була вимогливою та принциповою, інколи навіть суворою, хоча і готовою вислухати чужу думку і погодитися з нею, якщо вона була аргументована. Її вимогливість особливо відчували працівники науково-методичного та науково-бібліографічного відділів і тому, мабуть, не випадково декотрі з них стали провідними спеціалістами, зокрема Л.М.Бур'ян, Л.М.Смичок, Т.М.Дунаєва.

Інтереси її були різнобічними: вона з задоволенням брала участь у художній самодіяльності бібліотеки, командних змаганнях з шахів, але головне її захоплення – книги, спілкування з якими приносило їй найвищу насолоду.

Любов Василівна залишила по собі пам'ять не лише як висококваліфікований спеціаліст, але і як порядна, чуйна людина.

Л.В.ЛЯЛІКОВА,

*заступник директора ОДНБ ім. М.Горького
з наукової роботи у 1970-1986 рр.*

К.Г.КОРОЛЬКОВА,
*завідувачка відділу літератури
іноземними мовами ОДНБ ім. М.Горького
у 1980-1986 рр.*

Книжки-малятка^{*}

В Одеській державній науковій бібліотеці ім. О.М.Горького зберігається колекція мініатюрних видань. У ній близько двохсот вітчизняних і зарубіжних примірників, серед яких чимало рідкісних, що посідають почесне місце в історії книгодруку.

Тепер вже важко сказати, де, коли і з якою метою були створені перші книжки-малятка. Деякі факти свідчать, що такі видання з'явилися ще в першій половині XVI ст., на світанку книгодруку. Можливо, що вони були засобом популяризації новонародженого мистецтва, показником того, яких вершин досягла майстерність словолитників, укладачів, друкарів.

Розквіт мініатюрної книжки настає в XVIII ст. і, за переказом, зобов'язаний примсі французької королеви Марії-Антуанети, яка забажала мати книжки, що їх можна було б ховати в рукавичку.

У Росії особливо велика кількість мініатюрних книжок припадає на XIX ст. У цей час виходять у мікроскопічному ви-

^{*} Стаття вперше була надрукована у 1968 р. у журналі «Нові книги УРСР» (№ 32). Друкується за рішенням редколегії збірника.

данні окремі твори О.С. Пушкіна, М.Ю.Лермонтова, А.Міцкевича, О.С.Грибоєдова, О.В.Кольцова, І.П.Котляревського та багатьох інших авторів. Деякі видання були чудово оформлені в золоті або срібні футляри, з маленьким збільшувальним склом на верхній покритті. Звичайно, вони не переслідували мету популяризації кращих творів вітчизняних письменників, а перш за все носили комерційний характер і ніякого іншого значення, крім «подарункового», ці книжки-брелоки не мали. Більшість з них не цікаві й у поліграфічному відношенні, бо вони не набиралися спеціальним шрифтом у друкарнях, а були копіями, зменшеними за допомогою гравірування, літографії або фотоцинкографії. Таким методом можна було створити і книжки-малятка і книжки-гіганти.

Тривалий час найменшою книжкою у світі вважався англійський альманах на 1865 рік розміром в 2х1 см, виготовлений шляхом гравірування тексту. Але цей «рекорд» був побитий 1896 року, коли в Падуї були видані листи Галілео Галілея до Кристини ді Лорен. Розмір цієї книжки 16х11 мм. Площа набору 10х7 мм. У ній 207 сторінок. Бібліотека ім.Горького має два примірники цієї книжки. Одну з них опрацював одеський майстер, він же зробив і маленький футлярчик для її зберігання. Книжка була надрукована шрифтом «Діамант», який створив 1834 року видатний італійський словолитник Антоніо Фаріна.

Вперше цей шрифт був використаний для надрукування «Божественної комедії» Данте, завдяки чому він одержав назву «Дантіно». Цікава історія друкування цього видання.

На замовлення міланця Джіокомо Гночче після відливки шрифту приступили до складання. Понад двадцять років стало потрібним лише для того, щоб набрати весь текст «Божественної комедії». Укладачі й коректори не витримували напруження при роботі з цим мікроскопічним шрифтом, дуже шкідливим для очей. Троє з них втратили зір. І лише 1878 року укладач Джузеппе Джемме завершив цю справу.

Після відбитку 1000 примірників набір книги знищили. Нині це видання стало великою бібліографічною рідкістю. Книжка має 499 сторінок розміром 34х39 мм. Порівняно з деякими мі-

ніатюрними виданнями вона не така вже мала. Однак слід мати на увазі не тільки зовнішні розміри книги, а й загальне співвідношення усіх компонентів сторінки: величину літер, відстань між рядками, кількість рядків тощо. Більшість книжок-маляток друкувались досить. крупним шрифтом - петитом, нонпареллю, а не спеціальним шрифтом «Діамант». Тому на кожній сторінці вони вміщують мало друкованих знаків. Мініатюрне ж видання «Божественної комедії» в технічному відношенні набагато переважає видання звичайного формату. Невипадково ця книга 1878 року на Всесвітній виставці в Парижі дістала високу оцінку й визнання найменшої у світі.

Але все ж і це чудове видання поступається іншому шедевр друкарської майстерності, створеному руками російських умільців. Йдеться про мікроскопічне видання байок А.І.Крилова, видруковане 1856 року Петербурзькою експедицією заготівлі державних паперів, її розміри 29х22 мм, величина набірного поля складає 21х14 мм. На ньому міститься 21 рядок (не рахуючи пагінації), приблизно по 24 літери в кожному, або понад 500 літер на сторінці. Якщо порівняти з «Божественною комедією», то остання на 22 мм поверхні має тільки 18 рядків. Читати текст можна з великими труднощами, і то лише маючи дуже добрий зір. Між тим збільшуване скло дає змогу переконатись у неперевершеній правильності й чіткості набору.

Для його виготовлення було відлито спеціальний шрифт із срібла (найменший «Діамант»). Розмір кожної літери не досягав і чверті міліметра. Укладачі працювали, озброївшись окулярами із сильними оптичними лінзами.

Все видання «Басен» Крилова складається з титульного аркуша, 84 сторінок, на яких вміщено 25 байок, 2 нумерованих сторінок змісту та 1 сторінки другого титульного аркуша. Книжка має портрет автора в овальній рамці, прикрашена золотим обрізом і елегантною обкладинкою. Не варто говорити, що це видання давно стало бібліографічною рідкістю й високо цінується серед колекціонерів.

Як свідство техніки, стилю і смаків свого часу в Одеській державній науковій бібліотеці ім. О.М.Горького зберігається й

багато інших книжок-маляток. Серед них слід назвати видання перших років Радянської влади.

Першим радянським мініатюрним виданням був альбом «Ленін», в якому вміщені фотографії великого вождя. Розміри альбому 6х12 мм. На його шкіряній обкладинці з металевим кільцем золоте тиснення «Ленін. 1870-1924». Альбом виготовлений фабрикою «Светоч».

Можна назвати також альбом «Красная присяга». Між металевими обкладинками складено у вигляді гармошки 6 аркушів розміром 16х12 мм з текстом урочистої присяги, надрукованої красивим мініатюрним шрифтом. На перших двох сторінках портрети В.І. Леніна та М.В. Фрунзе, на обкладинці тиснене зображення п'ятикутної зірки.

Наступними роками було випущено ще ряд мініатюрних книжок, в основному політичного змісту - звіти партійних з'їздів, програми партії, текст Конституції тощо. Тираж їх був великий.

Певний інтерес для любителів книги являє добірка мініатюрних видань, що вийшла в період підготовки до святкування 50-річного ювілею Радянської влади. Прекрасне зовнішнє оформлення доповнюється в них ілюстраціями видатних майстрів пензля, графіки, чітким, художнім шрифтом, доступним для неозброєного ока, доцільним розміщенням матеріалу. Тут можна назвати поему В.Маяковського «Владимир Ильич Ленин» (М.: Худож. лит., 1967. - 143 с.); збірки віршів Янки Купали і Якуба Коласа, оригінальні видання, формат яких складає 1/256 частину аркуша, тобто 25х36 мм; грузинський епос «Витязь в тигровой шкуре», ілюстрований художником С.Кобуладзе; стилізоване видання «Героические русские былины» в оформленні майстрів Палеха та інші.

Колекція мініатюр Одеської державної наукової бібліотеки ім. О.М.Горького завжди викликає захоплення відвідувачів відділу рідкісних видань, де вона експонована.

Н.Ю.РЕЗАНОВА,
ведущий библиотекарь отдела искусств
ОГНБ им. М.Горького

С запоздалой благодарностью

Для преодоления страха перед публичными выступлениями неуверенному в себе человеку рекомендуется подражать манерам и интонациям знакомого успешного оратора. Я внутренне настраивалась на идеальный в этом смысле образ Ирины Борисовны Шайкевич. Как правило, сам идеал присутствовал рядом, и при малейшем удачном словесном обороте посылал обмирающему от робости докладчику поощрительный взгляд. После окончания моей сбивчивой речи в уютном закутке за книжным шкафом Ирина Борисовна проводила «разбор полёта» — деликатно, но всерьёз. Помню, что на слёзные (буквально!) просьбы освободить меня от лекторской повинности по причине полной непригодности Ирина Борисовна с гримасой шутивого отвращения к такой низкой трусости отчеканивала: «Перестаньте ныть! Если хотите знать, вы просто созданы для выступлений, у вас прекрасная речь!». Эта лестная гипотеза казалась мне тогда сомнительным педагогическим приёмом. Как же мне вспоминать об этой «жестокости» Ирины Борисовны теперь, когда не только перед любой аудиторией, но и перед телекамерой я чувствую себя вполне уверенно? Только с запоздалой благодарностью!

А ведь эта удивительная пронизательность была явлена Ириной Борисовной по отношению ко мне и в другом, еще более судьбоносном случае. В элитарном, как сегодня бы сказали, отделе библиотеки, куда желали попасть многие опытные сотрудники, я оказалась также по инициативе Ирины Борисовны. Она,

не жалея времени, устраивала для нас, молодых девчонок из книгохранения, обсуждения спектаклей, новых фильмов, книг, и, к счастью для меня, сумела заодно разглядеть во вчерашней школе с весьма скромным багажом знаний искренний, хотя и сумбурный интерес к искусству и литературе.

На первых порах работы в отделе искусств мне отчаянно не хватало не только знаний, но и, так сказать, светскости. Её недостаток я «компенсировала» непосредственностью, которую Ирина Борисовна, очаровательно изображая отчаяние, комментировала всегда фразой из Евгения Шварца: «Принцесса, вы так невинны, что то и дело произносите ужасные вещи!» Надо ли говорить, что подобные служебные «взыскания» не только не обижали, но и подвигали к душевной работе.

А профессиональная школа! Не раз мне приходилось сопровождать Ирину Борисовну во время выездных лекций на предприятия — так называемая «массовая работа», для многих библиотечкарей рутинная и неприятная. Я видела, как Ирина Борисовна в самой неблагоприятной обстановке, например, фабричного обеденного перерыва, умела увлечь совсем далёких от театра людей разговором о новых московских спектаклях. Секрет был в её огромной личной увлеченности темой и в блестящей манере говорить эмоционально-приподнято, создавая у слушателей ощущение неожиданного праздника. Требуя от всех сотрудников отдела такой же отдачи делу, Ирина Борисовна любила определять успешные наши мероприятия формулой «высокохудожественно и научно-популярно». Это было расхожей шуткой внутри отдела. Вообще, наша заведующая предпочитала юмористический тон в общении с подчиненными, которым поэтому неведомы были тяготы субординации (её заменяло огромное уважение). Её изысканному остроумию, несколько книжного толка, с частым поминанием литературных героев, я подражала, страшно тщаь заслужить одобрение знатока. Помню, как не бескорыстно, а именно предвкушая такое одобрение, корпела я над огромной, размером с простыню, стенгазетой, посвященной 10-летию отдела, изошряясь в стихотворных пародиях. Газета называлась «Такие молодые, а уже...» (фраза, накануне юбилея адресованная контролером

трамвая нам с подругой, ехавшим «зайцами»). Помню, как смеялась, смахивая слезинку, Ирина Борисовна над моим поздравлением с днем рождения — самодельной открыткой, где я изобразила её ангелом, кротко поливающим из лейки ромашку с огромными колючками, из лепестков которой высывалась моя мятежная голова. Это был ответ на одну её частую реплику мне: «Спрячьте-ка ваши колючки». Несмотря на обилие колючек, Ирина Борисовна долгие годы по-матерински — не найду другого слова — заботилась обо мне, то увещевая, то поощряя в самых разных житейских ситуациях. Наверное, поэтому лучше всего мне помнится голос Ирины Борисовны, такой богатый оттенками, немного гортанный в минуты волнения, с этой её милой манерой раздельно произносить две части слова «пожалуй-ста», удивительный голос, неотделимый, впрочем, от всего её изящного облика настоящей, потомственной интеллигентки.

Є.О.КАМЕНЄВА,
головний бібліотекар відділу "Одесика"
ОДНБ ім. М.Горького

Бібліограф і краєзнавець **Ліна Михайлівна Смичок**

Леоніна (Ліна) Михайлівна Смичок народилася 17 липня 1947 р. у селі Улашанівка, Славутського району, Хмельницької області, в робітничій сім'ї. Після закінчення школи працювала в Миколаєві на суднобудівному заводі. У 1967 – 1972 рр. вчилася на геолого-географічному факультеті ОДУ ім. І.І. Мечникова, після закінчення якого викладала географію в школах Вінницької і Київської областей.

У середині 1970-х років батьки Ліни Михайлівни переїхали до Одеси, де придбали невеликий будиночок на вул. Бригадній (7-а станція Великого Фонтану). Як згадує одна з працівниць тодішнього науково-бібліографічного відділу, Ліну Смичок привела в нашу бібліотеку Наталія Йосипівна Касько, яка тоді працювала бібліографом. З березня 1975 р. до січня 1995 р. – майже двадцять років – Ліна Михайлівна сумлінно працювала в бібліотеці, пройшла складний шлях від бібліографа до завідуючої сектором краєзнавства, а з 1989 р. – відділом "Одесика". Протягом вісімнадцяти років вона складала щомісячний бібліографічний покажчик "Одесщина на сторінках центральної і республіканської преси" (згодом – українською мовою), для якого розписувала велику кількість періодичних видань. Це сприяло створенню унікальної бази для вивчення історії Одещини. З 1983 до 1993 р. (включно) була упорядником бібліографічного щорічника "Одесская писательская организа-

ция: Публикация произведений; Хроника творческой жизни" (останній випуск - українською мовою). Певний час готувала поточні бібліографічні списки "Памятники истории и культуры Одесской области".

Серед її друкованих праць: посібник "Письменники Одещини" (О., 1989); персональні біобібліографічні покажчики "Григорій Дем'янович Зленко", "Борис Федорович Дерев'янка" із серії "Письменники Одеси" (вип. 5, 6). Л.М.Смичок упорядкувала покажчик "Микола Никифорович Мурзакевич", в якому описано праці одеського історика й література про нього (на жаль, досі не виданий). Підготувала також біобібліографічний покажчик "Аполлон Олександрович Скальковський", присвячений "Геродоту Новоросії".

На сторінках періодичних видань міста Ліна Михайлівна впродовж кількох років вела бібліографічні огляди з краєзнавчої тематики: "Слово о городе" (Веч. Одесса. – 1987–1992), "О пароходстве пишут..." (Моряк. – 1992 – 1993), "Одесса на страницах журнала "Наше наследие" (Муза. – 1992) та ін.

Л.Смичок брала участь у роботі науково-практичних і науково-творчих конференцій, виступала з джерелознавчими доповідями краєзнавчої тематики, деякі з них були опубліковані: «В.С.Василько на сторінках видання "Театральна Одеса"» (1989), "Историко-краеведческая деятельность Одесской государственной научной библиотеки им. А.М.Горького" (співавт. Л.Д.Забенкіна; 1989), «"Одессика на страницах "Записок Одесского общества истории и древностей"» (1989), "Литературная жизнь Одессы первых десятилетий XIX века" (1991), "Редкие го-голевские издания в фондах ОГНБ им. А.М.Горького" (1988) та ін.

В останні роки свого короткого життя Ліна Михайлівна підготувала низку краєзнавчих публікацій для одеської періодики. Навіть коротенький перелік назв статей засвідчить широке коло її інтересів: "Елизавета Ксаверьевна Воронцова", "К истории Архангело-Михайловского монастыря в Одессе", "Концерты Н.В.Лысенко в Одессе", "Тайны Земли и Вселенной", "Архитектурная Одесса", "Где же наши праотцы?", "Мифы славян",

"Одесса – столица юмора". Повний перелік публікацій Л.М.Смичок подано в біобібліографічному довіднику "Бібліографи Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького" (О., 2002).

Тривалий час краєзнавча діяльність Л.Смичок була пов'язана з роботою наукової секції "Одесика" Будинку вчених; протягом останніх кількох років вона входила до складу бюро секції і виконувала обов'язки вченого секретаря. У книжці "200 лет Одессы. 70 лет Одесскому Дому ученых. Научной секции "Одессика" – 30 лет" (1994) вміщено літопис засідань секції, з якого можна довідатися про те, що Ліна Михайлівна виступала з такими повідомленнями: 18 січня 1988 року – "Об истории и традициях краеведения в Одессе", 21 жовтня 1991 року – «Одесское библиографическое общество», 21 вересня 1992 року – «Переиздание книг в Одессе к 200-летию юбилею», 21 грудня 1992 року – «О графине Р.С.Эдлинг». На одному із засідань секції "Одесика" (січень 2004 року) краєзнавці міста відзначили помітний вклад Ліни Михайлівни у розвиток краєзнавства в Одесі.

Про Ліну Смичок пам'ятають працівники бібліотеки і її читачі. 2000 року п'ятиріччя від дня смерті Ліни Михайлівни (10 січня) було відзначене засіданням у відділі "Одесика" та публікаціями Григорія Зленка (Памяти краеведа Лины Smychok // Веч. Одесса. – 2000. – 22 янв.) і Ольги Богданович (На чистом небе месяц светил // Вестн. региона. – 2000. – 28 янв.). Читачі згадують про велику допомогу, яку охоче надавала їм Ліна Михайлівна в краєзнавчих пошуках та дослідженнях. Її добрі справи люди не забули. У багатьох виданнях краєзнавчої тематики їй висловлювалася щира подяка, залишилося чимало подарункових надписів на книжках. Так, у фонді сектору краєзнавства зберігається книга Миколи Гліба-Кошанського "Одесса. 200 лет: Из истории порта, города и края" (1994) з інскриптом: "Уважаемой Лине Михайловне с благодарностью за помощь в создании Музея порта и книги. Автор. 5.05.1995" та припискою: "В связи с неожиданной смертью Л.М.Смичок, прошу хранить эту книгу в краеведческом отделе библиотеки. Автор". Дуже тепло згадує про неї читач і краєзнавець Валентин Константинов у своїй книзі

"Вальсы собачьего года" (Кишинів, 1995) : "Более бескорыстного и открытого человека в городе не было. Она заведовала сектором краеведения Горьковской библиотеки. И нет, наверное, в городе краеведа, исследователя, который не прибегал к ее помощи. Мне она помогла крепко".

Треба згадати й тих людей, які були наставниками Ліни Смичок на бібліотечній та бібліографічній ниві. Це Всеволод Миколайович Конський, завідувач науково-бібліографічного відділу, Світлана Василівна Дзюбіна, завідувача сектором краєзнавства, саме вони сприяли становленню її як бібліографа і краєзнавця.

Ліна Михайлівна була талановитою людиною, добре малювала, вишивала, писала вірші. Вона брала участь у роботі клубу народної творчості будинку відпочинку "Мирний"; її праці експонувалися на виставках в Одесі й Києві. Її колеги згадують гостинність Ліни: на день свого народження вона запрошувала гостей "на вареники". Вміла смачно готувати і щиро пригощала. Пов'язані з нею речі досі зігрівають людей, і вони згадують про Ліну добрим словом.

Були роки, коли Ліна Михайлівна захоплювалася вивченням НЛО і збирала бібліографію про різні природні феномени. Про це пам'ятають. А я згадую, що в роки, коли атеїзм панував майже в усій країні, Ліна Михайлівна відкрито заявляла, що вірить у Бога. Останні три роки її життя ми з нею не спілкувалися, але я переконана, що від тасмниць НЛО вона відійшла і наблизилася до Істини.

*С.З.ЛУЩИК,
красзнавец*

Содружество “Вокруг книги”

В 1960-х годах любители книг, а насчитывалось их в Одессе достаточно много, пожилых и начинающих, тяготели в основном к двум центрам – научной библиотеке на Херсонской (Пастера) улице и букинистическому магазину на Греческой площади. В библиотеке можно было ознакомиться с любой книгой и получить любую справку, а в “букине” – реальная надежда сделать неожиданную покупку. И в библиотеке, и в магазине постоянных посетителей принимали весьма доброжелательно. Естественно, на почве книжных интересов завязывались знакомства, со временем перераставшие в дружбу и сотрудничество.

Библиотека больше всего привлекала раритетами “музея книги”, как в просторечии именовали отдел редких изданий и рукописей, альбомами о художниках в зале искусств (отдела искусств в его нынешнем виде еще не было), а главное, генеральным каталогом, где тогда разрешали собственноручно перебирать карточки в поисках необходимой информации под контролем дежурного библиотекаря. Поневоле вспомнились первые посещения библиотеки холодной оккупационной зимой 1942-1943 годов, когда в читальном зале все окна были без стекол, а редких посетителей принимали, в шубах и шапках, в вестибюле у большого круглого стола, сохранившегося поныне.

Под вечер, после окончания рабочего дня, любители книг обычно устремлялись в книжные магазины, в том числе и в “букин” – проверить сегодняшний урожай, а заодно пообщать-

ся с однодумцами. Стихийно возникали непринужденные посиделки с любопытными околоскнижными разговорами. Возглавляла магазин Валентина Ивановна Меленчук (1925-1983), товароведом была Ирина Михайловна Дробачевская (ныне живет в Нью-Йорке). Обе с удовольствием беседовали с маститыми библиофилами, старались угодить неожиданной книжкой, со временем сами стали страстными собирателями, создали неплохие собственные домашние библиотеки.

Среди частых гостей букинистического магазина обращала на себя внимание фигура военного врача, полковника Ивана Михайловича Федоркова (1900-1990, убит грабителями). Он приехал в Одессу из Харькова в 1958 году после выхода в отставку. Привез с собой множество книг и коллекцию русской и украинской живописи. На новом месте продолжал активно пополнять собрание, быстро завязал знакомства с местными коллекционерами и художниками. Сфера его книжных интересов – искусство, продукция издательства “Academia”, антикварные редкости, пушкиниана.

В кругах любителей книг, в “букине” и за его пределами, витали в воздухе идеи о каком-нибудь объединении. Знали о существовании подобных в столицах, в Одессе уже функционировало общество коллекционеров (филателистов, собирателей почтовых открыток, экслибрисов и др.), а в Доме ученых с 1964 года успешно работала краеведческая секция “Одессика”. Член Дома ученых, профессор-медик Исаак Львович Дайлис (1889-1981) предложил в качестве возможной базы Дом ученых, добился согласия его администрации и соответствующих вышестоящих органов (что в те годы было нелегко). В Доме ученых появилась еще одна секция.

28 ноября 1966 года на организационном собрании книголюбов города избрали бюро нового объединения. Сохранился протокол его первого заседания, от 14 декабря, со списком девяти членов и распределением обязанностей: И.Л.Дайлис (председатель), О.К.Добролюбский, Ж.Н.Кравченко, В.И.Меленчук, С.З.Лушник, Н.М.Спектор, И.М.Федорков (зам. председателя), В.С.Фельдман, И.М.Дробачевская (секретарь). Среди намечен-

ных мероприятий: “наладить связь с научной библиотекой им. Горького”. Как видим, в момент зарождения секции в ее руководстве оказались представители обеих главных библиотек: Ж.Кравченко, тогда заведующая отделом редких изданий и рукописей ОГНБ, и В.Фельдман, главный библиотекарь научной библиотеки университета. О.Добролюбский (1915-1987) и Н.Спектор (1905-1987) представляли старшее поколение библиофилов города, владели интересными личными собраниями. А вокруг И.Дайлиса группировались книголюбы-врачи, его бывшие ученики и коллеги, профессора и доценты мединститута.

Первое публичное заседание новой секции торжественно прошло в Доме ученых 18 января 1967 года с докладом В.Фельдмана “От библиотеки Ришельевского лицея к научной библиотеке университета”. На следующей встрече, 14 февраля, Ж. Кравченко рассказывала “о внешнем оформлении некоторых книг с их демонстрацией”. Седьмое заседание, 25 апреля, прошло впервые на территории ОГНБ: Ж.Н. Кравченко и Л.В.Ляликова демонстрировали гостям “фонды и редкие книги”. Таким было начало тесного сотрудничества, продолжающегося по сей день вот уже 38 лет. Возникло оно не на пустом месте, протекает не по обязанности, органично обусловлено общностью интересов всех сторон. Ведь многие члены секции – регулярные читатели библиотек, а сотрудники книгохранилищ – частые посетители Дома ученых.

За истекшее время состоялось свыше 750 заседаний, протоколы зафиксировали фамилии не менее 30 сотрудников ОГНБ, принимавших участие в деятельности секции (перечень прилагается). Кто-то выступал эпизодически, лишь по одной-двум темам, другие – систематически, десятки раз. В числе самых-самых энтузиастов следует назвать Л.В.Арюпину, О.М.Барковскую, Г.Д.Зленко, Т.В.Щурову. Представители библиотеки плодотворно работали и в бюро:

1967 г. – Ж.Н. Кравченко;

1983-1997 – Г.Д.Зленко, руководитель Алексеевских чтений;

1996-1998 – Л.В.Фабрика, секретарь;

1998 – по настоящее время – Т.В.Щурова, заместитель председателя.

* * *

Поначалу секция носила скромное название “любителей книги”, со временем статус ее был поднят администрацией Дома ученых до “научной секции книги”. Первые несколько лет прошли в поисках форм и методов работы, формировании творческого актива. Постепенно нарастало число как постоянных членов, так и гостей. На некоторых заседаниях Зеленый зал Дома ученых заполнялся до последнего стула, доклады и дебаты тянулись по несколько часов. Охотно выступали доценты филологического факультета университета, сотрудники научных библиотек им. Горького и университетской, работники областного архива и музеев – историко-краеведческого, археологического, художественного. Позднее непременно участниками стали работники вновь созданного литературного музея. Некоторые вечера проводились совместно с Пушкинской комиссией и секцией “Одессика”. В 1976 году в наш состав вошла группа собирателей книжных знаков (экслибрисов) из городской организации Добровольного общества книголюбов, а в начале 1979 года оформился как филиал секции городской клуб любителей миниатюрных изданий.

Руководство бюро стремилось привлечь внимание жителей к новому объединению, распространяло афиши о предстоящих заседаниях в книжных магазинах, библиотеках, учебных заведениях, давало информацию в газеты. Некоторые докладчики публиковали результаты своих исследований не только в местной периодике, но иногда и в столичных журналах и альманахах. В Дом ученых начали заглядывать журналисты из газет и телевидения. Секция стала одним из заметных “культурных гнезд” Одессы.

Подавляющее большинство собраний сопровождалось выставками и демонстрацией книг по теме. Библиофилы приносили экспонаты из своих коллекций, а библиотекари – из фондов ОГНБ: редкие издания из музея книги, современные аль-

бомы о художниках или по театру из отдела искусств. Собиратели экслибрисов готовили тематические витрины типа “Пушкинский экслибрис”, “Образ Ленина в экслибрисе”, “Женщина в экслибрисе” (к 8 Марта), “Киев в экслибрисе” и т.п. Следует вспомнить также активное участие членов секции в различных конференциях и выставках за пределами Дома ученых, в библиотеках и музеях.

С первых же дней бюро приняло единодушное решение не допускать у себя никаких коммерческих взаимоотношений, обменов, купли-продажи, как это широко практиковалось у соседей, в обществе коллекционеров. Длительное время такой порядок неукоснительно соблюдался. В 1980-х годах начали приглашать в Дом ученых выездной киоск от Книготорга с текущими изданиями, что породило нездоровый ажиотаж. Сюда устремились посторонние в надежде заполучить что-то дефицитное. Но поскольку предлагался в основном залежалый товар, идея себя, слава Богу, изжила, торговля закончилась.

В зависимости от намеченной программы собрания могли назначаться то в малых помещениях Дома ученых или букинистического магазина, с небольшим числом участников, то в Зеленом зале, с широкой аудиторией, с гостями. Камерные встречи протекали в живой беседе, с вопросами и репликами с мест, с полемикой и критикой. С переходом в Зеленый зал непринужденность исчезала, заседания приобретали “концертный” характер с докладчиком, частую именитым, на трибуне и пассивными слушателями.

С 1993 года был задуман цикл вечеров под сходными названиями: “Секция книги в гостях у отдела искусств ОГНБ” или “...в гостях у Музея книги ОГНБ”. Подобные встречи “в гостях” проводились также в научной библиотеке университета и областной библиотеке им. Ленина (ныне Грушевского), в областном архиве, в музеях – литературном, историко-краеведческом, западного и восточного искусства. Хозяева раскрывали свои фонды, рассказывали о научных разысканиях сотрудников или о новых поступлениях. Особенно эффектными и познавательными оказывались посещения обоих отделов ОГНБ

с их неисчерпаемыми книжными богатствами. За ряд лет прошло десятка два подобных выездных заседаний, но в бюро с удивлением отметили, что такая форма работы не пользуется успехом, большинство членов секции предпочитает родные стены Дома ученых. От выездных заседаний пришлось отказаться.

Секция сыграла (и продолжает играть) важную роль в консолидации “книжников” города. На заседаниях завязывались новые знакомства, не только между собой, но и с сотрудниками библиотек и музеев. Расширялся кругозор посетителей. Начинающие собиратели узнавали о существовании крупных домашних библиотек с редкими изданиями прошлых столетий.

Любовь к книге объединила людей самых разных интересов, возраста, интеллектуального уровня, темперамента. Молодые и маститые, дилетанты и специалисты, пассивные и активные. Зрители, читатели, собиратели, исследователи... Перед бюро стояла нелегкая задача удовлетворить запросы всех. Отсюда – широчайший диапазон тематики и форм работы. Обстоятельные научные доклады, юбилейные собрания, камерные сообщения, краткая информация, выставки, демонстрация отдельных экспонатов. Иные заседания посвящались какому-либо конкретному вопросу, другие заполнялись группой разнородных тем.

В одной статье невозможно охватить все стороны деятельности секции за много лет, приходится ограничиться лишь некоторыми самыми характерными и значимыми примерами.

* * *

Начальный, достаточно длительный период деятельности новой секции носил преимущественно просветительский характер. Устраивались заседания, посвященные классикам отечественной литературы прошлого, от Пушкина до Чехова, от “Энеиды” Котляревского до стихов раннего Тычины, отмечались юбилеи и памятные даты. Не забывали великие имена мировой культуры – Данте, Мольер, Байрон, Гейне... Говорили о композиторах (Бетховен, Шопен), актерах (Шаляпин, Василь-

ко), художниках (Микельанджело, Рерих, Жук). Проводились встречи с местными современными писателями, не всегда интересные. Обсуждались модные серии книг типа ЖЗЛ, “Эврика”, “Жизнь в искусстве”, “Литературные памятники”, “Пламенные революционеры”. Прошло много вечеров с названиями “Мемуарная литература”, “Приключенческая...”, “Детективная...”, “Современная французская...”, “Литература о декабристах”, “... по изобразительному искусству”, “Книги-сказки” и др. Особенно запомнилось 15 сентября 1970 года – “Литература об Отечественной войне 1812 года”: библиофил М.С.Шаргородский (увы, эмигрировал, умер в Израиле) демонстрировал редкие русские и французские книги того времени, а Ю.Б.Тюнеев (1911-1971) показал подлинный автограф Наполеона из собрания своих родителей. Другой пример – блестящий доклад И.Б.Шайкевич (1939-1996) “Театр, рожденный революцией” (13 декабря 1977), также с выставкой соответствующих изданий.

Дань времени – засилие дежурных мероприятий из официальной идеологии (Ленин, Парижская коммуна, Манифест коммунистической партии, “История партийного билета”, “Малая земля” Л.Брежнева). В этой области чаще других выступала О.Н. Вовчок (1916-1996), выручала руководителей бюро.

Все это, в общем, напоминало общеобразовательную программу Всесоюзного добровольного общества любителей книги, лишь на более высоком уровне. Постепенно секция выросла, находила собственный более оригинальный круг тем и стиль общения, выдвигались энтузиасты-докладчики из своей же среды.

Прошли удачные вечера, посвященные поэтам Серебряного века: Волошину, Есенину, Кузмину (с демонстрацией коллекции его книг из собрания О.Добролюбского), Блоку, Ахматовой (с декламацией Людмилой Сауленко стихов поэта), Брюсову, Цветаевой, Гумилеву, что вызвало некоторое раздражение “наверху”. Из современных советских писателей отдельные заседания отвели Булгакову, Эренбургу (с выставкой его ранних изданий из коллекции того же О.Добролюбского), Грину,

Маяковскому, Симонову, Твардовскому, Платонову (инициатор – профессор холодильного института Е.И.Таубман, 1933-1990), Пильняку – выбор, скажем, не совсем ортодоксальный для той эпохи. А назначенное мероприятие, посвященное Горькому, оказалось практически сорванным из-за неявки большинства докладчиков и слушателей.

Всегда, с первых же дней и до настоящего времени, доминировал пристальный интерес к литературной жизни Одессы. Естественно, основное внимание уделялось творчеству плеяды поэтов и прозаиков прославленной “южно-русской школы”. Уже на третьем собрании, в феврале 1967 года, речь зашла о новых изданиях книг Бабеля, что было тогда почти сенсацией. Поначалу эту тему монополизировал Авраам Ааронович Владимирский (1910-1986), вскоре подключились краеведы помоложе – А.Ю.Розенбойм (более известный под псевдонимом Ростислав Александров), Н.А.Брыгин (1927-1985), будущий основатель литературного музея, Е.М.Голубовский и многие-многие другие. Последовали доклады и сообщения о Багрицком, том же Бабеле, Катаеве, Олеше, Ильфе и Петрове, Славине... Возвращались к ним неоднократно. Состоялась встреча с навестившим родной город С.Бондариным (10 мая 1968). От корифеев перешли к полузабытым молодым поэтам – Фиолетову, Кесельману, Бабаджану. В качестве иллюстрации назовем заседания с Е.Голубовским в качестве ведущего: “Забытые страницы одесских поэтов” (сентябрь 1974), “Кто есть кто в книге В.П.Катаева “Алмазный мой венец” (сентябрь 1978). Не пропускали также “одесскую” линию в произведениях Бунина, Паустовского, Куприна, А.Толстого, гостивших здесь подолгу.

Логическим развитием интереса к одесской литературе стали ежегодные “Книжные прогулки по Одессе” (название символическое, заседали в Доме ученых). Первой была “прогулка” по Дерибасовской улице в декабре 1983 года, в октябре 2003 состоялась 21-я, по улице Новосельского. На каждой из “прогулок” речь шла о литературных и прочих памятных адресах данной улицы. Все сообщения носили исследовательский характер, докладчики делились результатами своих изысканий и находок.

Ведущим, чаще других, выступал А.Розенбойм. Вечера вызвали повышенный интерес, собирали много гостей.

* * *

Еще одна приоритетная краеведческая область – книга в Одессе, во всех ее аспектах: местные издатели и типографы, книжная торговля, формирование общественных библиотек, коллекции библиофилов прошлых веков и их дальнейшая судьба, нынешние домашние собрания, книжные знаки одесских библиотек и частных лиц, библиографические общества и их издания, знатные библиографы. Невозможно перечислить все доклады и сообщения на эту тему, наиболее значимы выступления и публикации Л.В.Арюпиной, М.Р.Бельского, Г.Д.Зленко, В.С.Фельдмана. Особо хочется помянуть профессора-историка Саула Яковлевича Борового (1903-1989). До самого отъезда из Одессы он состоял членом секции, протоколы зафиксировали 26 его выступлений, среди них серьезнейшие исследования: “Книга в Одессе в первой половине XIX в.” (на 5-м заседании, 28 марта 1967), “Одесские издания и издательства”, “Из истории книгопечатания в Одессе”, “Книга в Одессе в годы гражданской войны и интервенции”, “Библиотечная Одесса 1920-х годов”, “Листовки как объект книговедческого изучения”. Итоги научной деятельности проф. Борового были подведены на юбилейном вечере 29 ноября 1988 года.

В сентябре 1969 года библиофилы организовали в Доме ученых выставку книг по истории Одессы из своих частных фондов. Далее последовала серия заседаний, углубляющих тему: “Книги по истории Одессы в XIX в.”, “... в начале XX в.”, “... периода Великой Отечественной войны”. Общеизвестным знатоком здесь оставался Владимир Адамович Чарнецкий (1914-2000), собравший великолепную коллекцию “Одессики”.

Особым вниманием пользовались домашние коллекции, как современные, так и прошлых времен. Посетители только что организованной секции знакомились между собой, делились информацией о своих интересах и книжных собраниях. Прошла серия заседаний под общим названием “Моя библио-

тека”. А.Б.Глазман (1905-1975) демонстрировал редкие фолианты начала XIX века об отечественных мореплавателях; В.Меленчук – мемуары декабристов и книги о них; Т.И.Максимюк – прижизненные издания И.Франко, “Шевченкиану”, редкие украинские альманахи. Все это оказывалось весьма поучительным для молодых книголюбов, оперировавших только текущими изданиями. Но и маститые библиофилы бывали приятно удивлены богатствами неизвестных до того собраний коллег.

Параллельно не забывали о знаменитых библиотеках предыдущих поколений, уже исчезнувших или сохранившихся в городских книгохранилищах. В. Фельдман выступал с докладами об именных фондах научной библиотеки университета – Воронцовых, А.Г.Строгонова, Н.К.Шильдера. Сотрудники ОГНБ рассказывали о работе над восстановлением коллекций Г.Г.Маразли, семьи Толстых, М.Ф.Комарова, ранее растворенных в общем пятимиллионном массиве книг.

* * *

В начале 1970-х годов в секцию пришел Юрий Михайлович Иноземцев (1925-2001), подполковник (позднее полковник) в отставке, юрист. Человек неумной энергии, он вскоре был избран заместителем председателя, стал безусловным лидером, с 1978-го заменил И.Л.Дайлиса на посту председателя. Главная его заслуга – непрерывные поиски новых форм работы, опора на молодежь. Иные упрекали его в категоричности суждений, авторитарных методах работы, но успехи “ЮМИ” в развитии секции неоспоримы.

Секретарем стал в 1979 году Борис Самойлович Амчиславский, прекрасный организатор, творчески поддерживал все начинания Иноземцева, вел скрупулезно подробнейшие многостраничные протоколы, к сожалению, эмигрировал в 1997-м. На заседании бюро от 18 сентября 1979 года автору этих строк поручили укомплектовать архив секции. Фрагменты документов за предыдущий период были приняты от Дайлиса, Федоркова, Иноземцева, Амчиславского, собраны воедино. К концу

2000 года накопилось 96 томов, переплетенных собственноручно коллегами: первые 14 – И.М.Федорковым, остальные – В.Б.Переяславской. В их числе – небольшие “личные фонды” некоторых умерших, эмигрировавших.

Одна из первых важных инициатив Ю.Иноземцева – организация издательской деятельности. Он успешно преодолел все бюрократические особенности той эпохи, заручился доверием Обллита, завязал деловые отношения с типографиями, регулярно изыскивал необходимые суммы. К заседанию 13 мая 1980 года, посвященному К.Симонову, впервые был отпечатан эффектный иллюстрированный пригласительный билет. За 1980 год выпущено шесть подобных памяток, за 1981 – еще пять... Так продолжалось до наступления “перестройки”... Многие приглашения к заседаниям и выставкам содержали обширную библиографию по теме.

Стали заблаговременно печататься планы работы на каждый “сезон” с сентября по июль. Тематика будущего периода намечалась на последнем июньском заседании предыдущего. Такая система удачно упорядочила деятельность секции и сохраняется поныне. Конечно, в некоторых ситуациях приходилось в рабочем порядке вносить поправки в готовые брошюры.

В 1982 и 1984 годах вышли из печати два тома, посвященные истории секции, под общим названием “15 лет – 300 заседаний”, которые охватили период с основания по 1981 год. Учтены все заседания в хронологическом порядке, с их содержанием и фамилиями участников. Дана библиография всех изданий секции, упоминаний в печати о ее работе, публикаций выступавших (по темам их сообщений). Следующий том, “Четвертое пятилетие”, продолжил информацию до 1986 года. К сентябрю 1988-го рукопись была готова, получила гриф Обллита, передана в типографию, подготовлена к производству. Но... Наступили новые времена, более трех лет Иноземцев и Амчиславский бились в напрасных попытках закончить издание, рукопись осталась в архиве секции.

Одну из глав неосуществленной книги под названием “Актив секции”, содержащую перечень членов секции, высту-

пивших в 1982-1986 годах, удалось позднее опубликовать в виде приглашения к заседанию 9-го января 1990-го. Брошюра в 14 страниц содержала 57 фамилий с указаниями года рождения, общественного положения, характеристики домашней библиотеки. Из них, по состоянию на апрель 2004 года, продолжают регулярно посещать вечера лишь 4 человека, изредка появляясь - 8, вовсе не посещают – 10, эмигрировали – 9, умерли – 20, судьба шести неизвестна. Особенно грустно, что последнее время не может бывать в Доме ученых Виктор Семенович Фельдман (род. в 1915 г.), специалист высочайшего класса в области книговедения. Его выступления и доклады – одни из самых впечатляющих в течение всех десятилетий, и по содержанию, и по форме: всегда по существу, без конспектов, с хорошей дикцией, эмоционально. Не раз он спасал заседания, спонтанно подменяя неявившихся докладчиков. Много знает и щедро делится информацией со всеми.

В числе сотни изданных буклетов следует упомянуть серию из 12 выпусков под близкими названиями “Пятьдесят книг о библиофилах”, “Еще пятьдесят ...”, “Четыреста книг для библиофилов” и т. п., по 50 или 100 позиций в каждом. Идея организации таких вечеров принадлежала Иноземцеву, была подхвачена Амчиславским. Всего за 1980-1996 годы учтено 900 наименований книг, каталогов, сборников статей, буклетов, отразивших круг интересов посетителей. Библиографию готовили в основном Б.С.Амчиславский и Н.Н.Черного, к ним присоединялись Ю.М.Иноземцев, А.И.Шойхет, Л.В.Арюпина, О.М.Барковская, Г.Д.Зленко.

Другой пригласительный билет в виде брошюры, к 24 января 1989 года, содержал обстоятельную рецензию на книгу: Михайло Жук: Альбом /Авт. – упоряд.: И.К.Козирод, С.С.Шевельов. – К.: Мистецтво, 1987. Памятки-приглашения выпускались к заседаниям и выставкам, посвященным Бабелю, Олеше, Багрицкому, Ильфу и Петрову, Славину, библиографу Л. Чижикову, художнику М.Жуку...

* * *

По мере ослабления общепросветительских тенденций в недрах секции нарастал интерес к научно-исследовательским изысканиям. Все чаще и чаще обходилось без приглашенных докладчиков, члены секции рассказывали о собственных мини-открытиях. Прошла серия выступлений под рубрикой “Над чем работают члены секции”.

Стихийно выработалась новаторская форма заседаний, назовем ее условно “коллективный портрет”: на бюро вспоминали о какой-либо выдающейся полузабытой одесской личности и подбирали группу докладчиков, которые могли бы осветить отдельные известные им фрагменты биографии или деятельности кандидата, рассказать о встречах с ним. Выступало обычно от трех до девяти ораторов, дополняя друг друга, иногда и полемизируя. К концу вырисовывался облик такого человека и его вклад в культуру города. Представляется, такие заседания бывали в числе самых удачных и познавательных. Перечислим некоторые из них.

“Одесский художник и поэт М.И.Жук (1883-1964)” – ноябрь 1981, выступили шесть человек, членов секции и гостей. “Одесский книгоиздатель Е.И.Фесенко” – октябрь 1983, пять выступающих, среди них две его внучки. “Лука Алексеевич Чижиков – одесский библиофил и библиограф” – февраль 1984, трое выступающих. “Семья Тюнеевых” – декабрь 1985, восемь выступающих; прослежена история семьи в Одессе, начиная с 1825 года, деятельность профессора консерватории Б.Д.Тюнеева, работа в ОГНБ его жены Александры Николаевны, обзор семейной библиотеки, коллекция книг по истории Гражданской войны их сына, Юрия Борисовича. “Взгляд сквозь годы. Особняк М.М.Толстого – Дом ученых” – апрель 1989, девять выступающих; история здания, семьи, библиотеки и коллекций. “Библиотека Г.Г.Маразли” – февраль 1992, семь выступающих. Объем статьи не позволяет расширить этот список и назвать докладчиков из университета, ОГНБ, областного архива, “Одессики”, не говоря уже о членах секции.

* * *

Фактом возникновения в Одессе объединения книголюбов сразу же заинтересовались в столицах. В мае 1968 года информация о новой секции появилась в журнале “В мире книг”. Сохранилась переписка Дайлиса и Федоркова с ведущими книговедами и библиофилами П.Н.Берковым (Ленинград), А.И.Маркушевичем и С.П.Фортинским (Москва), О.Г.Ласунским (Воронеж), И.Я. Кагановым (Харьков). В известной книге Беркова “История советского библиофильства” (М., 1971) Одессе отведено полторы страницы с фотографией одного из заседаний (с. 233-234). В то время Берков задумал составление словаря библиофилов страны, предложил анкету с вопросами. После его смерти ленинградские коллеги ученого продолжили работу. В 1972-м пришел запрос от вдовы Беркова, по решению бюро в Ленинград отправили десять заполненных анкет. Но издание словаря не состоялось. Ныне из десяти кандидатов в строю остались двое, книжные собрания остальных рассыпались после их смерти.

Спустя два года, в октябре 1974-го, в Доме ученых провели вечер памяти члена-корреспондента АН СССР П.Н.Беркова (1896-1969) с участием приехавших из Ленинграда: вдовы ученого Софии Михайловны, профессора И.З.Сермана в качестве основного докладчика и его жены, писательницы Р.Зерновой (кстати, уроженки Одессы). Это был, пожалуй, первый случай официального приглашения иногородних гостей на заседание одесской секции (за ним последовали многие другие). Когда в 1982 году готовилась к печати книга “15 лет – 300 заседаний”, цензура изъяла из рукописи упоминания фамилий Сермана и Зерновой, поскольку они эмигрировали в Израиль. Аналогично поступили с некоторыми бывшими членами секции, в частности – с секретарем И.Дробачевской.

За истекшие десятилетия перебывали у нас несчетные гости – столичные, провинциальные, зарубежные. Одних вызывали официально для участия в конкретных заседаниях, другие приезжали в отпуск или командировку и появлялись в Доме ученых по собственному почину. Библиофилы, писатели и поэ-

ты, актеры и режиссеры, журналисты, ученые, историки, литературоведы, бывшие одесситы...

В мае 1979 года по инициативе Ю.Иноземцева был приглашен писатель Е.И.Осетров, главный редактор московского “Альманаха библиофила”, он выступил с докладом “Путешествие с книгой”, увез портфель с рукописями ряда членов секции, после чего в “Альманахе библиофила” появилось несколько одесских публикаций: Г.Зленко (№№ 8, 16), Р.Александрова (Розенбойма) и Е.Голубовского (№ 9), П.Бондаренко и В.Фельдмана (№ 10), С.Лущика (№ 10). А название того этапного заседания – “Устный альманах библиофила” – стало традиционным и остается в ходу до сих пор. Одесское содружество любителей книги приобретало известность в масштабах страны.

К 1980 году относится интересное заседание “По страницам Юголефа” с участием гостей из Киева (журналист М.Б.Ляховецкий) и Москвы (архитектор Н.Б.Соколов), бывших сотрудников этого полузабытого новаторского журнала, выходившего в Одессе в середине 1920-х годов. В 1981 году состоялись доклады известных столичных коллекционеров Л.А.Мнухина из Москвы (“Слово о Марине Цветаевой”) и Б.А.Фрезинского из Ленинграда (“Илья Эренбург и его книги”). Дважды, в 1983 и 1986 годах, выступал О.Г.Ласунский из Воронежа, один из лидеров библиофильского движения страны.

1982 год ознаменовался почетным приглашением, полученным нами от секции книги и графики ленинградского Дома ученых АН СССР, принять участие во всесоюзной конференции “Актуальные проблемы теории и истории библиофильства”. В 1985 году последовала вторая подобная встреча, в 1988-м – третья. Представители Одессы активно участвовали во всех трех, в сборниках тезисов опубликовано девять их сообщений. Проведение четвертой конференции было назначено, по решению предыдущей, в Одессе в 1991 году, она оказалась уже международной и прошла успешно. Тезисы ее не удалось опубликовать по ситуации того времени, несмотря на титанические усилия Иноземцева. Рукопись осталась в архиве секции.

К несомненным удачам секции, а справедливее признать – ее председателя Ю.Иноземцева, следует отнести организацию ряда научных конференций совместно с профессурой одесского университета, с участием специалистов из разных городов, даже из зарубежья. Первой пробой были “Алексеевские чтения” в память об академике Михаиле Павловиче Алексееве (1896-1981), творчество которого началось здесь, в Одессе. После успеха первых чтений решили их продолжить, собирались пять раз: в 1983, 1986, 1989, 1992 и 1996 годах. Заслуженный успех имели “Бабелевские чтения” и “Ахматовские чтения” в 1989-м, конференция “Литература и власть” в 1991 году. Одесская секция книги получила известность, снискала уважение в научных кругах страны.

* * *

К началу 1990-х годов на работе секции заметно отразились происходившие вокруг грандиозные политические события, отодвинувшие интерес к книге на второй план. Многие наиболее активные посетители ушли в общественную деятельность, в бизнес, эмигрировали. Ухудшились экономические возможности средних слоев читающей интеллигенции, возник существенный разрыв между стоимостью книг и реальной покупательной способностью. Потребности в чтении все более заменялись получением информации по телевизору, компьютеру, интернету, особенно в молодежной среде. Исчезли прежние государственные источники финансирования отдельных изданий, мероприятий, командировок. Ослабели междугородные связи, контакты с коллегами из других регионов, ставших зарубежьем. Прекратила существование популярная когда-то практика “книга-почтой”. Сказалась и естественная смена поколений. Уходили из жизни библиофилы прежней формации, рассыпались их домашние коллекции старых изданий, раритетов. Иссяк традиционный книжный рынок, переместился на столичные аукционы, доступные лишь избранным. Наиболее востребованными в среде новейших покупателей оказались снова, как в годы нэпа, многотомные издания конца XIX – начала XX века

в роскошных переплетах с золотым обрезом, независимо от содержания, будь то "Мужчина и женщина", "Царская охота", собрания сочинений классиков или "Жизнь животных". Таких "книголюбов" заседания в Доме ученых не интересуют.

Несмотря на негативные процессы, секция книги продолжает функционировать, призывы к ее самоликвидации не нашли отклика. Пришлось лишь перенести начало встреч на светлое время суток, с 19 на 17 часов, да несколько сократить их продолжительность. Ведущая роль перешла постепенно от библиофилов к книговедам из ОГНБ и научным сотрудникам литературного музея.

Репертуар, выработанный десятилетиями, заметно обогатился новыми темами, ранее нежелательными или вовсе запрещенными. Так, заседания посвящались жизни, творчеству, книгам отечественных писателей и ученых, оказавшихся в эмиграции. В 1994 году был организован юбилейный вечер памяти академика Н.П.Кондакова (1844-1925), известного исследователя античного, византийского, славянского искусства. Многие годы он был связан с Новороссийским университетом, а умер в Праге. Четыре раза в 1996-1998 годах слушали сообщения: "Русские зарубежные издания", "Украинские зарубежные издания", а также "Зарубежная Одессика", затем дважды – "Одесские писатели в дальнем зарубежье (три волны эмиграции)". Читались и такие доклады, как "Еврейская книга в Одессе", "Русскоязычные еврейские энциклопедии", "Первые еврейские типографии в Одессе", "120 лет со дня рождения В.Жаботинского" (в октябре 2000).

Запомнилась встреча в ОГНБ в феврале 1998 года, когда Л. Арюпина демонстрировала уникальную коллекцию предвыборных плакатов Учредительного собрания, собранных А.Тюнеевой осенью 1917 года в Петрограде. Или неожиданная информация Б.Херсонского об издании в Одессе в 1920-х годах серии книг "Психологическая и психоаналитическая библиотека" (декабрь 1994).

Раз за разом возвращались к трагическим темам террора большевистской эпохи: "Репрессированные библиографы"

(1996), "Молодежный самиздат середины 60-х годов" (1997), "Одесский мартиролог" (1997), "Новые издания общества "Одесский Мемориал"" (2001), "Реквием XX века" (2003).

Большой интерес вызывает немногочисленная печатная продукция времен оккупации Одессы 1941-1944 годов. Ведь все было напрочь изъято "компетентными органами" из библиотек, отдельные экземпляры сохранились в минимальном количестве только у коллекционеров. Первый раз рискнули о них вспомнить в 1995 году: "Одесские издания книг, журналов, газет, открыток периода оккупации". Позднее обращались к частным вопросам: "Обзор газеты "Волна"", "Творчество поэта О.Номикоса в оккупированной Одессе". Но исчерпывающей библиографии той трагической поры создать пока не удалось.

С приходом независимости в Одессе возникали (а затем иногда и исчезали) частные издательства. С некоторыми из них активно сотрудничают члены секции – в качестве авторов, составителей, редакторов. Их продукция непременно презентуется на заседаниях, равно как и интересные книги других авторов. Бюро старается держать коллег в курсе основных одесских книжных новинок. Состоялись встречи с рядом издательств: "Два слона", "Оптимум", "Астропринт", "Мигдаль".

Последние несколько лет секцию возглавляет дружный женский триумвират: председатель – зав. сектором современной литературы Одесского государственного литературного музея Лилия Алексеевна Мельниченко, заместитель председателя – зав. отделом искусств ОГНБ Татьяна Васильевна Щурова, секретарь – краевед-исследователь Наталья Николаевна Панасенко. Судя по результатам, работа заметно оживилась, что вселяет надежды на постепенный возврат к достижениям 1980-х годов. Содружество секции, библиотеки, музея взаимно обогащает все стороны.

5 мая 2004 г.

ПРИЛОЖЕНИЕ

На заседаниях секции выступали сотрудники ОГНБ:

Арюпина Л.В.
Барковская
(Щербакова) О.М.
Богатырева Т.В.
Богданович О.В.
Ботушанская О.Ф.
Вовчок О.Н.
Воронцова Т.С.
Гоголина Т.А.
Григорьева С.В.
Ефимова А.И.
Загоруйко В.А.
Зленко Г.Д.
Ижик (Фабрика) Л.В.
Касько Н.И.

Кириллов И.М.
Кириченко М.И.
Комендантова В.И.
Королькова Е.Г.
Кравченко Ж.Н.
Кухарук Т.Н.
Ляликова Л.В.
Медведева Р.П.
Райко В.Н.
Скржипчак Л.С.
Смычок Л.М.
Ткаченко Е.Ф.
Черного Н.Н.
Шайкевич И.Б.
Щурова Т.В.

ЗМІСТ

- О.Ф.БОТУШАНСЬКА*. Скарбниці культури України – 175
СЕРАФИМА, ігуменя. “Горьківка” в моєму житті
В.А.ЛИСЕНКО. Одесская городская имени императора
Николая II публичная библиотека
Ю.П.ЗАЙЦЕВ. Из воспоминаний старого читателя
Л.М.БУР’ЯН, І.Е.РІКУН. Внесок ОДНБ у створення біб-
ліографічної бази України
О.Ф.БОТУШАНСЬКА, І.О.БІРЮКОВА, Т.В.ДЕВИС. Тенденції
розвитку міжнародних культурних зв’язків ОДНБ
ім. М.Горького
Л.И.ЕПИШКИНА. Этюд из истории библиотеки
Т.В.ЩУРОВА. «Вам поможет отдел искусств»
Л.М.БУР’ЯН. Бібліотека і репресії 1930-х років
Л.О.ЖИРНОВА. Бібліотека в часи випробувань. За мате-
ріалами бібліотечних архівів.
<i>А.Б.ЮРИК</i> .	Книги вернулись домой
- Э.С.ЖИМОЛОСТНОВА*. Ключи счастья
І.Е.РІКУН. Місце зустрічі змінити не можна. З історії бі-
бліографічної секції
Г.І.ЄФІМОВА. Гортаючи сторінки "Україніки" ОДНБ
ім. М. Горького
О.М.БЕЛЬНИЦЬКА, Е.І.ВАСИЛЕВСЬКА. Про окремі
іменні архівні та книжкові колекції у фондах Оде-
ської державної наукової бібліотеки імені
М.Горького
Л.В.ИЖИК. Редкие издания из библиотеки Конрада Бере-
зовского в ОГНБ им. М.Горького
Т.Л.ПОДКУПКО. Скарби книжкового мистецтва: оформ-
лення українських стародруків XVI-XVII ст.
Т.О.ГОГОЛІНА. Фонд сім’ї Шевальових у рукописному
зібранні ОДНБ ім. М.Горького
Г.Д.ЗЛЕНКО. Цена одной жизни
Г.Д.ЗЛЕНКО. Будівничий

О.Ф.БОТУШАНСЬКА. Ольга Вовчок як історик і бібліограф

У.П.КРАВЧЕНКО. Любов Василівна Лялікова

Л.В.ЛЯЛІКОВА,

К.Г.КОРОЛЬКОВА.

Книжки-

малятка

Н.Ю.РЕЗАНОВА. С запоздалой благодарностью

Є.О.КАМЕНЄВА. Бібліограф і краєзнавець Ліна Михайлівна Смичок

С.З.ЛУЩИК. Содружество “Вокруг книги”

Наукове видання

Скарбниця культури

Збірник статей

Комп'ютерний набір
Т.В.Тющенко, О.Є.Черкасова

Комп'ютерна верстка
Т.В.Тющенко

Редакційно-видавничий відділ
Одеської державної наукової
бібліотеки імені М.Горького
65026 Одеса-26, вул. Пастера, 13

Підписано до друку _____
Формат паперу 60×84 1/16
Друк офсетний
Обл.-вид. арк. 14,5
Тираж _____ прим.
Замовлення № _____

Ротапринт ОДНБ імені М.Горького
65026 Одеса-26, вул. Пастера, 13